इंद्रानें सर्व प्राण्यांस हितकारक असें जें कर्म करण्याविषयीं सांगितलें, तें सर्व करण्याचें कबूल करून लोकपूज्य भगवान् विष्णु रम्य अशा आपल्या बदरिकाश्रमाकडे गेले. ह्याच वेळीं ह्या पृथ्वीवर कान्यकुब्ज देशामध्यें महा बलाढ्य पृथ्वीपति गाधि ह्या नांवाचा एक प्रख्यात महाराजा होता. त्यानें वानप्रस्थाश्रमाचा अंगीकार केला. हे भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, तो वनामध्यें वास करूं लागल्यावर त्याला एक अप्सरेसारखी सुंदर कन्या झाली.

ऋचीक मुनीचा विवाह.

पुढें भृगुकुलोत्पन्न ऋचीक मुनि ह्यानें त्या कन्येविषयीं मागणी केली. तेव्हां प्रशंसनीय व्रत आचरणाऱ्या त्या ब्राह्मणास गाधि ह्मणाला,'आमच्या कुलामध्यें पूर्वजांनीं जो कांहीं प्रचार पाडून ठेविला आहे तो योग्यच आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, ज्यांचे कर्ण एका बाजूनें कृष्णवर्ण आहेत असे वेगवान् एक हजार पांढरे घोडे वरानें कन्येकरितां आह्मांला दिले पाहिजेत; हाच तो प्रचार होय. हे भृगुकुलोत्पन्ना, आपण पूज्य असल्यामुळें हे अश्व द्या असें आह्मीं ह्मणणें योग्य नाहीं; आणि हें कन्याधन घेतल्यावांचून तर कन्या देतां यावयाची नाहीं. आपल्यासारख्या महात्म्याला माझी कन्या द्यावयाची आहे.'

ऋचीक ह्मणालाः—एका बाजूनें श्यामकर्ण असलेले पांढरे आणि वेगसंपन्न असे हजार घोडे मी तुला देतों व तुझी कन्या ही माझी भार्या होऊं दे.

अकृतव्रण ह्मणालाः—हे राजा, ह्याप्रमाणें 'ठीक आहे' असें ह्मणून अश्व देण्याचें कबूल केल्यानंतर त्यानें वरुणाला सांगितलें कीं, 'ज्यांचे कर्ण एका बाजूनें श्यामवर्ण असून जे पांढरे व वेगानें गमन करणारे आहेत असे एक हजार घोडे मला शुल्क देण्यासाठीं दे.' तेव्हां वरुणानें त्याला एक हजार घोडे दिले. ते अश्व कान्यकुब्ज देशांत गंगेमध्यें जेथून वर आले तें ठिकाण अश्वतीर्थ ह्या नांवानें प्रख्यात आहे. त्या वेळीं देव वरपक्षाकडचे वऱ्हाडी होऊन आले होते. तेव्हां ते हजार घोडे घेऊन व देव वऱ्हाडी आहेत हेंही पाहून गाधीनें आपली कन्या सत्यवती ऋचीकास अर्पण केली. ह्याप्रमाणें धर्माच्या अनुरोधानें ती भार्या प्राप्त झाल्यानंतर तो द्विजश्रेष्ठ ऋचीक त्या सुंदरीसहवर्तमान यथेच्छ व प्रेमपूर्वक क्रीडा करूं लागला. हे राजा, विवाह झाल्यानंतर त्यास भार्येसहवर्तमान पाहण्यासाठीं श्रेष्ठ असे भृगु ऋषि तेथें आले व पुत्राला अवलोकन करून आनंदित झाले. तेव्हां, देवगणांसही पूज्य असलेले ते वडील बसल्यानंतर त्या दंपत्यानें त्यांचे पूजन केलें; व नंतर तीं हात जोडून त्यांच्यापाशीं जाऊन उभीं राहिलीं असतां भगवान् भृगु मुनि आनंदित होऊन त्या आपल्या स्नुषेस ह्मणाले, 'हे सौभाग्यवति-वर माग. तुला जें इष्ट असेल तें मी देतों.' हें ऐकून तिनें आपणाला व आपल्या मातेला पुत्र व्हावा अशी त्या आपल्या श्वशुरापाशीं विनंति केली व त्यांनीं त्याप्रमाणें अनुग्रह केला.

भृगु मुनींचा वर व जमदग्नीचा जन्म.

भृगु मुनि ह्मणालेः—ऋतुकालीं तूं व तुझी माता ह्या दोघींनीं स्नान केल्यानंतर पुत्रप्राप्तीसाठीं निरनिराळ्या दोन वृक्षांना आलिंगन द्यावें. तिनें पिंपळाला व तूं उंबराला. तसेंच हे कल्याणि, मी विराट्स्वरूपी परमात्म्याचें वारंवार चिंतन करून प्रयत्नपूर्वक हे दोन चरु तयार केलेले आहेत; ते तूं व तुझ्या मातेनें प्रयत्नपूर्वक भक्षण करावे. असें सांगून ते गुप्त झाले. पुढें त्या दोघींनीं आलिंगन देणाऱ्या वृक्षांची व चरूंची बदलाबदल केली. ह्या गोष्टीस पुष्कळ दिवस होऊन गेल्यानंतर दिव्य दृष्टीनें ती गोष्ट कळून आल्यामुळें महा-

तेजस्वी भगवान् भृगु मुनि पुनः त्या ठिकाणीं आले व आपली स्नुषा सत्यवती हिला ह्मणाले कीं, ' हे भद्रे, तूं चरूचा उपयोग केला आहेस व वृक्षासही आलिंगन दिलें आहेस. तथापि हे सुंदरि, त्यामध्यें विपर्यास करून तुझ्या मातेनें तुला फसविलें आहे. ह्यामुळें आतां तुला ब्राह्मण पण क्षत्रियाच्या वृत्तीनें वागणारा असा पुत्र होईल;आणि तुझ्या मातेला महावीर्यसंपन्न, सन्मार्गनिष्ठ व पूज्य असा जातीचा क्षत्रिय असून ब्राह्मणाप्रमाणें आचरण असलेला असा पुत्र होईल.' हें ऐकून 'मला पाहिजे तर असा पौत्र (नातू) होऊं द्या; पण पुत्र नको. असें ह्मणून तिनें श्वशुराची वारंवार विनवणी केली. तेव्हां, हे पांडुपुत्रा, 'ठीक आहे' असें सांगून त्यांनीं तिला आनंदित केलें. पुढें प्रसवकाल प्राप्त झाल्यानंतर तिला जमदग्नि नांवाचा पुत्र झाला. हा कांतिमान् आणि ब्राह्मतेजानें युक्त असून भृगुकुलास आनंद देणारा होता. हे पांडुपुत्रा, तो तेजस्वी पुत्र थोर होऊं लागल्यानंतर जेव्हां वेदाचें अध्ययन करूं लागला, तेव्हां त्यानें त्या अध्ययनाच्या योगानें अनेक ऋषींना मागें सारलें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असणाऱ्या जमदग्नि मुनीच्या अंतःकरणांत संपूर्ण धनुर्वेद आणि चारही प्रकारचीं अस्त्रें ह्यांची आपोआप स्फूर्ति झाली !

अध्याय एकशें सोळावा.

—:०:—

रेणुकेचा शिरच्छेद व पुनरुज्जीवन.

अकृतव्रण ह्मणालाः—वेदामध्यें आसक्त असणाऱ्या त्या महातपस्वी जमदग्नीनें तपश्चर्या केली व त्या योगानें सर्व वेद वश करून घेतले. नंतर, हे राजा, त्यानें प्रसेनजित् राजाकडे जाऊन त्याजकडे रेणुकेविषयीं मागणी केली व त्या राजानेंही त्याला ती अर्पण केली. ह्याप्रमाणें रेणुका ही भार्या मिळाल्यानंतर भृगुकुलोत्पन्न जमदग्नि अनुकूल अशा त्या भार्येसहवर्तमान आश्रमामध्यें राहून तपश्चर्या करूं लागला. तिला दुसरे चार आणि पांचवा राम असे पांच पुत्र झाले. त्यांपैकीं राम हा जरी सर्वांच्या मागून जन्मलेला होता, तरी गुणांमध्यें सर्वांच्याही पुढें होता. एकदा फळें आणण्यासाठीं सर्व पुत्र बाहेर निघून गेले असतां नियमपूर्वक व्रताचरण करणारी रेणुका स्नान करण्यासाठीं गेली. हे राजा, स्नान करून वर येत असतां वार्तिकावत देशाचा अधिपति राजा चित्ररथ हा कमलांच्या माळा घालून आपल्या भार्येसहवर्तमान जलक्रीडा करीत आहे असें साहजिक रीतीनें तिनें अवलोकन केलें. तेव्हां, ऐश्वर्यसंपन्न अशा त्या राजास पाहतांच तिला त्या राजाविषयींची इच्छा झाली. त्या मानसिक व्यभिचारामुळें माण्यामध्यें असतांच तिला द्रव सुटला व कांहीं सुचेनासें झालें ! पुढें ती भीत भीत आश्रमांत गेली असतां तिच्या पतीनें तें सर्व ओळखलें. तेव्हां, ती धैर्यभ्रष्ट व ब्राह्मशोभेनें विरहित झाली आहे असें पाहून त्या वीर्यवान् महातेजस्वी जमदग्नीनें "धिक्कार असो तुला!" असें ह्मणून तिची निर्भर्त्सना केली. तदनंतर जमदग्नीचा ज्येष्ठ पुत्र रुमण्वान् व त्याच्यामागूनच क्रमानें सुषेण, वसु आणि विश्वावसु हे त्या ठिकाणीं आले असतां भगवान् जमदग्नीनें क्रमाक्रमानें त्या प्रत्येकास मातेचा वध करण्याविषयीं आज्ञा केली. हें ऐकून त्यांच्या मनास वाईट वाटलें व मातेविषयीं प्रेम उत्पन्न झाल्यामुळें ते कांहींही बोलले नाहींत. तेव्हां जमदग्नीनें क्रुद्ध होऊन त्यांना शाप दिला. त्यानें शाप देतांचं त्यांची चेतना नष्ट होऊन गेली व ते प्रथम पशुपक्ष्यांसारखे व नंतर लागलीच वृक्षपाषा-

णादिक जड पदार्थांसारखे होऊन गेले! तदनंतर त्या सर्वांच्या मागून शत्रुवीरनाशक राम तेथें आला. तेव्हां त्यास महातपस्वी महाबाहु जमदग्नि म्हणाला, 'हे पुत्रा, ह्या तुझ्या पापिणी मातेला ठार कर व तिजसंबंधानें मनाला वाईट वाटूं देऊं नको!' हें ऐकतांच रामानें परशु घेऊन मातेचा शिरच्छेद केला. ह्यामुळें, हे महाराजा, महात्म्या जमदग्नीचा कोप एकदम नाहींसा झाला व तो प्रसन्न होऊन ह्मणाला, 'बा रामा, माझ्या सांगण्यावरून तूं हें दुर्घट कर्म केलें आहेस, ह्यास्तव, हे धर्मज्ञा, तुझ्या अंतःकरणांत जेवढ्या ह्मणून इच्छा असतील तेवढ्या सर्व मजकडे वर मागून पूर्ण करून घे' हें ऐकून, हे भरतवंशजा, रामानें आपली माता उठावी, तिला वध केल्याचें स्मरण राहूं नये, तिचा वध केल्याच्या पातकाचा आपणाला स्पर्श होऊं नये, आपल्या बंधूंना पूर्वस्थिति प्राप्त व्हावी, युद्धामध्यें कोणीही आपल्या जोडीला टिकूं नये आणि आपणांला दीर्घ आयुष्य असावें, असे वर मागितले; व महातपस्वी जमदग्नीनेंही ते सर्व त्याला दिले

कार्तवीर्यार्जुनवध.

हे प्रभो युधिष्ठिरा, पुढें कोणे एके समयीं पूर्वीप्रमाणेंच त्याचे सर्व पुत्र बाहेर गेले असतां वीर्यसंपन्न अनुपदेशाधिपति कार्तवीर्य हा तेथें आला. तो आश्रमप्रदेशांत येतांचजमदग्निमुनीच्या भार्येनें त्याचा सत्कार केला. तथापि, युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेल्या त्या कार्तवीर्यानें त्या आदरातिथ्याचा स्वीकार केला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्यानें दंगा करून बलात्कारानें त्या ऋषीच्या होमधेनूचें वासरूं आक्रोश करीत असतां ओढून नेलें आणि मोठमोठे वृक्ष मोडून टाकिले. पुढें राम आश्रमांत आल्यानंतर स्वतः पित्यानें त्याला तो वृतान्त सांगितला. तो ऐकून व गाय एकसारखी हंबरडा फोडूं लागली आहे हें पाहून रामाच्या अंगांत क्रोधाचा संचार झाला; व त्यामुळें तो मृत्यूच्या तावडींत सांपडलेल्या कार्तवीर्यावर चालून गेला. हे राजा, नंतर शत्रुवीरनाशक भार्गवरामानें आपलें सुंदर धनुष्य घेतलें; व तीक्ष्ण असे बाण सोडून त्या युद्धामध्यें पराक्रमानें त्याचे परिघांप्रमाणें पुष्ट असणारे हजार बाहु तोडून टाकिले. ह्याप्रमाणें रामानें पराभव केल्यानंतर तो कार्तवीर्य अर्जुन मरण पावला.

जमदग्निवध.

राजा, पुढें रामावर रागावलेले अर्जुनाचे पुत्र, राम नाहीं असें पाहून, आश्रमामध्यें असणाऱ्या जमदग्नीवर धावून गेले व तो महावीर्यसंपन्न तपस्वी जमदग्नि युद्ध न करितां एखाद्या अनाथाप्रमाणें 'रामा! रामा!' ह्मणून एकसारखा आक्रोश करीत असतां हे युधिष्ठिरा, त्याला बाणांच्या योगानें पीडित व ठार करून ते शत्रुमर्दक कार्तवीर्यपुत्र आल्या मार्गानें चालते झाले! ह्याप्रमाणें जमदग्नीची तशी स्थिति करून ते पळून गेल्यानंतर भार्गव राम हातीं समिधा घेऊन आश्रमांत आला, व तेथें येतांच आपला पिता तशा अयोग्य स्थितींत सांपडून मरण पावला आहे असें पाहून तो अत्यंत दुःखी होऊन विलाप करूं लागला!

अध्याय एकशें सतरावा.

—:०:—

परशुरामकृत क्षत्रियनिर्मूलन व पृथ्वीदान.

राम ह्मणालाः—हे तात! माझ्या अपराधामुळें त्या कार्तवीर्याच्या हलकट आणि मूर्ख अशा पुत्रांनीं अरण्यामध्यें असणाऱ्या एखाद्या पशूप्रमाणें आपणावर बाण सोडून आपला वध केला! हे तात! कोणाही प्राण्याचा अपराध न करणाऱ्या, धर्मवेत्त्या आणि

सन्मार्गनिष्ठ अशा आपणाला अशा प्रकारें मृत्यु यावा हें कसें योग्य होईल? ज्यांनीं तपश्चर्या करीत राहिलेल्या, युद्ध न करणाऱ्या व वृद्ध अशा आपला शेंकडों तीक्ष्ण बाणांनीं वध केला त्यांनीं कोणतें म्हणून पातक केलें नाहीं? युद्ध न करणाऱ्या, धर्मवेत्त्या आणि साहाय्यशून्य अशा आपला वध करून आतां ते निर्लज्ज आपल्या राजधानीमध्यें सचिवांना व मित्रांना काय सांगतील?

हे राजा! ह्याप्रमाणें अंतःकरणास द्रव सुटेल अशा रीतीनें नानाप्रकारें पुष्कळ विलाप केल्यानंतर महातपस्वी रामानें आपल्या पित्याचीं सर्वही प्रेतकर्में केलीं. हे भरतवंशजा, शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या रामानें पित्याचें दहन करून सर्वक्षत्रियांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली; व अतिशय क्रुद्ध होऊन गेलेल्या त्या महाबलाढ्य, वीर्यसंपन्न आणि केवल यमतुल्य अशा रामानें शस्त्र घेऊन युद्धामध्यें कार्तवीर्याच्या सर्व पुत्रांना ठार करून सोडिलें. हे क्षत्रियश्रेष्ठा, तदनंतर प्रहार करणाऱ्या श्रेष्ठ अशा रामानें त्यांचे अनुयायी असे जे क्षत्रिय होते त्या सर्वांनाही चूर करून सोडिलें. ह्याप्रमाणें एकवीस वेळ पृथ्वी निःक्षत्रिय करून त्या सामर्थ्यसंपन्न रामानें समंतपंचक देशामध्यें रक्ताचे पांच डोह केले, व त्यांमध्यें त्या भृगुकुलश्रेष्ठानें आपल्या पितरांचें तर्पण केलें. त्या वेळीं त्याला प्रत्यक्ष ऋचीकाचें दर्शन झालें व त्यानें त्याची त्या कर्मापासून निवृत्ति केली. तेव्हां, प्रतापशाली जमदग्निपुत्र राम ह्यानें मोठा यज्ञ करून देवेंद्रास तृप्त केलें व ऋत्विजांस पृथ्वीचें दान केलें. तसेंच, हे प्रजापालका, दहा वांव लांब आणि नऊ वांव उंच अशी सुवर्णमय वेदिका करवून ती कश्यपास अर्पण केली. पुढें कश्यपाच्या अनुमतीनें ब्राह्मणांनीं त्या वेदीचे तुकडे करून ते विभागून घेतले व त्यामुळें ते ब्राह्मण खांडवायन ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाले. ह्याप्रमाणें त्या महात्म्या कश्यपास भूमि अर्पण करून तो अमर्यादपराक्रमशाली राम ह्या महेंद्र पर्वतावर वास करूं लागला. असो; भूतलावर वास्तव्य करणाऱ्या क्षत्रियांशीं त्याचें जें वैर जडलें व त्या अपरिमिततेजस्वी अशा रामानें जी पृथ्वी जिंकून घेतली त्याचा वृत्तान्त हा असा आहे.

वैशंपायन ह्मणालेः—तदनंतर ठरल्याप्रमाणें चतुर्दशीदिवशीं उदारांतःकरण अशा रामानें त्या ब्राह्मणांस व बंधूंसहवर्तमान धर्मराजास दर्शन दिलें. तेव्हां, हे राजेंद्रा, बंधूंसहवर्तमान त्या नृपश्रेष्ठ प्रभु युधिष्ठिरानें त्याचें व ब्राह्मणांचेंही उत्कृष्ट प्रकारें पूजन केलें. ह्याप्रमाणें जमदग्निपुत्र रामाचें पूजन केल्यानंतर त्यानें बहुमानपूर्वक सांगितल्यामुळें त्या रात्रीं महेंद्र पर्वतावर राहून दुसऱ्या दिवशीं युधिष्ठिरानें दक्षिणाभिमुख होऊन प्रयाण केलें.

अध्याय एकशें अठरावा.

—:०:—

युधिष्ठिराची तीर्थयात्रा.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे भरतवंशजा जनमेजया, तदनंतर तो महाप्रभावशाली राजा युधिष्ठिर गमन करूं लागला; व पवित्र, रम्य आणि कांहीं कांहीं ठिकाणीं ब्राह्मणांच्या वास्तव्यामुळें सुशोभित असलेलीं समुद्रसंबंधी सर्व तीर्थें त्यानें अवलोकन केलीं. नंतर, हे जनमेजया, सदाचारसंपन्न अशा युधिष्ठिरानें आपल्या बंधूंसहवर्तमान त्या तीर्थांमध्यें स्नान केलें; व नंतर तो पांडुपुत्र अत्यंत पवित्र अशा प्रशस्तानामक समुद्रगामिनी नदीवर गेला. त्या ठिकाणींही स्नान करून देवता व पितर ह्यांचें तर्पण केल्यानंतर तो महाप्रभावशाली युधिष्ठिर ब्राह्मणश्रेष्ठास द्रव्य अर्पण करून समुद्र-

गामिनी गोदावरी नदीस गेला. हे राजा, तदनंतर निष्पाप अशा युधिष्ठिरानें द्रविडदेशामध्यें पवित्र अशा समुद्रावर जाऊन अत्यंत पवित्र अशा अगस्त्यतीर्थावर गमन गेलें. पुढें त्या वीरानें नारीतीर्थाचें दर्शन घेतलें. त्या ठिकाणी मनुष्याच्या हातून घडण्यास अशक्य असें धनुर्धरश्रेष्ठ अर्जुनाचें तें अप्सरांचा उद्धार करण्याचें कृत्य श्रवण केल्यामुळें महर्षींच्या समुदायांनीं सत्कार केलेल्या त्या पांडुपुत्रांस अत्यंत आनंद झाला. हे राजा, त्या तीर्थामध्यें स्नान करून, द्रौपदीचें साहाय्य असलेला व कनिष्ठ बंधूंनीं युक्त असलेला तो पृथ्वीपति युधिष्ठिर अर्जुनाच्या पराक्रमाची प्रशंसा करण्यांत रममाण होऊन राहिला. तदनंतर समुद्रतीर्थावर सहस्र गोप्रदानें करून आनंदित झालेला तो युधिष्ठिर बंधूसहवर्तमान कार्तवीर्यार्जुनानें केलेल्या गोप्रदानांची प्रशंसा करीत राहिला. पुढें, हे राजा, त्या व आणखीही दुसऱ्या पवित्र अशा समुद्रतीर्थावर क्रमाक्रमानें गेल्यानंतर मनोरथ पूर्ण झालेल्या त्या युधिष्ठिरानें अत्यंत पवित्र अशा शूर्पारक तीर्थाचें दर्शन घेतलें, व त्या ठिकाणी समुद्रकांठचा कांहीं प्रदेश उल्लंघन करून तो पृथ्वीमध्यें प्रख्यात अशा एका वनामध्यें गेला. त्या वनामध्यें पूर्वीं देवानी तपश्चर्या केली होती व पुण्य संपादन करण्याविषयी तयार असणाऱ्या राजांनीं यज्ञ केले होते. त्या ठिकाणीं लांब आणि पुष्ट अशा बाहूंनीं युक्त असलेल्या त्या युधिष्ठिरानें तपस्वी लोकाच्या समुदायांनी गजबजून गेलेली व पुण्यकर्मे करणाऱ्या लोकांस पूज्य असलेली ऋचीककुलोत्पन्न धनुर्धरश्रेष्ठ राम ह्याची ती वेदी पाहिली. तदनंतर त्या पृथ्वीपति राजानें वसु, मरुद्गण, अश्विनीकुमार, यम, सूर्य, कुबेर, इंद्र, विष्णु, सविता, विभु, श्रीशंकर, वरुण, साध्यगण, धाता, पितर, प्रमथगणांसहवर्तमान रुद्र, सरस्वती, सिद्धगण व दुसऱ्याही पवित्र देवता ह्यांचीं अत्यंत मनोहर अशीं मंदिरें अवलोकन केलीं. त्या ठिकाणीं नानाप्रकारची उपोषणें करून, मोठमोठ्या रत्नांचें दान करून व सर्व तीर्थांमध्यें स्नान करून तो पुनरपि शूर्पारकतीर्थावर आला; व त्या समुद्रतीर्थावरून बंधूंसहवर्तमान निघून पूज्य अशा ब्राह्मणांनीं युक्त व पृथ्वीमध्यें प्रख्यात अशा प्रभासतीर्थावर आला. त्या ठिकाणी स्थूल व आरक्तवर्ण नेत्र असलेल्या त्या धर्मराजानें व त्याच्या कनिष्ठ बंधूनी देवगण व पितर ह्यांचें तर्पण केलें. त्याचप्रमाणें द्रौपदी, ते ब्राह्मण आणि लोमश ह्यांनीही तर्पण केलें. त्या ठिकाणीं सकाळसंध्याकाळ स्नान करून व आपल्या सभोंवती अग्नि पेटवून त्या धार्मिकश्रेष्ठ युधिष्ठिरानें बारा दिवसपर्यंत जल आणि वायु भक्षण करून तपश्चर्या केली.

श्रीकृष्णसमागम.

तो निश्चयपूर्वक उग्र तपश्चर्या करीत आहे हें ऐकून यादवश्रेष्ठ बलराम व श्रीकृष्ण हे उभयतां सैन्यासहवर्तमान आजमीढ युधिष्ठिराकडे आले. तेव्हां त्या पांडुपुत्रांचीं शरीरें मलानें व्याप्त झाली असून ते भूमीवर शयन करीत आहेत, व द्रौपदीही अशा दुःखोपभोगांस अयोग्य असतां दुःख भोगीत आहे, असें पाहून ते यादव अतिशय दुःखाकुल होऊन ओक्साबोक्शी रडूं लागले. तेव्हां धैर्य न खचलेल्या युधिष्ठिरानें बलराम, श्रीकृष्ण, कृष्णपुत्र सांब, सात्यकि आणि दुसरेही यादव ह्यांची भेट घेऊन त्यांचें यथायोग्य पूजन केलें. तदनतर, हे राजा, त्यांनींही त्या सर्व पांडवांचें उलट पूजन केल्यानंतर पांडवांनीं त्याचा बहुमान केला; व नंतर ज्याप्रमाणें देवसमुदाय इंद्राच्या सभोंवतीं जाऊन बसतात त्याप्रमाणें

ते युधिष्ठिराच्या सभोंवतीं बसले. तेव्हां, अतिशय प्रख्यात अशा धर्मराजानें आनंदित होऊन त्यांना शत्रूंचें सर्व चरित्र, आपला वनवास आणि अस्त्रसंपादन करण्यासाठीं अर्जुनाचें इंद्रलोकास गमन हीं सांगितलीं. तें ऐकिल्यामुळें त्या महाप्रभावशाली यादवांस सर्व वृतान्त कळून आला व ते पांडव अतिशय कृश झाले आहेत असें पाहून त्या महायोग्य अशा पुरुषांनीं नेत्रांतून दुःखाश्रु ढाळले!

अध्याय एकशें एकोणिसावा.

—:०:—

बलरामाचें भाषण.

जनमेजय ह्मणालाः—हे तपोधना, प्रभासतीर्थावर गेल्यानंतर पांडव आणि यादव ह्यांनी काय केलें? आणि तेथें कसल्या गोष्टी निघाल्या होत्या? त्या गोष्टी चांगल्या प्रकारच्याच असतील. कारण, ते सर्वही महात्मे यादव आणि पांडव सर्वशास्त्रपारंगत असून परस्परांचे स्नेही होते.

वैशंपायन ह्मणाले:—महासमुद्रामध्यें असणाऱ्या पवित्र अशा प्रभासतीर्थावर गेल्यानंतर यादववीर पांडवांच्या सभोंवतीं बसले. तदनंतर गोदुग्ध, कुंदपुष्प, चंद्र, मृणाल अथवा रौप्य ह्यांच्याप्रमाणें शुभ्र कांति असणारा व पायांपर्यंत लोंबणारी पुष्पमाला धारण करणारा हलायुध बलराम श्रीकृष्णास असें बोलला.

बलराम ह्मणालाः—कृष्णा, धर्माचरण करणें हें प्राण्याच्या अभ्युदयाचें अथवा अधर्माचरण करणें हें अपकर्षाचें कारण नाहीं असें म्हणावें लागतें. कारण, ह्या धर्माचा आश्रय केला असतांही महात्म्या युधिष्ठिरास जटाधारी बनून आणि वल्कलें नेसून वनांत राहून क्लेश भोगावे लागत आहेत; आणि दुर्योधन हा पृथ्वीचें पालन करीत आहे तरी तो अधर्मानें वागत आहे. म्हणून पृथ्वी कांहीं दुभंगून जाऊन त्याला गडप करून टाकीत नाहीं! ह्यामुळें, ज्या मनुष्याची बुद्धि कमी आहे तो धर्मापेक्षां अधर्माचेंच आचरण करणें अत्यंत श्रेष्ठ होय, असें मानूं लागेल, हें साहजिक आहे. दुर्योधनाची अशी भरभराट होत आहे आणि शत्रूंनीं राज्यहरण केल्यामुळें युधिष्ठिर दुःख पावत आहे, ह्यामुळें लोकांनीं धर्म आणि अधर्म ह्या दोहोंपैकीं कोणाचें आचरण करावें अशी मनुष्यांना शंका उत्पन्न झालेली आहे. कारण, धर्म हा अभ्युदयाचें कारण असता तर हा धर्माचें केवळ उत्पत्तिस्थान, धर्माचरणासाठींच प्राण धारण करणारा, खरा धैर्यशाली आणि उत्कृष्ट प्रकारचा दानशूर असणारा राजा युधिष्ठिर राज्य आणि सुख ह्यांपासून भ्रष्ट कसा झाला असता? आणि दुर्योधन धर्मबाह्यवर्तन करीत असतां त्याचा अभ्युदय तरी कसा झाला असता? भीष्म, कृप, ब्राह्मण द्रोण आणि कौरवकुलांतील वृद्ध राजा धृतराष्ट्र हे पांडवांस घालवून देऊन कसे बरें सुख पावत असतील? धिक्कार असो त्या भरतकुलांतील पापबुद्धि अशा मुख्य मुख्य पुरुषांना! हा दुष्ट धृतराष्ट्र परलोकास गेला ह्मणजे आपल्या पितरांची भेट झाल्यावर "मी निष्पाप अशा पांडवांस राज्यावरून पदच्युत करून माझ्या पुत्रांविषयीं उत्कृष्ट प्रकारचें आचरण केलें!" असें सांगूं शकेल काय? त्याच्या बुद्धीला हें अद्यापि कळत नाहीं कीं, मी पूर्वीच्या जन्मीं कोणतें पातक केलें होतें म्हणून ह्या पृथ्वीवर असणाऱ्या राजांमध्यें मी असा अंध निजपलों! आणि आतां कुंतीपुत्रांस राज्यभ्रष्ट करून हांकलून दिल्यामुळें पुढें माझी दशा काय होईल? अशा प्रकारचें नीच कर्म केल्यामुळें खरोखर हा विचित्रवीर्यपुत्र धृतराष्ट्र आणि त्याचे पुत्र ह्यांना श्मशानभूमीमध्यें सुवर्णाप्रमाणें कांतिमान, प्रफुल्ल

फलादिकांनीं संपन्न असे वृक्ष दृष्टीस पडतील! ज्याचा स्कंधप्रदेश पुष्ट असून नेत्र मोठे आणि आरक्तवर्ण आहेत अशा ह्याआपल्या पुत्रांस धृतराष्ट्रानें विचारिलें असावें आणि त्यांचें सांगणें खास ऐकिलें असावें! म्हणूनच आपलें मन सांशंक असतांही त्यानें शस्त्रग्रहण करणारा युधिष्ठिर आणि त्याचे बंधु ह्यांना वनास पाठविलें. खरोखर हा विशालभुजशाली भीमसेन हातीं शस्त्र घेतल्यावांचूनही शत्रूंच्या विपुल सैन्यास ठार करील. कारण, ह्याचा नुसता शब्द जरी ऐकिला तरी शत्रुसैन्यांची विलक्षण प्रकारची गाळण उडून जाते व तीं मलमूत्रोत्सर्ग करूं लागतात! म्हणूनच क्षुधा, तृष्णा आणि मार्गांतील श्रम ह्यामुळें कृश झालेला हा वेगसंपन्न भीम ह्या भयंकर वनवासाचें स्मरण करून नानाप्रकारचीं आयुधें व बाण हातीं घेऊन शत्रूंशीं जाऊन भिडला म्हणजे त्यांची कांहीं बाकी ठेवणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे. ह्या सर्व पृथ्वीवर शौर्य आणि सामर्थ्य ह्यांमध्यें ह्याच्या तोडीचा दुसरा कोणीही नाहीं;व म्हणूनच थंडी, वारा व ऊन ह्यांच्या योगानें शरीर कृश होऊन गेलेला असा हा भीम युद्धांमध्यें शत्रु असा अवशिष्टच ठेवणार नाहीं. अरे, या वेगसंपन्न अतिरथी वृकोदरानें एका रथांतून जाऊन पूर्वदेशांतील राजांचा त्यांच्या अनुयायांसहवर्तमान युद्धामध्यें पराजय केला व क्षेमपूर्वक आगमन केलें. तोच हा आज वल्कलें परिधान करून वनामध्यें क्लेश पावत आहे. ज्यानें सिंधुतीरावर आलेल्या दक्षिणदेशांतील भूपतींचा पराजय केला तोच हा वेगसंपन्न सहदेव पहा आज कसा तपस्व्याचा वेष धारण करून राहिलेला आहे! अरे, युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेल्या ज्या नकुलानें पश्चिम दिशेस असलेल्या सर्व पृथ्वीपतींचा एकाच रथांत आरोहण करून पराजय केला, तोच आज ह्या वनामध्यें फलमूलांवर उपजीविका करून व जटा धारण करून संचार करीत आहे व त्याचें शरीर मलानें व्याप्त होऊन गेलेलें आहे. अतिरथी राजा द्रुपद ह्याच्या वैभवसंपन्न अशा यज्ञामध्यें वेदिकेंतून उत्पन्न झालेली जी त्याची कन्या द्रौपदी, ती केवळ सुखोपभोगांस योग्य असतांही आज हा अत्यंत दुःखदायक वनवास कशी सहन करूं शकणार? धर्म, वायु, इंद्र आणि अश्विनीकुमार ह्या देवतांचे केवळ सुखोपभोगांस योग्य असे हे पुत्र पांडव सुखभ्रष्ट होऊन वनामध्यें फिरले तरी कसे? अरे, बंधुवर्ग, भार्या आणि अनुयायी लोक ह्यांसहवर्तमान हा धर्मपुत्र युधिष्ठिर जिंकला गेला आणि त्याला देशांतून हांकलून दिलें व दुर्योधनाची भरभराट होऊं लागली! असें असतां पर्वतांसहवर्तमान ही पृथ्वी अद्यापि दुभंगून कशी गेली नाही?

१ अशा प्रकारचे वृक्ष दृष्टीस पडणें हें मरणाचें चिन्ह आहे.

अध्याय एकशें विसावा.

—:*:—

सात्यकीचें भाषण.

सात्यकि म्हणाला:—रामा, हा शोक करण्याचा काल नव्हे. आतां ह्याविषयीं जें योग्य वाटत असेल तें वेळ न दवडितां आपण सर्वजण मिळून करूं. युधिष्ठिरानें जरी ह्याविषयीं कांहीं सांगितलें नाहीं तरी हरकत नाहीं. बलरामा, ह्या जगतामध्यें ज्यांचे कोणी पालनकर्ते आहेत ते स्वतः कोणत्याही कार्याचा आरंभ करीत नाहींत. कारण, शिबिप्रभृति राजांनीं ज्याप्रमाणें ययातीचीं कार्यें केलीं, त्याप्रमाणें पालनकर्तेच त्यांची कार्यें करण्याविषयीं तत्पर असतात; आणि, रामा, तशा प्रकारचे पालनकर्ते लोक आपल्या मतानें ह्या जगता-

मध्यें ज्यांचीं कार्यें करूं लागतात, ते वीर पुरुष पालनकर्त्या पुरुषांनीं युक्त असल्यामुळें अनाथांप्रमाणें दुःख पावत नाहींत. त्रैलोक्याचेंही पालन करण्याविषयीं समर्थ असा हा बलराम, श्रीकृष्ण, प्रद्युम्न, सांब आणि मी ह्यांच्या समीप आल्यानंतर बंधूंसहवर्तमान ह्या युधिष्ठिराला अरण्यामध्यें काय म्हणून वास करावा लागावा? अर्थात् मुळींच असा वास करावा लागूं नये. तेव्हा, आज नानाप्रकारचीं विपुल आयुधें आणि चित्रविचित्र कवचें धारण करणारी यादवसेना बाहेर पडूं दे; आणि ह्या यादवांच्या सैन्याकडून पराभूत होऊन धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधन आपल्या बंधूंसहवर्तमान यमसदनास जाऊं दे! रामा, शार्ङ्गधनुष्य धारण करणाऱ्या श्रीकृष्णाची गोष्टच राहूं दे. कारण, तूं एकटा जरी क्रुद्ध झालास तरी ह्या सर्व पृथ्वीला वेढा देऊं शकशील. ह्यास्तव, ज्याप्रमाणें देवाधिपति इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केला, त्याप्रमाणें तूं दुर्योधन आणि त्याचे बंधु ह्यांना ठार करून सोड. कुंतीपुत्र युधिष्ठिर हा माझा बंधु, मित्र आणि गुरु असून श्रीकृष्णाचा तर तो केवल प्राणच आहे. असें असतां जर आपण ह्या वेळीं स्वस्थ बसलों, तर मग मनुष्यांनीं सत्पुत्र, शिष्य आणि प्रतिकूल भाषण न करणारा गुरु ह्यांची इच्छा कशाकरितां करावयाची? आणि अत्यंत उद्योगसाध्य आणि दुर्घट असें उत्कृष्ट प्रकारचें श्रेष्ठ कर्म तरी त्यांच्याकरितां काय म्हणून करावयाचें? बलरामा, मी तर युद्धामध्यें आपल्या उत्कृष्ट अस्त्रांनीं दुर्योधनाचीं सर्व अस्त्रें कुंठित करून आणि त्याला पराजित करून सर्प, विष अथवा अग्नि ह्यांच्या तोडीच्या उत्कृष्ट बाणांनीं त्याचें मस्तक शरीरापासून वेगळें करीन! अथवा तीक्ष्ण अशा खड्गाच्या योगानें युद्धामध्यें बलात्कार करून त्याचें मस्तक शरीरापासून तोडून काढीन! आणि नंतर त्याच्या सर्व अनुयायांनाही ठार करून सोडीन! सारांश, मी दुर्योधन आणि सर्व कौरव ह्यांचा फडशा पाडीन! हे रोहिणीपुत्रा, ज्याप्रमाणें विनाशकालीं अग्नि विपुल अशाही गवताला दग्ध करून सोडितो, त्याप्रमाणें मी एकटाच आयुध ग्रहण करून कौरवांच्या मुख्य मुख्य योद्ध्यांना ह्या युद्धामध्यें ठार करूं लागलों म्हणजे भीमवंशामध्यें उत्पन्न झालेले यादव आनंदित होऊन मला अवलोकन करोत. प्रद्युम्नानें सोडलेले तीक्ष्ण बाण सहन करण्याचें कृप, द्रोण, विकर्ण आणि कर्ण ह्यांना सामर्थ्य नाहीं. अर्जुनपुत्र अभिमन्यु ह्याचा पराक्रम मला माहीत आहे; व कृष्णाचा पुत्रही रणामध्यें जाऊन ठाकला म्हणजे तो कोणत्या प्रकारचें वर्तन करीत असतो हेंही मला माहीत आहे. हा सांब आपल्या बाहूंच्या योगानें सारथि आणि रथ ह्यांसहवर्तमान दुःशासनाला बलात्कारानें जर्जर करून त्याचें चांगलें शासन करूं दे. युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेला हा जांबवतीपुत्र संग्रामामध्यें कोणालाही क्षमा करणार नाहीं. कारण, ह्यानें लहानपणींच शंबरासुराच्या सर्व सैन्याला एकदम हांकून लावलें होतें. गुटगुटीत मांड्या आणि अत्यंत विशाल व पुष्ट बाहु ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या अश्वचक्राचा ह्यानेंच युद्धामध्यें वध केला. संग्रामामध्यें ह्या महारथी सांबाच्या समक्ष त्याच्यासमोर आपला रथ नेण्याची कोणाची शक्ति आहे? ज्याप्रमाणें अंतकालीं मनुष्य मृत्यूच्या तडाक्यांत सांपडला म्हणजे फिरून माघारा येत नाहीं, त्याप्रमाणें संग्रामामध्यें ह्याच्या तावडींत सांपडल्यानंतर कोणता मनुष्य फिरून जिवंत परत येणार आहे? द्रोण व भीष्म हे उभयतां महारथी, पुत्रांनीं वेष्टिलेला तो सोमदत्त आणि त्यांची सेना ह्या सर्वांस श्रीकृष्ण हा बाणजन्य

अग्निसमूहाच्या योगानें अगदीं दग्ध करून सोडील. संग्रामामध्यें बिनतोड अशा चक्रायुध श्रीकृष्णानें आयुध ग्रहण केलें, आणि उत्कृष्ट प्रकारचे बाण हातीं घेतले, ह्मणजे देवांसहवर्तमान ह्या सर्व लोकांमध्यें असा कोण आहे कीं ज्याचा पराक्रम श्रीकृष्ण सहन करील ? तदनंतर अनिरुद्धही ढालतरवार हातीं घेऊन, गतप्राण करून सोडलेल्या अथवा शिरच्छेद करून ठार केलेल्या धृतराष्ट्रपुत्रांच्या योगानें, दर्भांनीं व्याप्त असणाऱ्या यज्ञांतील वेदिकेप्रमाणें ही सर्व पृथ्वी व्याप्त करून सोडूं दे. तसेंच गद, उल्मुक, बाहुक, भानुनीथ, शूर असा कुमार निशठ व संग्राममदानें धुंद झालेले सारण आणि चारुदेष्ण हे संग्रामामध्यें आपापल्या कुलास योग्य असें मोठें कर्म करूं देत. वृष्णि, भोज आणि अंधक ह्यांच्या कुलांमध्यें उत्पन्न झालेल्या मुख्य मुख्य योद्ध्यांनीं युक्त असलेलें यादवांचें शूर सैन्य संग्रामामध्यें भिडून धृतराष्ट्रपुत्रांना ठार करून ह्या लोकामध्यें विशाल अशी कीर्ति संपादन करूं दे; आणि तदनंतर धार्मिकश्रेष्ठ महात्मा कुरुकुलश्रेष्ठ युधिष्ठिर द्युतामध्यें सांगितल्याप्रमाणें आपलें व्रत शेवटास नेईतोंपर्यंत अभिमन्युच पृथ्वीचें पालन करूं दे. तदनंतर आह्मी सोडलेल्या बाणांच्या योगानें शत्रूंचा पराजय झाल्यामुळें धर्मराज धृतराष्ट्रपुत्रांनीं विरहित झालेल्या व जीवर कर्णाचा वध झाला आहे अशा ह्या पृथ्वीचें पालन करील. ह्या वेळीं असें करणें हेंच आमचें उत्कृष्ट प्रकारचें व कीर्तिप्रद असें कर्तव्य होय

वासुदेव ह्मणालाः—हे अत्यंत धैर्यशाली सात्यके, तूं ह्मणतोस हें निःसंशय खरें आहे व ह्मणूनच आम्ही तें कबूल करितों. पण हा कुरुकुलश्रेष्ठ धर्मराज आपल्या बाहुबलानें जिंकून घेतल्यावांचून पृथ्वीचा स्वीकार करण्याची कोणत्याही प्रकारें इच्छा करणार नाहीं. कामामुळें, भीतिमुळें अथवा लोभामुळें हा युधिष्ठिर अथवा अतिरथी भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि द्रुपदकन्या कृष्णा हे स्वधर्माचा त्याग करणार नाहींत. भीमसेन आणि धनंजय ह्या उभयतांना ह्या पृथ्वीवर संग्रामामध्यें जोड नाहीं. मग त्यांना आणि माद्रीपुत्र नकुलसहदेव ह्यांना पूज्य असणारा हा युधिष्ठिर संपूर्ण पृथ्वीचें पालन कां करूं शकणार नाहीं ? महात्मा पांचालदेशाधिपति, केकयदेशाधिपति चेदिदेशाचा राजा आणि आम्ही हे सर्वजण जर समरांगणांत पराक्रम करून लढूं लागलों, तर सर्व शत्रु तत्काल नष्ट होऊन जातील.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—सात्यके, तूं ह्मणतोस हें कांहीं आश्चर्यकारक नाहीं. पण मला सत्यव्रताचेंच अत्यंत पालन करावयाचें आहे; तसें राज्याचें नाहीं. एका कृष्णाला मात्र माझी बरोबर माहिती आहे; व मीही कृष्णाला बरोबर ओळखीत आहें. तेव्हां, हे सात्यके, ह्या पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णाला पराक्रम करण्याचा काळ आला आहे असें जेव्हां कळून येईल, तेव्हां शिनिकुलश्रेष्ठ तूं आणि श्रीकृष्ण असे तुह्मी संग्रामामध्यें दुर्योधनाचा पराजय करा. आतां आज हे यादववीर परत जाऊं देत. ह्या नरलोकाधिपति अशा माझ्या पालनकर्त्यांची आतां मला भेट झालीच आहे. हे अतर्क्यपराक्रमी वीरहो, आपण धर्मामध्यें केव्हांही प्रमाद होऊं देऊं नका. मी पुनरपि सुखामध्यें असणाऱ्या आपल्या सर्वांचें दर्शन घेईन.

हे भरतकुलश्रेष्ठा जनमेजया, हें ऐकून ते यादववीर परस्परांचे निरोप घेऊन, वृद्धांस वंदन करून आणि कुमारांना आलिंगन देऊन आपापल्या घरीं निघून गेले; व इकडे पांडवही तीर्थयात्रा करूं लागले. श्रीकृष्णास निरोप दिल्यानंतर धर्मराज आपले बंधु, भृत्य आणि

लोमश मुनि ह्यांसहवर्तमान विदर्भदेशाच्या अधिपतीनें वृद्धिंगत केलेल्या व उत्कृष्ट प्रकारचे घाट असलेल्या पवित्र अशा पयोष्णी नदीवर गेला; व तीरावर यज्ञ चालल्यामुळें जिचें उदक सोमरसानें मिश्रित झालेलें आहे अशा त्या पयोष्णी नदीच्या तीरावर तो महात्मा युधिष्ठिर जलप्राशन करीत राहिला. त्या वेळीं आनंदित झालेले मुख्य मुख्य ब्राह्मण उत्कृष्ट प्रकारचीं स्तुतिवाचक वाक्यें उच्चारून त्याची प्रशंसा करीत होते.

अध्याय एकशें एकविसावा.

—:*:—

गययज्ञवर्णन.

लोमश म्हणाले:—राजा, ह्या ठिकाणीं नृग राजानें यज्ञ करून पूर्वी इंद्रास तृप्त केलें व तो तृप्त होऊन आनंद पावला असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. ह्या ठिकाणीं दक्षादि प्रजापति आणि इंद्रासहवर्तमान सर्व देव ह्यांनीं विपुलदक्षिणासंपन्न असे नानाप्रकारचे मोठमोठाले यज्ञ केले. येथें प्रभुत्वसंपन्न असा अमूर्तरयपुत्र राजा गय ह्यानें सात सोमयज्ञ करून त्यांमध्यें इंद्रास तृप्त करून सोडिलें. त्याच्या त्या सातही यज्ञांमध्यें वनस्पतींचे अथवा मृत्तिकेचे जे पदार्थ आवश्यक असतात ते सर्व सुवर्णाचे होते. तसेंच त्याच्या त्या यज्ञामध्यें चषाल[1], यूप[2], चमस[3], स्थाली[4], पात्री[5], स्रुचा[6] आणि स्रुवा[7] हीं यज्ञप्रयोगाचीं साधनें सात सात होतीं असें प्रसिद्ध आहे. ह्याच्या प्रत्येक यज्ञस्तंभावर सात सात चषाल असत. हे युधिष्ठिरा, त्याच्या यज्ञांतील ते चकाकणारे सुवर्णमय यज्ञस्तंभ इंद्रासहवर्तमान सर्व देवांनीं स्वतः उचलिले. त्या पृथ्वीपति गयाच्या श्रेष्ठ अशा यज्ञामध्यें सोमरसाच्या योगानें इंद्र व दक्षिणेच्या योगानें ब्राह्मण धुंद होऊन गेले होते. त्या वेळीं ब्राह्मणांनीं द्रव्याचे असंख्यात तोडे दान घेतले होते. फार काय सांगावें? ज्याप्रमाणें भूमितलावर असणाऱ्या वाळूचे कण अथवा आकाशांतील तारका किंवा पर्जन्याच्या धारा ह्यांची कोणासही गणना करितां येणें शक्य नाहीं, त्याचप्रमाणें, हे महाराजा, त्या सात यज्ञांमध्यें गयानें सदस्यांस जें द्रव्य अर्पण केलें होतें त्याची गणना करतां येणें अशक्य आहे. किंबहुना वाळूचे जे कण वगैरे पूर्वी मीं सांगितले त्यांची एखादे वेळीं गणना करतां येईल, पण त्या गयानें दिलेल्या दक्षिणेची संख्या करितां येणें अशक्य आहे. त्यानें नाना दिगंतरांवरून आलेल्या ब्राह्मणांस विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेल्या सुवर्णमय धेनु अर्पण करून तृप्त करून सोडिलें. हे प्रजापालका, महात्मा गय त्या त्या ठिकाणीं यज्ञ करूं लागल्यामुळें, ज्या ठिकाणीं अग्निचयन झालेलें नाहीं, अशी थोडीच भूमि अवशिष्ट राहिलेली होती. हे भरतकुलोत्पन्न, त्या कर्मांच्या योगानें त्याला इंद्रलोकाची प्राप्ति झाली असून, जो मनुष्य ह्या पयोष्णी नदीमध्यें स्नान करील त्यालाही त्यास मिळालेल्या लोकांचीच प्राप्ति होते. ह्यास्तव, हे धैर्यभ्रष्ट न होणाऱ्या राजेंद्रा, तूंही आपल्या बंधूंसहवर्तमान ह्या नदीमध्यें स्नान कर, म्हणजे तुझ्या पातकांचें क्षालन होईल.

वैशंपायन म्हणाले:—हें ऐकून, आपल्या बंधूंसहवर्तमान त्या नदीमध्यें स्नान करून तो तेजस्वी नरश्रेष्ठ युधिष्ठिर वैडूर्यपर्वत आणि नर्मदा नदी ह्यांजकडे गेला. त्या ठिकाणीं भगवान् लोमश मुनींनीं रमणीय अशीं सर्व तीर्थें

---

१ यज्ञस्तंभाला वेष्टन करण्याचें एक कडें. २ यज्ञस्तंभ. ३ सोमपान करण्याचीं पात्रें (चमचे). ४ तपेली. ५ होमद्रव्य ठेवण्याचीं मातीचीं भांडीं. ६ होमद्रव्य अग्नींत अर्पण करण्याचें एक पात्र. ७ आहुतीकरितां होमद्रव्य घेण्याचें साधन (एक पात्र).

आणि पवित्र अशीं सर्व देवमंदिरें ह्यांची त्यास माहिती करून दिली. तेव्हां तो आपल्या बंधू-सहवर्तमान जसें जुळेल त्या मानानें व आनंद होईल अशा रीतीनें तीर्थयात्रा करूं लागला; व त्या त्या ठिकाणीं त्यानें हजारों ब्राह्मणांस द्रव्यप्रदान केलें.

लोमश ह्मणालेः—हे कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, वैडूर्यपर्वताचें दर्शन घेतल्यानें आणि नर्मदा नदीच्या जलामध्यें प्रवेश केल्यानें मनुष्य देवतांच्या अथवा स्वर्गवासीराजांच्या लोकांत जातो हे नरश्रेष्ठा कुंतीपुत्रा, हा प्रदेश ह्मणजे द्वापर आणि त्रेता ह्या दोन युगांचा संधिच होय. ह्या प्रदेशांत जाणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. बा युधिष्ठिरा, हा पहा शर्याति राजाच्या यज्ञाचा प्रदेश झळकत आहे. ह्या यज्ञामध्यें साक्षात् अश्विनीकुमारांसहवर्तमान विश्वामित्रानें सोमप्राशन केलें होतें. ह्या वेळीं भृगुकुलोत्पन्न महातपस्वी प्रभु च्यवन ह्यानें इंद्रावर रुष्ट होऊन त्याचें स्तंभन करून सोडिलें; व ह्याच ठिकाणीं त्याला राजपुत्री सुकन्या ही भार्या मिळाली.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—त्यानें भगवान् इंद्राचें स्तंभन काय म्हणून केलें? तो भृगुकुलोत्पन्न महातपस्वी असतां त्यानें इंद्रावर कोप काय म्हणून केला? आणि त्यानें अश्विनीकुमारांकडून सोमप्राशन कसें करविलें? हे ब्रह्मन्, हा सर्व वृत्तान्त जसा घडला असेल तसा आपण मला कथन करावा.

अध्याय एकशें बाविसावा.

—:*:—

च्यवनचरित्र.

लोमश ह्मणालेः—हे भरतवंशजा, भृगु महर्षींचा पुत्र च्यवननामक एक मुनि होता. त्या महातेजस्वी मुनीनें त्या सरोवराच्या समीपभागीं तपश्चर्या केली होती. हे प्रजापालका महाबुद्धे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, तो तेथें एका बाजूस वीरासन घालून काष्ठस्तंभाप्रमाणें निश्चल होऊन पुष्कळ वेळपर्यंत राहिला होता. हे राजा, ह्याप्रमाणें पुष्कळ काळ निघून गेल्यानंतर त्या ऋषीवर वारूळ वाढून तें लतांनीं व्याप्त होऊन मुंग्यांनीं भरून गेलें होतें. तो ज्ञानसंपन्न मुनि ह्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं लतांनीं व्याप्त आणि वारुळानें अच्छादित होऊन मृत्तिकेच्या गोळ्याप्रमाणें बनून गेला व भयंकर तपश्चर्या करूं लागला. पुढें पुष्कळ काळ लोटल्यावर शर्याति नांवाचा पृथ्वीपति ह्या रम्य आणि उत्कृष्ट अशा सरोवरामध्यें विहार करण्यासाठीं आला. त्याच्याबरोबर चार हजार स्त्रियांचा परिवार होता; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना, सुकन्या नांवाची त्याची एक सुंदर कन्याही बरोबर होती. दिव्य अलंकारांनीं विभूषित असलेली ती कन्या आपल्या सखींसहवर्तमान संचार करीत करीत भृगुपुत्र च्यवनमुनीच्या वारुळाजवळ गेली; आणि तेथें ती अत्यंत मनोहर व सुबुद्ध स्त्री इकडे तिकडे पहात आणि वनस्पतीचा शोध करीत सखींसहवर्तमान विहार करूं लागली. ती स्वरूपसंपन्न, वयांत आलेली व मदन आणि मद ह्यांनीं युक्त होती. ह्यामुळें तिनें त्या वनांतील वृक्षांच्या उत्कृष्ट प्रकारचीं पुष्पें आलेल्या डहाळ्या मोडल्या. ह्या वेळीं तिच्या सख्या मागें राहिल्या असून ती एकटीच होती. इतक्यांत, एकच वस्त्र परिधान केलेल्या, अलंकार धारण केलेल्या व भूमीवर संचार करणाऱ्या विजेप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या कन्येवर भृगुपुत्र च्यवन मुनीची दृष्टि गेली. तेव्हां, त्या निर्जन प्रदेशांत तिला अवलोकन करून तो अत्यंत कांतिमान् मुनि आनंदित झाला; व जरी तो ब्रह्मर्षि तपोबलसंपन्न होता, तरीही कामपीडित झाल्यामुळें त्याचा आवाज

क्षीण होऊन गेला. ह्यामुळें तो त्या कल्याणीशीं भाषण करूं लागला असतांही तें तिला ऐकूं गेलें नाहीं. पुढें त्या वारुळामध्यें सुकन्येस च्यवनाचे दोन नेत्र दिसले. तेव्हां तिच्या बुद्धीला बलवत्तर मोह पडून त्याच्या जोरांत "हे काय बरें असेल!" असें ह्मणून कौतुकानें कंट काच्या योगानें तिनें ते दोन्ही नेत्र फोडिले! ह्याप्रमाणें तिनें नेत्रभेद केल्यामुळें तो अत्यंत क्रुद्ध झाला व त्या रागासरशीं त्यानें शर्यातीच्या सैन्याच्या मलमूत्राचा अवष्टंभ करून सोडिला. तेव्हां, मलमूत्राचा अवष्टंभ झाल्यामुळें तें सैन्य पोट फुगून दुःख पावूं लागलें. आपल्या सैन्याची अशी स्थिति झाली आहे हें पाहून त्या पृथ्वीपतीनें विचारिलें कीं, "निरंतर तपश्चर्या करणारा, वृद्ध आणि अत्यंत कोपिष्ठ असा जो महात्मा च्यवन, त्याला आज ह्या ठिकाणीं जाणूनबुजून असो अथवा अज्ञानानें असो, कोणीं अपकार केला आहे हें लवकर सांगा. उशीर लावूं नका." ह्यावर सेनेंतील लोक ह्मणाले, 'त्याला अपकार केल्याचें आह्मांला माहीत सुद्धां नाहीं. तेव्हां, आपण सर्व प्रकारचे उपाय करून त्याबद्दलची माहिती मिळवा.' हें ऐकून त्या राजानें सामपूर्वक व उग्र स्वरूप धारण करूनही स्वतः आपल्या आप्तेष्टांस विचारलें; पण त्यांना त्याविषयींची मुळींच माहिती नव्हती. त्या वेळीं तें सैन्य पोटें फुगून पीडित होऊन गेलें आहे व कष्ट भोगीत आहे आणि आपला पिता दुःख पावत आहे असें पाहून सुकन्या ह्मणाली कीं, "मी फिरत असतां मला ह्या वारुळामध्यें एक लकाकत असलेला प्राणी दिसला. तेव्हां तो काजव्यासारखा असावा असें समजून मी जवळ जाऊन त्याला कांट्यांनीं टोंचलें!" हें ऐकून राजा शर्याति सत्वर त्या वारुळाजवळ गेला. तेव्हां त्याला त्या ठिकाणीं वयोवृद्ध व तपोवृद्ध असा भृगुपुत्र च्यवनमुनीचें दर्शन झालें. तदनंतर त्या पृथ्वीपतीनें आपल्या सैन्यासंबंधानें त्याची प्रार्थना केली कीं, 'महाराज, माझ्या ह्या लहान कुमारिकेनें अज्ञानामुळें आपला जो अपराध केला आहे त्याबद्दल आपण क्षमा करावी.'

ह्यावर त्या वेळीं भृगुपुत्र च्यवनमुनि ह्मणाला कीं, 'गर्वानें फुगून गेलेल्या ह्या तुझ्या मुलीनें मला अपमानपूर्वक टोंचलें आहे. तेव्हां, हे राजा, अत्यंत स्वरूपशालिनी व लोभ आणि मोह ह्यांचा पगडा बसलेली ती तुझी कन्या मला मिळाली तर मी क्षमा करीन. हे पृथ्वीपालका, मी तुला हें खरें सांगत आहें.'

लोमश ह्मणालेः—त्या च्यवनमुनीचें भाषण ऐकून शर्याति राजानें विचार करीत न बसतां तत्काल त्या महामुनीस आपली कन्या अर्पण केली. तेव्हां त्या कन्येचा अंगीकार करून भगवान् च्यवनमुनि प्रसन्न झाला व राजाही संतुष्ट होऊन सैन्यासहवर्तमान आपल्या नगराकडे आला. प्रशंसनीय सुकन्याही तपस्वी असा पति प्राप्त झाल्यानंतर प्रत्यहीं प्रेमानें त्याची सेवा करूं लागली. पुढें, कोणाचाही मत्सर न करितां तपश्चर्या करून, नियमाचें आचरण करून आणि अग्नि व अतिथि यांची सेवा करून त्या सुमुखीनें लवकरच त्या च्यवनमुनीला प्रसन्न करून घेतलें.

अध्याय एकशें तेविसावा.

—:०:—

च्यवनमुनीस तारुण्यप्राप्ति.

लोमश ह्मणालेः—हे राजा, पुढें कांहीं काल निघून गेल्यावर एकदा सुकन्येनें स्नान केल्यामुळें तिचे अवयव स्पष्टपणें दिसूं लागले असतां अश्विनीकुमारनामक देवतांनीं तिला अवलोकन केली. तेव्हां, जिचे अवयव पहाण्या-

सारखे आहेत अशा इंद्रकन्येप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या सुकन्येस अवलोकन करितांच धावत धावत तिच्या जवळ जाऊन अश्विनीकुमार ह्मणाले, 'हे सुंदरि, तूं कोणाची ? आणि ह्या वनांत काय करीत आहेस ? हे भद्रे, तुझा वृत्तान्त समजावा अशी आमची इच्छा आहे. तेव्हां, तूं तो बरोबर रीतीनें सांग.'

हें ऐकून सुकन्या लाजली आणि त्या देवश्रेष्ठांस म्हणाली कीं, 'मी शर्याति राजाची कन्या असून च्यवनमुनींची भार्या आहें असें समजा.' ह्यावर अश्विनीकुमार हसून तिला पुनः म्हणाले, 'हे कल्याणि, ज्याचा आयुष्यक्रम संपत आला आहे अशा ह्या वृद्ध मुनीला तुझ्या पित्यानें तुला दिली तरी कशी ? हे सुंदरि, तूं ह्या वनामध्यें खरोखर विद्युल्लतेसारखी चमकत आहेस. हे प्रेमवति, देवांमध्यें देखील तुझ्या तोडीची स्त्री आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आलेली नाहीं. हे कल्याणि, तूं ह्या वेळीं जरी अलंकार धारण केलेले नाहींस व उत्कृष्ट प्रकारचें वस्त्रही परिधान केलेलें नाहींस,—सारांश, तूं शरीर सुशोभित दिसावें म्हणून जरी कांहीं केलेलें नाहींस, तरीही तुझ्या योगानें हें वन अत्यंत सुशोभित दिसत आहे. हे सुंदरांगि, तूं सर्व प्रकारचे अलंकार धारण केलेस व उत्कृष्ट प्रकारचीं वस्त्रें परिधान केलींस ह्मणजे तुला शोभा येईल. अशा प्रकारें अंगावर मल वाढल्यानें तुला शोभा यावयाची नाहीं ! हे कल्याणि, तूं अशा प्रकारची सुंदर असून कामोपभोगापासून पराङ्मुख व जरेनें जर्जर होऊन गेलेल्या पतीची काय ह्मणून सेवा करीत आहेस ? खरोखर, तो तुझें संरक्षण अथवा पोषण करण्याविषयीं समर्थ नाहीं. तेव्हां, हे सुहास्यमुखि, तूं त्या च्यवनाला सोडून देऊन आह्मां उभयतांपैकीं एकाचा अंगीकार कर. हे देवकन्योपमे, ह्या पतीकरितां तूं आपलें तारुण्य वायां दवडूं नको.' असें त्यांनीं भाषण केल्यानंतर सुकन्या त्या उभयतां देवांस ह्मणाली कीं, 'मी आपला पति च्यवन ह्याच्या ठिकाणीं आसक्त आहें, तेव्हां मजविषयीं आपण अशी शंका घेऊं नका.' ह्यावर ते तिला पुनः ह्मणाले कीं, 'आह्मी श्रेष्ठ असे देववैद्य आहों. आह्मी तुझ्या पतीला तरुण आणि स्वरूपसंपन्न करूं व नंतर तो आणि आह्मीं उभयतां अशा तिघांपैकीं वाटेल त्या एकाचा पति ह्या नात्यानें तूं स्वीकार कर. हे कल्याणि, तूं ही अट आपल्या पतीला जाऊन विचार.'

हे राजा, त्यांच्या सांगण्यावरून ती सुकन्या भृगुपुत्र च्यवनाकडे गेली व त्यांचें भाषण त्याला सांगूं लागली. तेव्हां च्यवनानेंही 'तसें कर.' असें ह्मटलें. अशी पतीची अनुज्ञा मिळतांच ती अश्विनीकुमारांकडे येऊन 'तसें करा.' असें ह्मणाली. तेव्हां, तिचें तें भाषण ऐकून अश्विनीकुमारांनीं त्या राजकन्येस सांगितलें कीं, 'तुझा पति जलामध्यें प्रवेश करूं दे.' हें ऐकून, स्वरूपप्राप्तीच्या इच्छेनें च्यवनमुनीनें सत्वर त्या जलामध्यें प्रवेश केला; आणि हे राजा, ते अश्विनीकुमारही त्या वेळीं त्या सरोवरांत शिरले. पुढें दोन घटका निघून गेल्यानंतर ते सर्वजण त्या सरोवरांतून वर आले. त्या वेळीं ते सर्वही दिव्यस्वरूपसंपन्न, तरुण, स्वच्छ अशीं कुंडलें धारण करणारे व सारख्याच वेषाचे असे होते; व त्यांस अवलोकन करितांच अंतःकरणांतील प्रेम वृद्धिंगत होत होतें. त्या वेळीं ते सर्वजण मिळून ह्मणूं लागले कीं, 'हे कल्याणि, आह्मांपैकीं जो कोणी एक मिळावा अशी तुला इच्छा असेल त्याचा तूं पति ह्या नात्यानें स्वीकार कर. अथवा, हे सुंदरि, ज्या पुरुषाकडे तुझें अंतःकरण ओढत असेल त्याचा तूं अंगीकार कर.'

हें ऐकून व ते सर्वही सारख्याच प्रकारच्या

स्वरूपानें युक्त आहेत असें पाहून त्या दिव्य ज्ञानसंपन्न स्त्रीनें आपल्या बुद्धीनें आपला पति ओळखून काढिला व त्याचाच अंगीकार केला. ह्याप्रमाणें भार्या, अभीष्ट वय आणि सुस्वरूप ह्यांची प्राप्ति झाल्यानंतर तो महातेजस्वी च्यवन आनंदित होऊन त्या अश्विनीकुमारांस असें म्हणाला कीं, 'ज्या अर्थी मी वृद्ध असतां आपण मला स्वरूपसंपन्न आणि तारुण्ययुक्त केलें व ज्या अर्थी आपल्या प्रसादानें मला ही भार्या मिळाली, त्या अर्थी आतां मी इंद्राच्या समक्ष आनंदानें आपणांकडून सोमपान करवितों; हें मी आपणांला खरें सांगतों.' हें ऐकून अश्विनीकुमारांचें अंतःकरण आनंदित झालें व ते स्वर्गास गेले. इकडे च्यवन व सुकन्या हीं हीं देवांप्रमाणें विहार करूं लागलीं.

अध्याय एकशें चोविसावा.

—:०:—

शर्यातीच्या यज्ञाचा उपक्रम.

लोमश म्हणाले:—तदनंतर च्यवनमुनीस तारुण्यसंपन्न केल्याची वार्ता शर्यातीच्या कानावर गेली; ह्यामुळें तो अत्यंत आनंदित होऊन सैन्यासहवर्तमान च्यवनाच्या आश्रमाकडे गेला. तेव्हां त्या ठिकाणीं देवकुमारांप्रमाणें असणाऱ्या च्यवन आणि सुकन्या ह्या उभयतांस अवलोकन केल्यामुळें शर्याति आणि त्याची भार्या ह्यांना संपूर्ण पृथ्वी मिळाल्याप्रमाणें आनंद झाला. त्या वेळीं च्यवनमुनीनें सत्कार केल्यानंतर भार्येसहवर्तमान तो पृथ्वीपति त्याच्याजवळ जाऊन बसला व चित्तवेधक अशा चांगल्या चांगल्या गोष्टी करूं लागला. पुढें, हे राजा, त्या राजाचें अंतःकरण आनंदित करीत करीत भृगुपुत्र च्यवन त्याला म्हणाला कीं, 'हे राजा, मी तुजकडून यज्ञ करवितों. तेव्हां तूं त्याचें सर्व साहित्य जमा कर.' हे महाराजा, हें ऐकून पृथ्वीपति शर्याति अत्यंत आनंदित झाला व त्यानें च्यवनमुनीचें वाक्य मान्य केलें. तदनंतर यज्ञकर्मास योग्य असा चांगलासा दिवस पाहून त्यानें सर्व प्रकारच्या अभीष्ट वस्तूंनीं संपन्न असा उत्कृष्ट प्रकारचा यज्ञमंडप तयार करविला. नंतर, हे राजा, त्या यज्ञमंडपामध्यें भृगुपुत्र च्यवनमुनीनें त्या शर्यातीकडून यज्ञ करविला. त्या वेळीं त्या ठिकाणीं ज्या ज्या आश्चर्यकारक गोष्टी घडून आल्या, त्या मी तुला सांगतों, ऐक.

च्यवन मुनीचें अश्विनीकुमारांसाठीं सोमरसग्रहण व इंद्रकृत प्रतिबंध.

त्या वेळीं च्यवनानें अश्विनीकुमार ह्या देवतांना अर्पण करण्यासाठीं सोमरस ग्रहण केला. ह्याप्रमाणें तो अश्विनीकुमारांसाठीं सोमरस ग्रहण करूं लागला असतां इंद्र त्याला प्रतिबंध करूं लागला.

इंद्र म्हणाला:—हे उभयतां अश्विनीकुमार सोमरस प्राशन करण्यास योग्य नाहींत असें माझें मत आहे. कारण, हे स्वर्गामध्यें वास्तव्य करणारे देवांचे वैद्य आहेत व त्या कर्मामुळेंच त्यांना सोमरस प्राशन करण्याची योग्यता नाहीं!

च्यवन म्हणाला:—इंद्रा, ज्या अत्यंत उत्साहसंपन्न, स्वरूपशाली व महाधनिक अशा महात्म्यांनीं मला जराशून्य व म्हणूनच देवाप्रमाणें करून सोडिलें, व त्या कामीं तुझा उपयोग झाला नाहीं व इतर देवतांचाही उपयोग झाला नाहीं ते अश्विनीकुमार सोमरस प्राशन करण्यास कां योग्य नसावे? त्यांतूनही, हे पुरंदरा इंद्रा, तेही देवच आहेत हेंही तूं लक्षांत घे.

इंद्र म्हणाला:—हे उभयतां चिकित्सक व आमचीं कामें करणारे असून, आपल्या इच्छेस येईल तसें स्वरूप धारण करून मृत्युलोकामध्यें संचार करीत असतात. तेव्हां त्यांना

ह्या ठिकाणीं सोमरस प्राशन करण्याची योग्यता कशी असणार ?

लोमश म्हणाले:—ह्याप्रमाणें देवाधिपति इंद्र जेव्हां दोन तीन वेळ तेंच तें वाक्य उच्चारूं लागला, तेव्हां त्याला न जुमानतां भृगुपुत्र च्यवनानें अश्विनीकुमारांकरितां सोमरसाचा हविर्भाग घेतला. तो त्यांच्याकरितां उत्कृष्ट प्रकारचा सोम ग्रहण करीत आहे हें पाहून बलनामक दैत्यास छिन्नविच्छिन्न करून सोडणारा इंद्र असें म्हणाला, 'जर तूं स्वतः ह्या उभयतांसाठीं सोमरस ग्रहण करशील तर मी तुजवर अत्यंत भयंकर अशा वज्राचा प्रहार करीन!'

इंद्रवधार्थ कृत्यानिर्माण.

इंद्रानें असें भाषण कल्यानंतर भृगुपुत्र च्यवनानें हसत हसत इंद्राकडे पाहिलें व अश्विनीकुमारांकरितां सोमरसरूपी उत्कृष्ट प्रकारचा हविर्भाव ग्रहण केला. तेव्हां शचीपति इंद्र त्याजवर भयंकर वज्राचा प्रहार करणार, इतक्यांत भृगुपुत्र च्यवनानें त्याच्या बाहूचें स्तंभन केलें! नंतर त्या इंद्राला ठार करण्याविषयीं उद्युक्त होऊन कृत्या निर्माण करण्यासाठीं त्या महातेजस्वी च्यवनानें अग्नीमध्यें मंत्रोच्चारपूर्वक हवन केलें. तेव्हां त्या मुनीच्या तपोबलानें त्या ठिकाणीं कृत्या उत्पन्न झाली. ही कृत्या म्हणजे धिप्पाड शरीर असलेला व महावीर्यवान् असा मदनामक महादैत्य होय. ह्याच्या शरीराचें प्रमाण देवतांस अथवा दैत्यांसही सांगतां येणें अशक्य आहे. त्याचें तोंड भेसूर आणि धिप्पाड असून दातांचीं अग्रें तीक्ष्ण होतीं; त्याच्या जबड्याचा एक अर्थात् खालचा भाग भूमीला लागला असून दुसरा अर्थात् वरचा भाग आकाशास गेलेला होता; त्याला चार दाढा असून त्या शंभर शंभर योजनें लांब होत्या व इतर दांत दहा दहा योजनें लांब व देवमंदिरांच्या शिखरांच्या आकाराचे असून ते दिसण्यामध्यें शूलाच्या अग्रांसारखे दिसत होते; त्याचे दोनही बाहु सारख्याच आकाराचे असून ते दहा दहा हजार योजनें लांब होते; त्याचे नेत्र चंद्रसूर्यासारखे असून मुख प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें दिसत होतें; तो विद्युल्लतेप्रमाणें चंचल असणाऱ्या आपल्या जिव्हेनें वारंवार मुख चाटीत होता; त्याची दृष्टि फार उग्र दिसत होती; व त्यानें जबडा पसरला असल्यामुळें तो बलात्कारानें सर्व जगच भक्षण करून टाकतो की काय असें वाटत होतें. असो; पुढें तो दैत्य मोठी भयंकर किंकाळी फोडून सर्व त्रैलोक्य दणाणून सोडीत रागारागानें इंद्रास भक्षण करण्यासाठीं धावला!

अध्याय एकशें पंचविसावा.

—:०:—

अश्विनीकुमारांस सोमप्राप्ति.

लोमश म्हणाले:—भयंकर मुख असलेला तो मदनामक दैत्य जबडा पसरून आपणाला भक्षण करण्यासाठीं येत आहे, आणि आपल्या बाहूचेंही स्तंभन झालेलें आहे, असें पाहून देवाधिपति इंद्र भयपीडित झाला व जिव्हेनें ओष्ठप्रांत चाटीत चाटीत च्यवनास म्हणाला कीं, 'हे ब्राह्मणा, मजवर प्रसन्न हो. हे भृगुपुत्रा, आजपासून हे अश्विनीकुमार सोमरस प्राशन करण्यास योग्य होतील हें माझें भाषण अगदीं खरें आहे. तूं आरंभ केलेलें कृत्य कधींही व्यर्थ जावयाचें नाहीं. तेव्हां अश्विनीकुमारांस सोमरस प्राशन करून देण्याचा हा उत्कृष्ट विधि घडून येऊं दे. हे ब्रह्मर्षे, मला हें माहीतच आहे कीं, तूं जें करशील तें केव्हांही मिथ्या व्हावयाचें नाहीं. आज तूं ह्या अश्विनीकुमारांस सोमरस प्राशन करण्यास योग्य केलेंस हेंच ह्या गोष्टीचें उदाहरण होय.

हे भृगुपुत्रा, तुझ्या वीर्याची अत्यंत प्रसिद्धि व्हावी व ह्या सुकन्येच्या पित्याच्या कीर्तीचा लोकांमध्यें प्रसार व्हावा, ह्मणूनच मीं हें वीर्यप्रकाशन केलें होतें. तेव्हां तूं मजवर अनुग्रह कर; व तुझी जशी इच्छा आहे त्याप्रमाणें हें कृत्य घडून येऊं दे !'

ह्याप्रमाणें इंद्रानें भाषण केलें असतां महात्म्या भृगुपुत्राचा तो क्रोध सत्वर नष्ट होऊन गेला व त्यानें इंद्रास त्यांतून सोडविलें; आणि नंतर वीर्यसंपन्न अशा त्या च्यवनानें मदाचा विभाग करून मद्यपान, स्त्रिया, अक्षक्रीडा आणि मृगया ह्यांच्यामध्यें त्याची स्थापना केली. ह्याप्रमाणें पूर्वीं निर्माण केलेल्या त्या दैत्याची पुनः पुनः व्यवस्था लावून त्यानें इंद्र व अश्विनीकुमारांसहवर्तमान सर्व देव ह्यांस सोमरसाच्या योगानें तृप्त करून सोडलें.

हे भरतकुलावंतसा कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें त्या शर्याति राजाकडून यज्ञ करवून आणि तीनही लोकांमध्यें आपल्या वीर्याची ख्याति करवून तो श्रेष्ठ प्रतीचा वक्ता च्यवनमुनि अनुकूल अशा सुकन्येबरोबर त्या अरण्यामध्यें विहार करूं लागला. हे राजा, पक्ष्यांचा कलकलाट असलेलें हें जें शोभासंपन्न सरोवर दिसत आहे तें त्याचेंच होय. ह्या ठिकाणीं आपल्या बंधूंसहवर्तमान तूं पितरांचें आणि देवतांचें तर्पण कर; आणि, हे भरतकुलोत्पन्ना पृथ्वीपते, हें सरोवर व सिकताक्षतीर्थ ह्यांचें दर्शन घेतल्या नंतर तूं सिंधुप्रदेशांतील अरण्यामध्यें जाऊन तेथील कालव्यांचें दर्शन घे. हे महाराजा, तूं पुष्करतीर्थादिक सर्वही जलांचा स्पर्श कर व श्रीशिवमंत्राचा जप करीत रहा; ह्मणजे, हे भरतकुलोत्पन्ना, तूं सिद्धि पावशील. हे नरश्रेष्ठा पार्था, हा प्रदेश ह्मणजे पातकांचा नाश करण्याविषयीं त्रेता आणि द्वापार ह्या दोन युगांचा संधिच होय, असें माझ्या दृष्टीनें वाटतें. त्याचप्रमाणें, आर्चिक पर्वत हाही ज्ञानी लोकांच्या वसतीचें स्थान असून, त्या ठिकाणीं वृक्षांना सदोदित फलें येतात, सर्व काळ जलप्रवाह सुरू असतात, व तो देवतांचें उत्कृष्ट प्रकारचें वसतिस्थान आहे. हे युधिष्ठिरा, ह्या ठिकाणीं नानाप्रकारचीं देवमंदिरें आहेत. ह्या चंद्रतीर्थाच्या समीपभागीं वानप्रस्थाश्रमी व जगतास पावन करणारे वायुभक्षक वालखिल्य मुनि वास्तव्य करीत असतात. पुढें, जिचा आकार त्रिकोण आहे अशा काशीस, व गंगा, यमुना आणि सरस्वती ह्या तीन नद्या ह्यांवर जाऊन तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें स्नान कर. हे राजेंद्रा, ह्या ठिकाणीं नराधिपति शंतनु, शुनक व नरनारायण हे उभयतां ऋषि ह्यांस मोक्षप्राप्ति झाली. ह्या ठिकाणीं महर्षींसहवर्तमान पितर आणि देवता हे निरंतर पडून राहिलेले असतात. हे युधिष्ठिरा, ह्या आर्चिकपर्वतावर त्यांनीं तपश्चर्या केली आहे; आणि, हे प्रजापालका, त्यांनीं आणि ऋषींनींही ह्या ठिकाणीं चरूचें प्राशन केलेलें आहे; तेव्हां तूं त्यांचें आराधन कर. ह्या ठिकाणीं यमुनेचा प्रवाह अक्षय्य असून श्रीकृष्णही तप करण्यामध्यें आसक्त होऊन राहिलेला होता. हे शत्रुनाका पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, नकुलसहदेव, भीमसेन, द्रौपदी आणि इतरही आह्मी सर्वजण तुझ्यासहवर्तमान तिकडे जाऊं. हे नरेश्वरा, हा पवित्र असा जलप्रवाह इंद्राचा असून ह्या ठिकाणीं धाता, विधाता आणि वरुण ह्यांस स्वर्गलोकाची प्राप्ति झालेली आहे. हे राजा, तेही ह्या ठिकाणीं क्षमाशील आणि उत्कृष्ट प्रकारचे धर्मनिष्ठ बनून राहिलेले होते. मैत्रीसंपन्न आणि अंत:करणाचे सरळ असे जे लोक असतील त्यांना वास्तव्य करण्याला हा पर्वतश्रेष्ठ चांगला आहे. हे राजा, हीच ती महर्षिसमुदायांनीं सेवन केलेली यमुना. हिच्या तीरावर अनेक प्रका-

रचे चयनयुक्त यज्ञ झाले असून, ही पुण्यकारक आणि पापभीतीचा नाश करणारी आहे. हे कुंतीपुत्रा, ह्या ठिकाणीं महाधनुर्धर राजा मांधाता ह्यानें यज्ञ केला व उत्कृष्ट प्रकारचा दानशूर सहदेवपुत्र सोमक ह्यानेंही यज्ञ केला.

अध्याय एकशें सव्विसावा.

—:*:—

मान्धातृचरित.

युधिष्ठिर म्हणाला:— हे ब्रह्मन्, युवनाश्वपुत्र नृपश्रेष्ठ मांधाता हा तिन्ही लोकांमध्यें प्रसिद्ध कसा झाला? आणि त्या अप्रतिमकांतिमान् राजाला अशा श्रेष्ठ स्थानाची प्राप्ति कशी झाली? कारण, ज्याप्रमाणें श्रीविष्णूच्या त्याचप्रमाणें त्या महात्म्याच्याही ताब्यांत तीनही लोक होते. मी त्या ज्ञानसंपन्न राजाचें चरित्र श्रवण करूं इच्छित आहें. तेव्हां तें, आणि त्या इंद्राप्रमाणें कांति असलेल्या अप्रतिमवीर्यशाली राजाला मांधाता असें नांव कां पडलें, व त्याचा जन्म कसा झाला, हेंही श्रवण करण्याची मला इच्छा आहे. ह्यास्तव तें मला सांगा. कारण, आपण हे सांगण्यामध्यें कुशल आहां.

लोमश ह्मणाले:—हे राजा, त्या महात्म्या राजाला लोकांमध्यें मांधाता असें कां म्हणतात तें लक्ष्य देऊन ऐक. इक्ष्वाकुवंशामध्यें युवनाश्वनांवाचा एक पृथ्वीपति राजा होऊन गेला. त्या पृथ्वीपतीनें विपुलदक्षिणासंपन्न असे अनेक यज्ञ केले. ह्याप्रमाणें एक हजार अश्वमेध केल्यानंतर त्या धार्मिकश्रेष्ठानें दुसरेही विपुल दक्षिणासंपन्न असे मुख्य मुख्य यज्ञ केले. त्या महान् व्रतनिष्ठ राजर्षीला संतति नव्हती. ह्यामुळें राज्यकारभार आपल्या मंत्र्यांकडे सोंपवून तो कायमचा वनामध्यें जाऊन राहिला; व शास्त्रामध्यें सांगितलेल्या विधीस अनुसरून त्यानें परमात्म्याच्या ठिकाणीं अंतःकरण जडविलें. हे राजा, पुढें कोणे एके समयीं तो राजा उपवासाच्या योगानें दुःख पावून व तृष्णेच्या योगानें हृदय शुष्क होऊन भृगूच्या आश्रमामध्यें गेला. हे राजेंद्रा, त्याच रात्रीं महात्मा महर्षि भृगुपुत्र ह्यानें सुद्युम्नपुत्र युवनाश्व ह्यास पुत्र व्हावा ह्मणून इष्टि केली होती. हे राजेंद्रा, त्या महर्षीनें त्या ठिकाणीं अभिमंत्रण केलेल्या जलानें भरलेला एक मोठा कलश आणून ठेविलेला होता. ह्या कलशांतील जल प्राशन केलें असतां त्या राजाच्या भार्येस इंद्राच्या तोडीचा पुत्र व्हावयाचा होता. पुढें रात्रीं जागरण झाल्यामुळें श्रमून गेलेले ते महर्षि तो कलश वेदिकेवर ठेवून निजले. इतक्यांत सुद्युम्नपुत्र युवनाश्व त्यांच्याकडे आला व थकून गेल्यामुळें आश्रमांत जाऊन त्या राजानें पाणी मागितलें. ह्यावेळीं तो तृष्णेनें पीडित झाल्यामुळें त्याचा कंठ शुष्क होऊन गेलेला होता व त्याला जलप्राशनाची अत्यंत इच्छा झालेली होती. तो श्रमून गेला असून त्याचा घसाही कोरडा पडल्यामुळें त्या वेळीं त्यानें जरी आक्रोश केला, तरीही, ज्याप्रमाणें पक्ष्याच्या शब्दाकडे कोणी लक्ष्य देत नाहीं त्याप्रमाणें त्याचा आक्रोश कोणीं ऐकून घेतला नाहीं. तेव्हां, पाण्यानें भरलेला तो कलश पाहून राजा वेगानें तिकडे धावून गेला व त्यानें त्यांतील जल प्राशन करून टाकिलें! ह्याप्रमाणें तृषाक्रांत झालेल्या त्या पृथ्वीपतीनें तें थंडगार जल प्राशन केलें, तेव्हां त्या ज्ञानसंपन्न राजाला शांति मिळाली व सुख वाटलें. पुढें ते तपोधन मुनि जागे झाले; तेव्हां कलशामध्यें मुळींच पाणी नाहीं असें त्या सर्वांनाही आढळून आलें. नंतर ते सर्व एकत्र जमले व "हें काम कोणाचें?" ह्मणून परस्परांमध्यें विचारपूस करूं लागले.

तेव्हां युवनाश्वानें 'मार्से' असें सांगून ती खरी गोष्ट कबूल केली असतां भगवान् भार्गव मुनि म्हणाला कीं, "हें योग्य झालें नाहीं. कारण, तपोबलानें पूर्ण असें तें उदक पुत्रप्राप्तीसाठीं ठेविलें होतें. हे महाबलाढ्य पराक्रमी राजर्षे, तुला पुत्र व्हावा म्हणून कडक तपश्चर्या करून ह्या जलामध्यें ब्रह्माची स्थापना केलेली होती. हे राजा, ह्या जलानें होणारा हा पुत्र महाबलाढ्य, अत्यंत वीर्यसंपन्न आणि तपोबलानें युक्त असा होऊन, आपल्या पराक्रमाच्या योगानें प्रत्यक्ष इंद्राला देखील यमसदनास पाठवूं शकेल. कारण, अशाच प्रकारच्या विधीनें मीं हें जल तयार करून ठेविलेलें होतें; तें तूं आज प्राशन केलेंस हें अगदीं अयोग्य केलें आहेस. आतां आम्हांला ह्यांत बदल करितां येत नाहीं. खरोखर तूं जें हें अशा प्रकारचें आचरण केलेंस तें दैवानेंच घडवून आणलें असावें. हे महाराजा, यथाविधि अभिमंत्रण केलेलें व तपोबलानें भरलेलें असें तें जल तृष्णेमुळें तूंच प्राशन केलें आहेस; तेव्हां त्या जलाच्या योगानें आम्हीं सांगितल्या प्रकारचा पुत्र तुझ्याच देहापासून उत्पन्न होईल. आम्हीही त्यासाठीं अत्यंत आश्चर्यकारक अशी एक इष्टि तुजकरितां करितों. ह्या योगानें तूं वीर्यसंपन्न आणि इंद्रतुल्य अशा पुत्राला प्रसवशील आणि तुला गर्भधारणजन्य श्रमही होणार नाहींत."

तदनंतर पुढें शंभर वर्षें भरून गेल्यानंतर त्या महात्म्या राजाची डावी बरगडी फोडून सूर्याप्रमाणें महातेजस्वी असा एक पुत्र बाहेर निघून उभा राहिला; पण तो युवनाश्व राजा मृत्यु पावला नाहीं, हें खरोखर आश्चर्य होय. पुढें महातेजस्वी इंद्र त्याला पहाण्यासाठीं आला. तेव्हां देव त्याला विचारूं लागले कीं, 'हा मुलगा पिणार काय?' तें ऐकून इंद्रानें आपली तर्जनी त्या मुलाच्या मुखांत घातली आणि सांगितलें कीं, 'हा (माम्) मला (धाता) प्राशन करील.'

असें इंद्रानें भाषण केल्यानंतर त्याच्यासहवर्तमान त्या देवतांनीं मांधाता असें त्या पुत्राचें नांव ठेविलें. ह्याप्रमाणें इंद्रानें दिलेल्या तर्जनीचें प्राशन करून, हे राजा, तो महातेजस्वी कुमार तेरा विती वाढला. हे महाराजा, त्या ऐश्वर्यसंपन्न मांधात्यानें चिंतन करितांच धनुर्वेदासहवर्तमान सर्व वेद आणि दिव्य अस्त्रें हीं संपूर्ण त्याजपाशीं आलीं. तसेंच, अजगवनामक धनुष्य, स्वर्गामध्यें निर्माण झालेले बाण आणि अभेद्य कवच हीं तात्काळ त्याजपाशीं येऊन राहिलीं. पुढें, हे भरतवंशजा, पूजनीय अशा प्रत्यक्ष इंद्रानें त्याला राज्याभिषेक केला; व नंतर, ज्याप्रमाणें विष्णूनें तीन पावलें टाकून तीन लोक संपादन केले होते त्याप्रमाणें त्यानें पराक्रमाच्या योगानें त्रैलोक्य जिंकून घेतलें. त्या महात्म्याची आज्ञा सर्वत्र अकुंठितपणें चालत होती व त्या राजर्षीकडे नानाप्रकारचीं रत्नें स्वतःच येऊन राहिलीं होतीं. हे पृथ्वीपते, त्याचा अधिकार असतांना ही सर्व पृथ्वी द्रव्यपूर्ण होऊन गेलेली होती. पुढें त्यानें विपुलदक्षिणासंपन्न असे यज्ञ केले; व अग्निचयनासहवर्तमान अनेक यज्ञ करवून नानाप्रकारच्या धर्मविधींचें पूर्णपणें आचरण केल्यानंतर त्या महापराक्रमी आणि निस्सीमकांतिसंपन्न अशा राजाला इंद्राच्या अर्ध्या आसनाची प्राप्ति झाली. निरंतर धर्मामध्यें आसक्त असणाऱ्या त्या बुद्धिमान् राजानें एका दिवसांत केवल आज्ञेच्या योगानें ही समुद्रवलयांकित आणि नगरयुक्त पृथ्वी जिंकून घेतली. हे महाराजा, त्यानें जे विपुलदक्षिणायुक्त यज्ञ केले होते, त्यांतील चयनाच्या योगानें ही चार समुद्रांनीं

वेष्टिलेली सर्व पृथ्वी व्याप्त होऊन गेलेली होती. त्या वेळीं चयनानें व्याप्त झालेलें नाहीं असें कोणतेंही स्थळ राहिलेलें नव्हतें. हे महाराजा, त्यानें दहा हजार पद्में धेनु ब्राह्मणांस अर्पण केल्या असें सांगतात. ज्या वेळीं बारा वर्षें अवर्षण पडलेलें होतें त्या वेळीं त्या महात्म्यानें धान्याची अभिवृद्धि होण्यासाठीं इंद्राच्या समक्ष पर्जन्यवृष्टि केली. त्यानें गर्जना करणाऱ्या महामेघाप्रमाणें असणाऱ्या प्रचंड अशा गांधारदेशाधिपतीस बाणांनीं छिन्नविच्छिन्न करून ठार केलें.ज्याचा आत्मा कृतकृत्य झाला आहे अशा त्या राजानें चार प्रकारच्या आपल्या प्रजांचें पालन केलें. तसेंच, त्या अत्यंत तेजस्वी अशा राजानें आपल्या तपोबलाच्या योगानें सर्वही लोकांकडून तप घडविलें. त्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या राजाचें हें देवतांचा याग करण्याचें स्थान असून, हें त्याच्या अत्यंत पवित्र अशा देशांत व कुरुक्षेत्राच्या मध्यभागीं आहे. ह्याप्रमाणें, हे राजा, तूं जें मला विचारिलें होतेंस तें मांधात्याचें मोठें चरित्र आणि उत्कृष्ट प्रकारचा जन्म हें सर्व मीं तुला सांगितलें आहे.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे भारता जनमेजया, लोमश महर्षीनें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यानंतर त्या कुंतीपुत्रानें पुन: सोमकाविषयीं प्रश्न केला.

अध्याय एकशें सत्ताविसावा.

—:०:—

सोमकचरित्र.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे वक्तृश्रेष्ठा, सोमक राजाचा पराक्रम कसा काय होता? त्यानें केलेलीं कृत्यें आणि त्याचा प्रभाव ह्यांविषयींचा खरा वृत्तान्त ऐकावा अशी माझी इच्छा आहे.

लोमश ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, पूर्वी सोमक नांवाचा एक धर्मनिष्ठ राजा होऊन गेला. त्याला सारख्या अशा शंभर भार्या होत्या. पुढें पुष्कळ काळ लोटला व स्वतः राजानेंही देवताराधनादिक मोठमोठे प्रयत्न केले, तथापि त्याला त्यांच्यापासून पुत्र झाला नाहीं. पुढें तो वृद्ध होऊं लागला असतां त्याला प्रयत्नानें त्या शंभर स्त्रियांमध्यें मिळून एक जंतुनांवाचा पुत्र झाला. तो जन्म पावल्यापासून, हे प्रजापालका, त्याच्या सर्वही माता कामोपभोगापासून परावृत्त होऊन केवळ त्याच्याच सभोंवतीं जाऊन बसूं लागल्या. पुढें कोणे एके दिवशीं त्या जंतूच्या बरगडीच्या खालच्या बाजूस एक मुंगी चावली. तेव्हां त्या बालकानें दु:खानें किंकाळी फोडली. हें पाहून त्याच्या त्या सर्व माताही अत्यंत दु:ख पावून त्याच्या सभोंवतीं उभ्या राहून एकदम आक्रोश करूं लागल्या. त्यांच्या आक्रोशाचा ध्वनि फारच प्रचंड झाला. ह्या वेळीं राजा आपल्या पुरोहितांसहवर्तमान मंत्र्यांच्या सभेमध्यें बसलेला होता. तेव्हां एकाएकीं तो पीडासूचक ध्वनि त्याच्या कानांवर गेला. तदनंतर त्यानें, हें काय आहे, याचा शोध करण्यासाठीं द्वारपालास पाठविलें असतां, त्यानें येऊन त्याच्या पुत्राविषयींचा सर्व वृत्तान्त जसा घडला होता तसा सांगितला. तें ऐकून, हे शत्रुमर्दना, सोमक राजाही आपल्या मंत्र्यांसहवर्तमान त्वरेनें अंत:पुरांत गेला व पुत्राला धीर देऊन आणि त्याचें सांत्वन करून अंत:पुरांतून बाहेर पडला; आणि, हे राजा, आपला ऋत्विज् व अमात्य ह्यांसह बसून असें ह्मणाला.

सोमक ह्मणाला:—धिक्कार असो ह्या एकपुत्रपणाला! ह्यापेक्षा निपुत्रिकपणाच कांहीं अंशीं बरा. एकपुत्रपणा हा प्रत्यहीं प्राण्यांच्या पीडेस कारणीभूत असल्यामुळें मूर्तिमंत शोकच होय. हे प्रभो ब्रह्मन्, पुत्राच्या इच्छेनें मीं सारख्याच प्रकारच्या ह्या शंभर भार्या परीक्षा

करून वरिल्या. तथापि त्यांना संतति नसून, सर्वही स्त्रिया संततीविषयीं प्रयत्न करीत असतां मोठ्या कष्टानें मला हा जंतुनामक एकच पुत्र उत्पन्न झाला, ह्यापेक्षां दुसरी दुःखकारक गोष्ट ती कोणती ? हे द्विजश्रेष्ठा, आतां ह्या स्त्रियांचें आणि माझेंही वय निघून गेलें असून आह्मां सर्वांचे पंचप्राण एकुलत्या एका पुत्रावर अवलंबून राहिलेले आहेत. तेव्हां, अशा तऱ्हेचें एखादें कर्म असेल काय, कीं ज्या योगानें मला शंभर पुत्र होतील ? मग तें कर्म लहान असो, मोठें असो, अथवा दुर्घट असो.

ऋत्विज् म्हणाला:—हे सोमका, ज्याच्या योगानें शंभर पुत्र होतील असें कर्म आहे. पण तें करण्याविषयीं जर तूं समर्थ असशील तर तुला सांगतों.

सोमक म्हणाला:—तें कर्म करितां येणें शक्य असो अथवा अशक्य असो, त्याच्या योगानें जर शंभर पुत्र होत असतील, तर मीं तें केलेंच म्हणून समजा. भगवंतांनीं मला तें सांगावें.

ऋत्विज् म्हणाला:—हे राजा, मी यज्ञ करितों आणि त्यामध्यें तूं ह्या जंतूचाच होम कर. म्हणजे तुला तावडतोब कांतिमान् असे शंभर पुत्र होतील. ह्या जंतूच्या वपेचा होम होऊं लागला असतां त्याच्या मातांनीं त्या धूमाचें अवघ्राण करावें, म्हणजे त्या अत्यंत वीर्यसंपन्न अशा तुझ्या स्त्रियांना शंभर पुत्र होतील. पुढें हा जंतु ज्या स्त्रीपासून तुला सांप्रत झाला आहे त्याच स्त्रीपासून पुनरपि उत्पन्न होईल; व ह्याच्या बरगडीच्या वरच्या बाजूला एक सुवर्णमय चिन्ह राहील.

अध्याय एकशें अठ्ठाविसावा.

—:०:—

सोमककृत पुत्रहोम व शतपुत्रप्राप्ति.

सोमक म्हणाला:—हे ब्रह्मन्, आपणाला जें जें जसें जसें केलें पाहिजे असेल तें तें त्याप्रमाणें करा. मला पुत्रप्राप्तीची इच्छा असल्यामुळें मी तें आपलें सर्व सांगणें ऐकेन.

लोमश म्हणाले:—तदनंतर तो ऋत्विज् त्या सोमकाकडून जंतूचा होम करवूं लागला; पण दयायुक्त अशा त्याच्या माता त्या आपल्या पुत्राला ओढून घेऊं लागल्या आणि अत्यंत शोकाकुल होऊन 'हाय हाय ! आम्ही ठार झालों !' म्हणून आक्रोश करूं लागल्या; आणि त्या पुत्राचा उजवा हात धरून करुणस्वरानें रोदन करूं लागल्या. इकडे तो ऋत्विजही त्याच्या डाव्या हाताला धरून ओढूं लागला. पुढें कुररीनामक पक्ष्याप्रमाणें व्याकूळ होऊन गेलेल्या त्या स्त्रियांकडून पुत्राला ओढून घेऊन व ठार करून त्यानें यथाविधि त्याच्या वपेचा होम केला. हे कुरुनंदना, याप्रमाणें वपेचा होम चालला असतां त्या गंधाचें अवघ्राण करून त्याच्या त्या माता एकाएकीं व्याकूळ होऊन भूमीवर पडल्या. तदनंतर त्या श्रेष्ठ स्त्रियांच्या ठिकाणीं गर्भ राहिले. पुढें, हे प्रजापालका भरतवंशजा युधिष्ठिरा, दहा महिने होतांच त्या सर्व स्त्रियांपासून सोमकाला बरोबर शंभर पुत्र झाले. हे पृथ्वीपते, त्यांपैकीं जंतु हा ज्येष्ठ असून पूर्वीच्याच आपल्या मातेच्या उदरीं जन्मास आलेला होता. त्या सर्वही स्त्रियांचें त्याच्यावर जितकें प्रेम होतें तितकें आपल्या पुत्रांवरही नव्हतें. त्याच्या बरगडीच्या वरच्या बाजूस पूर्वीं सांगितलेलें तें सुवर्णमय चिन्ह असून त्या शंभर पुत्रांमध्यें गुणांनीं देखील तोच श्रेष्ठ होता.

सोमक व त्याचा पुरोहित ह्यांची पारलौकिक गति.

पुढें तो सोमकाचा गुरु परलोकवासी झाला व कांहीं काल गेल्यानंतर सोमकही परलोकास

गेला. तेव्हां त्याला तो आपला गुरु नरकामध्यें पडून क्लेश पावत आहे असें दिसलें. तें पाहून त्यानें त्याला विचारिलें कीं, हे द्विजा, आपण ह्या नरकामध्यें कां क्लेश भोगीत आहां ?' हें ऐकून, अग्नीमध्यें शिजूं लागलेला तो गुरु त्याला म्हणाला कीं, हे राजा, मीं तुजकडून यज्ञ करविला त्या कर्माचें हें फळ आहे ! ', हें ऐकून तो राजर्षि यमधर्माला म्हणाला कीं, ' मी ह्या अग्नींत प्रवेश करितों व माझ्या ह्या पुरोहिताला सोडून द्या. कारण, हा महाभाग माझ्यासाठीं नरकाग्नीमध्यें शिजूं लागला आहे.'

यमधर्म म्हणाला:—हे राजा, कर्त्यावांचून दुसऱ्याला केव्हांही फलाचा उपभोग घेतां यावयाचा नाहीं. हे वक्तृश्रेष्ठा, हीं पहा तुला मिळणारीं फलें दिसत आहेत !

सोमक म्हणाला:—ह्या ब्रह्मवादी गुरूवांचून मला पुण्यसंपन्न अशा लोकांच्या प्राप्तीची इच्छा नाहीं. स्वर्गामध्यें असो अथवा नरकामध्यें असो, ह्याच्याबरोबरच वास करावा असें माझ्या मनांतून आहे. कारण, हे धर्मराज, ह्याचें आणि माझें कर्म सारखेंच आहे; व म्हणूनच आम्हां उभयतांना पुण्याचें अथवा पातकाचें फल सारख्याच प्रकारें मिळालें पाहिजे.

यमधर्म म्हणाला:—हे राजा, तुझी जर अशी इच्छा असली तर तूं ह्याच्याबरोबर राहून हा भोगील तितका वेळ ह्या कर्माचें फल भोग, म्हणजे पुढें तुला सद्गति मिळेल.

लोमश म्हणाले:-हें ऐकून त्या कमलनेत्र राजानें यमधर्मानें सांगितल्याप्रमाणें सर्व कांहीं केलें, व पापाचा क्षय झाल्यानंतर गुरूसहवर्तमान नरकांतून मुक्त होऊन तो गुरुप्रिय राजा त्या आपल्या ब्राह्मण गुरूसहवर्तमान स्वतःच्या कर्मानें संपादन केलेल्या सद्गतीस पोहोंचला. युधिष्ठिरा, हा जो पुढें विराजमान असा आश्रम दिसत आहे तो त्याचाच होय. ह्या ठिकाणीं क्षमाशील होऊन सहा दिवस राहिलें असतां मनुष्याला सद्गति मिळते. म्हणूनच, हे राजेंद्रा, ह्या आश्रमामध्यें आपण कांहीं न करितां नियमनिष्ठ होऊन सहा दिवस राहूं या. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, तूं तसें करण्याची तयारी कर.

अध्याय एकशें एकोणतिसावा.

—:*:—

नानास्थाननिर्देश.

लोमश म्हणाले:—हे राजा, ह्या ठिकाणीं पूर्वी स्वतः ब्रह्मदेवानें एक हजार वर्षांनीं संपणारा इष्टीकृत नांवाचा यज्ञ केला होता. तसेंच, नाभागपुत्र अंबरीष ह्यानेंही ह्याच ठिकाणीं यमुनेच्या तीरावर यज्ञ करून सदस्यांना दहा पद्में धेनु अर्पण केल्या; आणि यज्ञांच्या योगानें व तपाच्या योगानें तो उत्कृष्ट प्रकारें सिद्धि पावला. यज्ञ करणारा पुण्यकर्ता नहुष ह्याचा हा यज्ञप्रदेश! तसेंच, हे कौंतेया, अमर्याद तेज असलेला व इंद्राची स्पर्धा करणारा सार्वभौम राजा ययाति ह्याची ही यज्ञभूमि होय. ही पहा ती भूमि नानाप्रकारच्या अग्नींचें चयन केलेली व ययातीच्या यज्ञकर्मांनीं व्याप्त झालेली असल्यामुळें जणू त्यामध्यें मग्नच होऊन गेली आहे असें दिसतें. ही पहा एकच पत्र असलेली शमीची शाखा. हें उत्कृष्ट प्रकारचें सुरापात्र. हा पहा परशुरामानें केलेले डोह. हा नारायणाचा आश्रम पहा. हे पृथ्वीपते, योगबलानें पृथ्वीवर संचार करणाऱ्या निस्सीमतेजस्वी ऋचीकपुत्राचा हा श्वेतवर्ण भूमीवर असलेला गमनमार्ग पहा. हे कुरुनंदना, एकदा एक पिशाची एका स्त्रीला जें म्हणाली होती त्याविषयींची एक गाथा आहे; ती मी तुला सांगतों, ऐक. ती म्हणाली, " हे स्त्रिये, तूं युगंधर पर्वतावर दधि प्राशन कर; अच्युत स्थलाचे ठिकाणीं रहा; आणि

भूतलयनामक तीर्थामध्यें स्नान कर; आणि मग पुत्रांसहवर्तमान येथें वास्तव्य कर. असें करूनही एक दिवस येथें राहिल्यानंतर तूं जर दुसरे दिवशीं पुनः येथें राहशील, तर त्या दिवशीं दिवसां तुझी स्थिति अशी ह्मणजे माझ्यासारखी होईल;व पुढें रात्रींही राहिलीस तर ह्यापेक्षांही निराळीच अवस्था तुला भोगावी लागेल!"

हे भरतकुलश्रेष्ठा, आज रात्रीं आपण येथेंच राहूं. कारण, हे . भरतकुलोत्पन्ना कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, हें कुरुक्षेत्राचें द्वार आहे. हे राजा, ह्या ठिकाणींच नहुषपुत्र राजा ययाति ह्यानें अनेक प्रकारच्या रत्नसमुदायांचा व्यय करून पुष्कळ यज्ञ केले. त्या यज्ञांमध्यें इंद्र संतुष्ट झाला होता. हें पहा, वृक्षावतरण नांवाचें उत्कृष्ट प्रकारचें यमुनातीर्थ. हें स्वर्गपृष्ठाचें द्वार आहे असें ज्ञानी लोक ह्मणतात. बा युधिष्ठिरा, ह्या ठिकाणीं श्रेष्ठ अशा मुनिजनांनीं सारस्वतसंज्ञक यज्ञ केला असतां यज्ञस्तंभ आणि उलूखलादिक पात्रें हीं देखील अवभृथस्नानास जात असत. हे राजा, ह्या ठिकाणींच भरत राजानें अनेक यज्ञ केले व धर्माच्या अनुरोधानें सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादन केल्यानंतर अश्वमेध यज्ञ करण्यासाठीं श्यामकर्ण अश्व वारंवार सोडला होता. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणींच मुनिश्रेष्ठ संवर्तानें संरक्षण केलेल्या मरुत्त राजाच्या हातून उत्कृष्ट प्रकारचा यज्ञ घडला. हे राजेंद्रा, ह्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां सर्वही लोक दृष्टिगोचर होऊं लागतात; व मनुष्य पापमुक्त होऊन शुद्ध होतो. यास्तव तूं येथेंही स्नान कर.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें ऐकून महर्षींनीं स्तवन केलेल्या राजा पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिरानें बंधूंसहवर्तमान त्या ठिकाणीं स्नान केलें आणि लोमश मुनींस असें सांगितलें, "हे अमोघविक्रमा, येथें स्नान केल्यामुळें मला जें तप घडलें त्याच्या योगानें मला सर्वही लोक उत्कृष्ट प्रकारें दिसूं लागले आहेत. मी जरी येथें आहें तरी मला श्वेतवर्ण वाहनानें युक्त असणारा पांडवश्रेष्ठ अर्जुन दिसत आहे."

लोमश ह्मणाले:—हे महाबाहो, तूं ह्मणतोस तें अगदीं बरोबर आहे. मोठमोठ्या ऋषींसही येथें स्नान केल्यानें असेच सर्व लोक दिसूं लागतात. असो; आतां तूं पवित्र अशी ही सरस्वती नदी पहा. हे नरश्रेष्ठा, हिजमध्यें स्नान केलें असतां मनुष्य निष्पाप होऊन जातो. या ठिकाणीं, हे कुंतीपुत्रा, देवर्षि ऋषि आणि अनेक राजर्षि यांनीं सारस्वत यज्ञ केले होते. ही पहा आसमंताद्भागीं पांच योजनेंपर्यंत असलेली प्रजापतीची वेदी. महात्म्या आणि यज्ञशील अशा कुरूचें हें क्षेत्र होय.

अध्याय एकशें तिसावा.

—:०:—

नानातीर्थनिर्देश.

लोमश ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्या ठिकाणीं देहत्याग करणारे लोक स्वर्गास जातात व ह्मणूनच हे राजा, ह्या ठिकाणीं मरणाच्या इच्छेनें हजारों लोक येत असतात. पूर्वीं यज्ञ करतेवेळीं दक्षानें असा आशीर्वाद दिलेला आहे कीं, 'ह्या ठिकाणीं जे लोक मरण पावतील ते सर्वही स्वर्गास जातात.' हे प्रजापालका, ही दिव्य, रम्य आणि प्रवाहशालिनी अशी सरस्वती नदी पहा. तसेंच हे प्रजापालका, सरस्वतीच्या तीरावर असणारें हें विनशननामक तीर्थ होय. हें निषदराष्ट्राचें द्वार असून त्या निषादांच्या दोषामुळेंच, हे वीरा, सरस्वती नदी कोणाचाही स्पर्श होऊं नये ह्मणून पृथ्वीमध्यें प्रविष्ट झाली. हा पहा चमसोद्भेद,—ह्या ठिकाणीं सरस्वती दृष्टिगोचर होते. तेथें पवित्र अशा सर्व समुद्रगामिनी

नद्या ह्या सरस्वतीकडे आलेल्या होत्या. हे शत्रुमर्दना, हें पहा सिंधूचें मोठें तीर्थ,—ह्या ठिकाणीं लोपामुद्रेनें अगस्त्याची भेट घेऊन त्यास पति ह्या नात्यानें वरिलें. हे सूर्याप्रमाणें कांतिमान् राजा, हें जें पुढें तीर्थ विराजमान आहे त्याचें नांव प्रभास असें असून, तें इंद्राच्या प्रीतींतील, पुण्यकारक, पवित्र आणि पापनाशक आहे. हें पहा इकडे विष्णुपद नांवाचें उत्कृष्ट प्रकारचें तीर्थ दिसत असून ही रम्य आणि पवित्र अशी विपाशा नदी दृग्गोचर होत आहे. हिला असें नांव पडण्याचें कारण—पूर्वी भगवान् वसिष्ठ ऋषींना पुत्रशोक झाला व त्यामुळें त्यांनीं आपलें शरीर पाशानीं बांधून घेऊन ह्या नदीमध्यें उडी टाकली असता ते विपाश (पाशरहित) होऊन पुनः वर आले. हे शत्रुमर्दना, मोठमोठ्या ऋषींनीं वास्तव्य केलेलें हे काश्मीरमंडल तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान अवलोकन कर. हे भरतवंशजा, ह्या ठिकाणीं उत्तरेकडे रहाणारे सर्व ऋषि, नहुषपुत्र ययाति, अग्नि आणि काश्यप ह्यांचा संवाद झाला होता. हे महाराजा, हें मानससरोवराचें द्वार पुढें चमकत आहे. ह्या पर्वताच्या मध्यभागीं श्रीमान् रामानें वास्तव्य केलें होतें. हें वसतिस्थान वातिकखंड ह्या नांवानें प्रख्यात असून, हे अमोघपराक्रमा, ह्याच्या द्वाराचें केव्हांही उल्लंघन करितां येत नाहीं. हें विदेहदेशाच्या उत्तरेस आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा कुंतीपुत्रा, ह्या देशामध्यें दुसरें हेंही आश्चर्य आहे कीं, प्रत्येक पांच वर्षांच्या शेवटीं पार्षद आणि पार्वती ह्यांसहवर्तमान येथें स्वेच्छेनुरूप स्वरूप धारण करणाऱ्या श्रीशंकराचें दर्शन होतें. ह्या सरोवराच्या तीरावर आपल्या परिवाराचें कल्याण इच्छिणारे यज्ञकर्ते पुरुष यज्ञ करून चैत्रमासीं उत्तम प्रकारें श्रीशंकराचें आराधन करितात. श्रद्धायुक्त आणि जितेंद्रिय होऊन ह्या सरोवरामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्याचें पाप नष्ट होऊन जातें व त्यास उत्कृष्ट प्रकारची गति मिळते. हा पहा उज्जनक नांवाचा प्रदेश,—ह्या ठिकाणीं कार्तिकेय आणि अरुंधतीयुक्त वसिष्ठ मुनि हे शांति पावले. हा कुशवानसंज्ञक डोह पहा. ह्याच्या जलामध्यें कमलें आहेत. हा पहा रुक्मिणीचा आश्रम. ह्या ठिकाणीं क्रोधाचा निग्रह करून ती शांत झाली. हे पांडुपुत्रा, तूं समाधीचें संक्षिप्त स्वरूपच असा भृगुतुंगसंज्ञक महापर्वत ऐकिलेलाच आहेस. तो तुला आतां प्रत्यक्ष दृष्टीस पडेल. हे राजेंद्रा, सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त करणारी अशी ही वितस्तानामक नदी पहा. हिच्या तीरावर महर्षि वास्तव्य करीत असून हिचें जल थंडगार व अत्यंत स्वच्छ आहे. यमुनेच्या समीपच जला आणि उपजला ह्या दोन नद्या आहेत ह्यांच्या तीरावर यज्ञ केल्यामुळें उशीनरराजा इंद्रापेक्षाही अधिक श्रेष्ठत्व पावला. हे प्रजापालका भरतकुलोत्पन्ना युधिष्ठिरा, त्या वेळीं इंद्र आणि अग्नि हे त्या नृपश्रेष्ठाची परीक्षा करण्यासाठीं त्याच्या त्या राजसभेमध्यें आले. त्या उभयतां वरदायकांच्या मनांतून महात्म्या उशिनराची परीक्षा करावी असें होतें ह्यामुळें इंद्र ससाण्याचें रूप घेऊन व अग्नि कवड्याचें स्वरूप धारण करून त्याच्या यज्ञामध्यें आला; आणि राजा, ससाण्याच्या भीतीनें व्याकूळ होऊन संरक्षणाची इच्छा करणारा तो कवडा त्या वेळीं त्या राजाच्या मांडीवर जाऊन दडून बसला.

अध्याय एकशें एकतिसावा.

—:०:—

शिबिराजाचें सत्वपरीक्षण.

श्येन (ससाणा) ह्मणालाः—राजा, तुला सर्वही भूपति 'हा एकटाच धर्मात्मा आहे,'

असें ह्मणतात. असें असतां तूं हें धर्मविरुद्ध कृत्य काय ह्मणून करूं इच्छित आहेस ? हे राजा, मी सांप्रत क्षुधेनें पीडित झालों आहें. तेव्हां, मला योग्य अशा माझ्या भक्ष्याचें तूं धर्मलोभानें संरक्षण करूं नको. कारण, तसें केल्यानें तूं धर्मत्याग केल्यासारखें होईल.

राजा ह्मणालाः—हे पक्षिश्रेष्ठा, हा पक्षी तुझ्या भीतीनें संत्रस्त होऊन गेला असून, तो जीविताच्या लोभानें स्वतःचें संरक्षण व्हावें ह्मणून माझ्याजवळ आलेला आहे. अशा तऱ्हेनें जवळ आलेला आणि अभय मागणारा जो हा कपोत (कवडा) तो तुला दिला तर मला अत्यंत अधर्म घडेल हें तुला कसें समजत नाहीं ? हे श्येना (ससाण्या), हा कपोत गडबडून गेला असून त्याच्या अंगाला घाम सुटूं लागला आहे. अशा प्रकारें जीविताच्या आशेनें मजकडे आलेल्या ह्या कपोताचा त्याग करणें निषिद्ध आहे. जो कोणी एखादा मनुष्य ब्रह्महत्त्या करील, अथवा जो लोकांची केवल माताच अशा धेनूचा वध करील, किंवा जो शरणागताचा त्याग करील, त्या तिघांनाही सारखेंच पातक लागतें.

श्येन म्हणालाः—हे पृथ्वीपते, सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति आहारावरच अवलंबून असून, आहाराच्याच योगानें जिवंत राहतात. एकाद्या वस्तूचा त्याग करणें अत्यंत कठीण असलें तरीही तिचा त्याग करून पुष्कळ दिवस वांचतां येईल; पण आहार सोडून दिला तर फार वेळ आस्तित्व राहणें शक्य नाहीं. हे प्रजापालका, माझा आणि माझ्या भक्ष्याचा तूं वियोग केलास तर आज हे माझे प्राण ह्या शरीराचा त्याग करून अत्यंत निर्भय अशा ब्रह्ममार्गास जातील. हे धर्मात्मन्, अशा रीतीनें मी मरण पावलों ह्मणजे माझ्यावरच अवलंबून असणारा पुत्र, स्त्रिया इत्यादिक माझा परिवार नष्ट होऊन जाईल. अशा प्रकारें तूं एका कपोताचें संरक्षण करूं लागलास कीं, तुझ्या हातून अनेक प्राण्यांचें संरक्षण होणार नाहीं. सारांश, एका कपोताच्या पायीं तुझ्या हातून अनेक प्राण्यांचा वध घडेल. ह्यास्तव तूं हा धर्म सोडून दे. ज्या एका धर्माच्या बाजूनें दुसऱ्या धर्मास बाध येतो, तो धर्म नसून कुधर्म होय. हे सत्यविक्रमा, ज्याच्या आचरणानें दुसऱ्या धर्मास विरोध येत नाहीं तोच खरा धर्म होय. पृथ्वीपते, जे धर्म परस्पर विरुद्ध असतील त्या धर्मांमध्यें गौरवलाघवाचा विचार करावा व जो निर्बाध असेल त्याचेंच आचरण करावें. तेव्हां, हे राजा, आतां ह्या कृत्यामध्यें धर्म कोणता आणि अधर्म कोणता ह्याविषयीं विचार करितांना तूं त्याच्या गौरवाचा व लाघवाचा विचार कर; आणि ज्यामध्यें आधिक्य असेल तोच धर्म असें ठरीव.

राजा ह्मणालाः—हे पक्षिश्रेष्ठा, तूं फार चांगलें भाषण केलें आहेस. तूं पक्षिराज गरूड आहेस काय ? तूं धर्मवेत्ता आहेस ह्यांत तर संशयच नाहीं. कारण, तूं धर्मसंबंधीं पुष्कळ आणि आश्चर्यकारक अशीं भाषणें करीत आहेस ह्यामुळें, तुला माहीत नाहीं असें कांहींही नाहीं असें मला तुझ्यासंबंधानें वाटतें. मग शरणार्थी प्राण्याचा त्याग करणें चांगलें असें तुला कसें वाटत आहे ? त्यांतूनही, हे विहंगमा, हा तुझा उद्योग केवळ आहाराकरितां आहे व तो आहार तुला दुसऱ्या रीतीनें ह्याहीपेक्षां अधिक मिळवितां येईल. तेव्हां ह्या पक्ष्यासाठीं एकादा वृषभ, वराह, मृग, महिष अथवा दुसरेंही तुला जें कांहीं हवें असेल तें आज मागून घे.

श्येन ह्मणालाः—हे महाराजा, मी वराह, वृषभ अथवा इतरही नानाप्रकारच्या पशूंस भक्षण करीत नाहीं; तेव्हां मला दुसरा कोणताही प्राणी घेऊन काय करावयाचें आहे ?

हे क्षत्रियश्रेष्ठा, देवांनीं जें मला ठरवून दिलेलें आहे तें हें कपोतरूपी भक्षच तूं माझें मला दे. श्येनांनीं कपोतांस भक्षण करणें ही पद्धति सार्वकालिक आहे. ह्यास्तव, राजा, तूं धर्माचें तत्त्व न जाणतां केळीच्या कालासारख्या ह्या निःसार अशा धर्मामध्यें आसक्त होऊन राहूंनको.

राजा ह्मणालाः—हे आकाशगामी श्येना, हें शिबिकुलोत्पन्न राजाचें सर्व राष्ट्र, किंबहुना शरणार्थी होऊन आलेल्या ह्या पक्ष्यावांचून तुला दुसरें जें कांहीं अभीष्ट असेल तें सर्व मी देतों. हे पक्षिश्रेष्ठा, मीं जें कृत्य केलें असता तूं ह्या पक्ष्याला सोडून देशील तें कृत्य तूं मला सांग, ह्मणजे मी करीन; पण हा कपोत कांहीं तुला देणार नाही.

श्येन ह्मणालाः—हे नराधिपते उशीनरा, जर ह्या कपोतावर तुझें प्रेम असेल, तर तूं आपलें मांस सोलून काढ; आणि एका तागडीत तें कपोताच्या वजनाला घालून, ज्या वेळीं तें ह्या कपोताच्या वजनाइतकें भरेल त्या वेळीं मला दे, ह्मणजे त्या योगानें मला संतोष होईल.

राजा ह्मणालाः—श्येना, हें जें तूं माझ्यापाशीं मागितलेंस तो मजवर अनुग्रहच आहे असें मी समजतों; व ह्मणूनच, आतां मी आपलें मांस ताजव्यांत घालून वजन करून तुला देतों.

लोमश ह्मणालेः—हे प्रभो युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें भाषण करून तो परमधर्मज्ञ राजा आपलें मांस काढून कपोताबरोबर वजन करूं लागला. पण ताजवा उचलतांना कपोताचें वजन मांसाहून अत्यंत अधिक भरलें. हें पाहून राजा उशीनर ह्यानें पुनः आपलें मांस काढून त्यांत घातलें. असें केलें तरीही जेव्हां मांस कपोताच्या वजनाला भरेना, तेव्हां तो स्वतः तागडीमध्यें जाऊन बसला! हें पाहून

श्येन ह्मणालाः—हे धर्मज्ञा, मी इंद्र असून हा कपोत अग्नि आहे. आह्मी उभयतां तुझ्या सत्वाची परीक्षा पाहण्याकरितां ह्या यज्ञमंडपामध्यें आलों होतों. हे प्रजापालका, तूं जें आपल्या अवयवांचें मांस काढलेंस, त्यामुळें तुझी देदीप्यमान अशी कीर्ति होऊन ती लोकांना दिपवून सोडील. तसेंच हे पृथ्वीपते, जोंवर लोकांच्या तोंडीं तुझें नांव राहील, तोंवर तुझी अक्षय्य कीर्ति राहून तुला शाश्वत अशा लोकांचीही प्राप्ति होईल.

ह्याप्रमाणें राजाला सांगून इंद्र पुनरपि स्वर्गावर निघून गेला. इकडे धर्मात्मा उशीनर ह्यानेंही आपल्या धर्मजन्य पुण्याच्या योगानें स्वर्ग आणि मृत्यु ह्या दोन्ही लोकांस व्याप्त करून सोडिलें; आणि त्याचें शरीर अत्यंत कांतिमान् होऊन तो स्वर्गावर गेला. युधिष्ठिरा, हें त्याच महात्म्या राजाचें वसतिस्थान होय. हें पवित्र आणि पापनाशक असें स्थान तूं माझ्यासह अवलोकन कर. राजा, पुण्यसंपन्न आणि महात्मे अशा लोकांना ह्या ठिकाणीं सदोदित देवतांचें आणि सनातन अशा मुनींचें दर्शन होतें.

अध्याय एकशें बत्तिसावा.

—:०:—

अष्टावक्रचरितोपक्रम.

लोमश ह्मणालेः—हे नरेंद्रा, ह्या पृथ्वीवर ज्या उद्दालकपुत्र श्वेतकेतूला मंत्रनिष्णातबुद्धि असें ह्मणतात, त्याचा हा सदोदित फलें येणाऱ्या वृक्षांनीं युक्त असलेला आश्रम पहा. ह्या ठिकाणीं त्या श्वेतकेतूला मनुष्यदेह धारण करून आलेल्या सरस्वतीचें साक्षात् दर्शन झालें. तेव्हां ती वर देण्याविषयीं प्रवृत्त झाली असतां श्वेतकेतु तिला ह्मणाला, 'मला वाङ्मयाचें ज्ञान व्हावें.' युधिष्ठिरा, ह्या युगांत ब्रह्मवादी लोकांमध्यें श्रेष्ठ असे कहोडपुत्र अष्टावक्र आणि उद्दालकपुत्र श्वेतकेतु हे उभयतां मामेभाचे मुनि ह्या पृथ्वीवर होते. ते उभयतां मामेभाचे ब्राह्मण

पृथ्वीपति विदेहराज ह्याच्या यज्ञभूमीमध्यें गेले व त्या ठिकाणीं त्या निःसीमज्ञानशाली पुरुषांनीं विवादामध्यें बंदीला जिंकून टाकिलें. हे कौंतेया, अष्टावक्र हा ज्याचा दौहित्र (कन्येचा पुत्र) त्या उद्दालक मुनीच्या ह्या पवित्र आश्रमामध्यें जाऊन तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान त्याची उपासना कर. युधिष्ठिरा, हा अष्टावक्र बालावस्थेंत असतांनाच त्यानें वाद करण्यासाठीं जनकाच्या यज्ञामध्यें जाऊन त्याच्या बंदीचा वादामध्यें मोड केला व त्यास नदीमध्यें बुडवून टाकिलें.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे लोमश मुने, ज्यानें अशा प्रकारच्या बंदीचा पराजय केला, त्या ब्राह्मणाचा प्रभाव कोणत्या प्रकारचा होता, व तो आठ ठिकाणीं वक्र होता ह्याचें कारण काय, ह्या सर्वाचें तत्त्व आपण मला कथन करावें.

गर्भामध्येंच अष्टावक्रास शाप व त्याच्या पित्याचा वध.

लोमश ह्मणालेः—उद्दालकाचा कहोड ह्या नांवानें प्रख्यात असा एक नियमनिष्ठ शिष्य होता. त्यानें चिरकाल आपल्या गुरूची सेवा करून त्याच्या मर्जीप्रमाणें वागून अध्ययन केलें. त्या शिष्यानें त्या ब्राह्मणाची सेवा केली, तेव्हां ती लक्ष्यांत घेऊन त्या गुरूनें त्याला तत्काल शास्त्रज्ञान अर्पण करून आपली सुजातानामक कन्या ही भार्या करून दिली. पुढें तिच्या ठिकाणीं अग्नितुल्य असा एक गर्भ राहिला. त्यानें आपला पिता अध्ययन करीत असतांना ह्मटलें कीं, ' हे तात, आपण सर्व रात्रभर अध्ययन करितां, पण हें कांहीं बरें नाहीं. बाबा, आपल्या प्रसादानें ह्या गर्भामध्यें राहूनच मीं सर्व शास्त्रांसह सांग वेदाचें अध्ययन केलेलें आहे. ह्मणून मी आपणांला ह्मणतों कीं, आपल्याकडून हें अध्ययन बरोबर रीतीनें वठत नाहीं! '

ह्याप्रमाणें शिष्यांसमक्ष दूषण दिल्यामुळें त्या महर्षीनीं क्रुद्ध होऊन मातेच्या उदरांत असणाऱ्या त्या गर्भास शाप दिला कीं, ' ज्या अर्थी तूं उदरामध्यें असतांनाच बोलूं लागला आहेस, त्या अर्थीं तूं आठ ठिकाणीं वांकडा होशील! ' असा शाप झाल्यामुळें तो अष्टावक्र ह्या नांवानें प्रख्यात असलेला महर्षि त्यानें ह्मटल्याप्रमाणें वक्र होऊन जन्म पावला. ह्याचा श्वेतकेतु ह्मणून एक मातुल असून तो वयानें त्याच्या बरोबरीचाच होता. असो; तो पुत्र ज्या वेळीं उदरामध्यें वृद्धिंगत होऊं लागला, त्या वेळीं सुजातेला पीडा होऊं लागली; व पुढें द्रव्याची अपेक्षा असल्यामुळें ती आपल्या द्रव्यहीन भर्त्याला संतुष्ट करून एकांतामध्यें असें ह्मणाली कीं, ' हे महर्षे, आतां मीं करावें कसें? मला तर हा दहावा महिना चालू आहे. पण आपल्याजवळ यत्किंचित्‌ही द्रव्य नाही कीं ज्या योगानें मी प्रसूत झाल्यानंतर मला त्या विपत्तींतून पार पडतां येईल! ' असें भार्येनें भाषण केलें असतां तो कहोड मुनि द्रव्यार्जनासाठीं जनकाकडे गेला. त्या वेळीं जनकाच्या येथील वादवेत्त्या बंदीनें त्याचा पराजय करून त्याला पाण्यामध्यें बुडविलें. अशा रीतीनें जनकाच्या सूतानें त्याला पाण्यामध्यें बुडवून टाकिलें आहे असें कानावर आलें तेव्हां उद्दालकानें सुजातेकडे जाऊन तिला सांगितलें कीं, ही गोष्ट अष्टावक्रापासून छपवून ठेव.' पुढें तिनेंही त्यानें सांगितलेली ती गुप्त गोष्ट बाहेर फोडिली नाहीं. ह्यामुळें तो अष्टावक्र मुनि जन्मल्यानंतरही त्याच्या कानांवर ती गोष्ट गेली नाहीं, व ह्मणूनच तो उद्दालकालाच आपल्या पित्याप्रमाणें व श्वेतकेतूला बंधूप्रमाणें मानूं लागला. पुढें बाराव्या वर्षी एकदां तो अष्टावक्र पित्याच्या (उद्दालकाच्या) मांडीवर निजला असतां श्वेतकेतूनें त्याला हाताला

धरून ओढला व तो रडूं लागला असतां ' ही मांडी तुझ्या पित्याची नव्हे, असें सांगितलें. हें जें त्यानें त्या वेळीं वाईट भाषण केलें, तें मनांत राहून अष्टावक्राला फार दुःख झालें. पुढें अपल्या घरीं जाऊन त्यानें मातेला विचारलें कीं, ' माझा पिता कोठें आहे? ' हें ऐकून सुजाता अतिशय व्याकूळ झाली व तो शाप देईल ह्या भीतीनें तिनें तो सर्व वृत्तान्त त्याला कळविला.

अष्टावक्राचें जनकयज्ञाकडे प्रयाण.

हें सर्व खरा वृत्तान्त समजल्यानंतर रात्रीं तो ब्राह्मण अष्टावक्र श्वेतकेतूला ह्मणाला कीं, ' आपण उभयतां मिळून जनक राजाच्या यज्ञाला जाऊं. कारण, त्याच्या यज्ञामध्यें नानाप्रकारच्या आश्चर्यकारक गोष्टी आहेत असें ऐकण्यांत आहे. आपण तेथें गेलों ह्मणजे ब्राह्मणांचा वादविवाद ऐकावयास मिळेल; उत्कृष्ट प्रकारच्या वस्तु उपभोगावयास मिळतील; विद्वत्तेची प्राप्ति होईल आणि कल्याणकारक व सौम्य असा वेदघोष आपल्या कानीं पडेल. ' इतकें भाषण झाल्यानंतर ते उभयतां मामेभाचे जनक राजाच्या वैभवसंपन्न अशा यज्ञाला गेले. पुढें मार्गामध्यें अष्टावक्राची आणि राजाची गांठ पडली असतां राजसेवक अष्टावक्राला मार्गावरून दूर करूं लागले. तेव्हां तो अशा शब्दांनीं बोलला.

अध्याय एकशें तेहेतिसावा.

—:०:—

अष्टावक्राचा राजाशीं संवाद.

अष्टावक्र ह्मणालाः—अंध, बधिर, स्त्रिया आणि मस्तकावर भार असलेला पुरुष ह्यांना मार्ग दिला पाहिजे. ब्राह्मणावांचून इतरांची गांठ पडली तर त्यांनीं राजालाही मार्ग दिला पाहिजे, पण ब्राह्मणाची गांठ पडली ह्मणजे मात्र राजानेंच ब्राह्मणाला मार्ग दिला पाहिजे.

राजा म्हणालाः—हा मीं तुला मार्ग सोडलेला आहे. तुला जिकडून वाटेल तिकडून जा. अग्नि हा केव्हांही अत्यंत क्षुद्र असत नाहीं; त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणही क्षुद्र नसतात, ह्यामुळेंच प्रत्यक्ष इंद्र देखील निरंतर ब्राह्मणांच्या पुढें नम्र होऊन रहातो. मग आमची काय कथा?

अष्टावक्र म्हणालाः—हे नरश्रेष्ठा भूपते, आम्ही उभयतां यज्ञ पाहण्यासाठीं आलों आहों. कारण आम्हांला त्याविषयीं फार कौतुक वाटत आहे. आम्ही उभयतां अतिथि असल्यामुळें अम्हांला आंत सोडण्याविषयीं तूं द्वारपालाला आज्ञा करावीस अशी आमची इच्छा आहे. हे इंद्रद्युम्नपुत्रा, आम्ही यज्ञ अवलोकन करण्यासाठीं ह्या ठिकाणीं आलों असून, प्रभु जनकास अवलोकन करावें व त्याच्याशीं भाषण करावें अशी आमची इच्छा आहे. परंतु यज्ञमंडपांत प्रवेश न झाल्यामुळें आम्ही क्रोधरूपी व्याधीनें होरपळून जात आहों. कारण, हा द्वारपाल आम्हांला प्रतिबंध करीत आहे.

अष्टावक्र व द्वारपाल ह्यांचा संवाद.

द्वारपाल म्हणालाः—मी आपणांला नमस्कार करितों. आम्ही केवळ राजाचे आज्ञाधारक आहों. ह्यामुळें त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सांगणें आम्हांला भाग आहे. तेव्हां मी सांगतों तें आपण ऐका. जरी ब्राह्मणजातींतील पुरुष असले तरी ते बाल असतील तर त्यांनीं आंत जावयाचें नाहीं, आणि ब्राह्मण नसले तरीही जे वृद्ध आणि चातुर्यसंपन्न असतील त्यांनीं आंत जावयाचें, अशी राजाची आज्ञा आहे.

अष्टावक्र ह्मणालाः—हे द्वारपालका, जर येथें वृद्धांना प्रवेश करितां येत असेल तर मलाही प्रवेश करितां आला पाहिजे. कारण, आम्हीही वृद्ध असून व्रतांचें आचरण केलेले, वेदप्रभावानें युक्त, श्रवण करण्याची इच्छा असणारे, जितेंद्रिय आणि ज्ञानप्राप्तीच्या कामीं

परिपूर्णत्वास पोहोंचलेले आहों. केवळ लहान एवढ्याच कारणानें कोणाचाही अपमान करूं नये, असें सांगितलेलें आहे. कारण, अग्नि जरी लहान असला तरी तो स्पर्श करितांच भस्म करून टाकितो.

द्वारपाल ह्मणालाः—हे बालका, जीमध्यें एक आणि अविनाशी अशा परब्रह्माचें प्रतिपादन केलें असून जी विधि, अर्थवाद इत्यादि अनेक रूपांनीं युक्त व विराजमान आहे अशी वेदवाणी तूं पठन करीत रहा; उगीच फुशारकी कशाला मारितोस ? बाबारे, विद्वान् पुरुष मिळणें देखील फार कठीण आहे.

अष्टावक्र ह्मणालाः—ज्याप्रमाणें सावरीची बी मोठी वाढलेली असते, त्याप्रमाणें शरीर वाढलेलें असलें ह्मणजे मनुष्य वृद्ध होतो असें समजत नाहींत. कोणीही जरी लहान असला आणि त्याच्या शरीराचें प्रमाणही अल्प असलें तरी तो सार्थक्य पावला असल्यास वृद्ध होय; पण जो शरीरानें वृद्ध असून निरर्थक असेल तो वृद्ध नव्हे.

द्वारपाल ह्मणालाः—ह्या लोकामध्यें बालक हे वृद्ध मनुष्यांपासून ज्ञानार्जन करितात आणि कांहीं काल लोटल्यावर आपणही वृद्ध होतात. ज्ञान हें थोड्याशा काळामध्यें संपादन करितां येणें शक्य नाहीं. तेव्हां तूं बालक असून उगीच वृद्धासारखें भाषण करणें व्यर्थ होय.

अष्टावक्र ह्मणालाः—कालगतीनें केंस पिकून मस्तक पांढरें झालें ह्मणजे मनुष्य वृद्ध होतो असें नाहीं; तर जो उत्कृष्ट प्रकारें ज्ञानसंपन्न असतो तो जरी लहान असला तरी वृद्धच होय, असें देव समजतात. मोठेपणा हा वयावर, केंस पिकण्यावर, द्रव्यावर अथवा बंधूंवर अवलंबून आहे हें ह्मणणें धर्मास अनुसरून आहे असें ऋषि समजत नाहींत. ते ह्मणतात कीं, ' ज्यानें सांग वेदाचें अध्ययन केलें असेल तोच आमच्या मतें मोठा होय. ' असो; हे द्वारपाला, मी ह्या राजसभेमध्यें बंदीला पाहण्यासाठीं आलों आहें. तेव्हां तूं माझ्या येण्याची वार्ता सुवर्णमाला धारण करणाऱ्या राजाला निवेदन कर. द्वारपाला, विद्वान् लोकांशीं आह्मी वाद करीत आहों असें आज तुझ्या दृष्टीस पडेल. इतकेंच नव्हे, तर परस्परांचा वाद वृद्धिंगत होऊं लागला ह्मणजे आह्मीं बंदीचा पराजय केलेला तुझ्या पाहण्यांत येईल. तसेंच आह्मी वादविवाद करूं लागल्यानंतर आमचें निराकरण करितां न आल्यामुळें सर्वही लोक स्तब्ध होऊन बसले ह्मणजे आह्मीं निकृष्ट आहों कीं उत्कृष्ट आहों हें विद्येमध्यें पारंगत असणारे ब्राह्मण आणि राजासहवर्तमान पुरोहितप्रभृति ह्यांना आज दिसून येईल.

द्वारपाल ह्मणालाः—ज्या ठिकाणीं सुशिक्षित अशा विद्वान् लोकांनींच प्रवेश करावयाचा आहे, त्या यज्ञामध्यें तुज दहा वर्षांच्या बालकास कसा प्रवेश करितां येईल ? तथापि मी तुला आंत सोडण्याविषयीं प्रयत्न करून पाहतों व तूंही योग्य प्रकारें प्रयत्न कर; अर्थात् आपलें कांहीं ज्ञान प्रकट कर.

अष्टावक्र (राजाकडे वळून) ह्मणालाः— हे जनककुलश्रेष्ठा राजा, तूं सार्वभौम असून तुजपाशीं सर्व वस्तूंची समृद्धि आहे; व ज्याप्रमाणें पूर्वी ययातिराजा होऊन गेला त्याप्रमाणें तूं यज्ञासंबंधीं कर्में करणारा आहेस. तुझ्या पदरीं जो विद्वान् बंदी आहे तो वादामध्यें पराजय पावलेल्या सर्वही वादवेत्त्या लोकांना, तूं दिलेल्या विश्वासू पुरुषांकडून निःशंकपणें बांधून पाण्यामध्यें बुडवून टाकीत असतो असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. ह्मणूनच, मी ब्राह्मणांच्या पुढें अद्वैतब्रह्माचें प्रतिपादन करण्यासाठीं आलों आहें. तेव्हां 'कोठें आहे

तो बंदी? ज्याप्रमाणें सूर्य नक्षत्रांचा नाश करितो, त्याप्रमाणें अगोदर मी त्याची भेट घेऊन त्याचा नाश करितों.

राजा ह्मणालाः—अरे बालका, प्रतिपक्ष्याचें भाषणसामर्थ्य कळून न आल्यामुळें तूं ह्या बंदीचा पराजय करण्याची इच्छा करीत आहेस. ज्यांना प्रतिपक्ष्याचें वीर्य समजलें आहे त्यांनीच असें बोलणें योग्य आहे. निरंतर वेदपठन करणाऱ्या ब्राह्मणांनीं ह्याची परीक्षा केलेली आहे. तूं ह्या बंदीचा पराजय करण्याची इच्छा करीत आहेस, पण तुला त्याच्या सामर्थ्याची माहिती नाहीं. अरे, ज्याप्रमाणें सूर्यापुढें तारका फिक्या पडतात, त्याप्रमाणें पूर्वीं वादविवादासाठीं ह्याच्याकडे आलेले ब्राह्मण निस्तेज होऊन गेलेले आहेत. ह्या बंदीचा पराजय करण्याची इच्छा असलेले व ब्रह्मज्ञानाच्या योगानें उन्मत्त झालेले कित्येक लोक मोठ्या आशेनें त्याच्याजवळ आले, पण येण्याबरोबर निस्तेज अर्थात् पराजित होऊन निघून गेले. बरोबरच आहे; कारण, बाबा, ह्या सभ्य आणि संमाननीय अशा बंदीशीं भाषण करण्यामध्यें त्यांचा कसा निभाव लागावा.

अष्टावक्र ह्मणालाः—ह्यानें अद्याप माझ्यासारख्याशीं वाद केलेला नाहीं, ह्मणूनच हा सिंहासारखा होऊन बसलेला आहे आणि निर्भयपणें बडबड करीत आहे. पण आतां माझ्याशीं गांठ पडली ह्मणजे, मार्गामध्यें कणा मोडून गेल्यामुळें हालेनासा होऊन ज्याप्रमाणें गाडा जागच्याजागीं पडून राहतो, त्याप्रमाणें हा अचेतन बनून जाईल!

राजा आणि अष्टावक्र ह्यांचीं प्रश्नोत्तरें.

राजा ह्मणालाः—ज्याचे बारा अंश असून प्रत्येक अंशाचे तीस तीस भाग आहेत व ज्याला चोवीस पर्वें असून तीनशें साठ आरा आहेत, त्याचा अर्थ ज्याला कळेल तोच उत्कृष्ट प्रकाप्रकारचा ज्ञानी होय.

अष्टावक्र ह्मणालाः—हे राजा, ज्याला पौर्णिमा अमावास्यारूपी चोवीस पर्वें असून ऋतुरूपी सहा नाभि (तुंबे), मासरूपी बारा धावा आणि दिवसरूपी तीनशें साठ आरा आहेत, असें तें सदोदित चालू असलेलें संवत्सररूपी चक्र तुझें कल्याण करो.

राजा ह्मणालाः—ज्या दोन देवता ससाण्याप्रमाणें एकदम पुढें येऊन ठाकत असून रथास जोडलेल्या अश्वस्त्रियांप्रमाणें परस्परांशीं संलग्न होऊन राहिलेल्या असतात, त्यांना गर्भाच्या रूपानें कोणती देवता धारण करीत असते? व त्यांच्यापासून कोणाची उत्पत्ति होते?

अष्टावक्र ह्मणालाः—हे राजा, विद्युत् आणि अशनि ह्या त्या दोन देवता केवळ तुझ्याच नव्हे—तर तुझ्या शत्रूंच्याही गृहांमध्यें नसोत! मेघ हा गर्भाच्या रूपानें ह्या दोन देवतांना धारण करीत असून त्याही त्यालाच प्रसवतात.

राजा म्हणालाः—झोंपीं गेल्यानंतरही कोणाचे डोळे मिटत नाहींत? जन्म पावल्यानंतरही ज्यामध्यें हालचाल नसते असें काय आहे? हृदय कोणाला नाहीं? आणि वेगानें काय वाढत असतें?

अष्टावक्र म्हणालाः—झोंपीं गेल्यानंतरही मत्स्याचे डोळे मिटत नाहींत; अंडें उत्पन्न झालें तरीही त्यामध्यें हालचाल नसते; पाषाणाला हृदय नसतें; व नदी वेगानें वाढते.

राजा ह्मणालाः—तूं मनुष्य आहेस असें मला वाटत नाहीं. कारण, तुझें सामर्थ्य देवासारखें आहे. तसेंच तूं बाल नसून वृद्ध आहेस, हेंही मला कबूल आहे. कारण, भाषण करण्याच्या कामीं तुझ्या जोडीचा दुसरा कोणीही नाहीं. ह्यास्तव, मी तुला आतां द्वारांतून आत सोडतों. हा पहा तो बंदी.

अध्याय एकशें चौतिसावा.

———:०:———

अष्टावक्राचा बंदीशीं वाद व बंदीचा पराजय.

अष्टावक्र ह्मणाला:—हे उग्रसेना राजा, ह्या ठिकाणीं जमलेल्या अप्रतिम अशा राजांच्या सभेमध्यें मी वादिश्रेष्ठ अशा त्या बंदीला न जुमानतां, ज्याप्रमाणें विपुल जलामध्यें असणाऱ्या हंसाला पकडावा त्याप्रमाणें पकडतों.'(बंदीकडे वळून) हे बंदिन्, तूं स्वतःला सर्व वाद करणाऱ्या लोकांमध्यें श्रेष्ठ समजत आहेस; तथापि आज तूं पण केल्यानंतर माझ्यापुढें बोलूं देखील शकणार नाहींस. इतकेंच नव्हे, तर प्रलयकालीं अत्यंत प्रदीप्त झालेल्या अग्नीच्या योगानें ज्याप्रमाणें नदीचा प्रवाह शुष्क होऊन जातो, त्याप्रमाणें तूं शुष्क होऊन जाशील. हे बंदिन्, आतां येथें डळमळूं नको, माझ्याशीं प्रसंग आहे. अरे, आज तूं माझ्याशीं वाद करण्याविषयीं तयार हो. झोंपीं गेलेल्या वाघाला जागा करूं नको अथवा जिभळ्या चाटीत असलेल्या सर्पाला लाथ मारूं नको. कारण, त्याच्या मस्तकावर तूं लाथ मारलीस ह्मणजे दंश झाल्यावांचून तूं त्याच्या तडाख्यांतून सुटणार नाहींस, समजलास ! अरे, अत्यंत दुर्बळ असा जो मनुष्य केवळ शरीर सुदृढ आहे असें समजून दर्पानें पर्वतावर नखांचा प्रहार करितो, त्याचा हातच नखांसह विदीर्ण होऊन जातो; पण पर्वताला कांहीं जखम झालेली दिसत नाहीं. असो; ज्याप्रमाणें सर्व पर्वत मैनाक पर्वतापेक्षां अथवा वासरें वृषभापेक्षां निकृष्ट होत, त्याप्रमाणेंच सर्व राजे मिथिलाधिपतीहून कमी योग्यतेचे आहेत. (जनकाकडे वळून) हे राजा, ज्याप्रमाणें देवांमध्यें इंद्र अथवा नद्यांमध्यें गंगा त्याप्रमाणें तूं एकटाच सर्व राजांमध्यें श्रेष्ठ आहेस. तेव्हां तूंच त्या बंदीला माझ्याजवळ आण.

लोमश म्हणाले:—हे राजा, ह्याप्रमाणें क्रुद्ध होऊन गर्जना करीत करीत अष्टावक्र त्या बंदीला सभेमध्यें ह्मणाला कीं, 'मी भाषण करण्याबरोबर तूं त्याचें उत्तर दे आणि तूं बोललास कीं लागलीच मी त्याचें उत्तर देतों.' (इतकें भाषण होतांच वादाला सुरवात झाली.)

बंदी ह्मणाला:—अग्नि एकच आहे तरी तो गार्हपत्यादिक अनेक रूपांनीं प्रज्वलित होत असतो; सूर्य एकच आहे तरी तो ह्या सर्व जगताला प्रकाशित करीत असतो; शत्रूंना ठार करणारा वीर्यसंपन्न देवराज इंद्र हा एकच आहे; आणि पितरांचा अधिपति यम हाही एकच आहे.

अष्टावक्र ह्मणाला:—इंद्र आणि अग्नि हे दोघेजण मित्र संचार करीत असतात; नारद आणि पर्वत असे दोन देवर्षि आहेत; अश्विनीकुमार दोन आहेत; रथाचीं चाकें दोन असतात; आणि विधात्यानें भार्या व पति असे दोघे निर्माण केलेले आहेत.

बंदी ह्मणाला:—ज्या योगानें ह्या प्राण्यांची उत्पत्ति होते तीं कर्में तीन प्रकारचीं आहेत; तीन वेदांच्या योगें वाजपेय यज्ञ होतो; अध्वर्यु तीन वेळ स्नान करितात; व लोक तीन असून तेजही तीन प्रकारचें आहे असें ह्मणतात.

अष्टावक्र ह्मणाला:—ब्राह्मणांचे आश्रम चार आहेत; यज्ञ करणारे वर्ण चार आहेत; दिशा चार आहेत; ब्राह्मणादि वर्ण चार आहेत; आणि वाणीचे पादही सूक्ष्मा, पश्यंती, मध्यमा, वैखरी असे चार आहेत अथवा श्लोकरूपी वाणीला चारच पाद—चरण असतात.

बंदी ह्मणाला:—गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि, आहवनीय, सभ्य आणि अवसथ्य असे पांच अग्नि आहेत; पंक्तिनामक छंदाला आठ आठ

अक्षरांचा एक असे पांच चरण आहेत; दर्श, पौर्णमास्य, चातुर्मास्य, पशु आणि सोम हे यज्ञ अथवा देवयज्ञादि महायज्ञ पांच आहेत; इंद्रियेंही पांच आहेत; वेदामध्यें पंचचूडा नांवाची एक अप्सरा सांगितली आहे; व लोकांमध्यें प्रख्यात असें पंचनद नांवाचें तीर्थ आहे.

अष्टावक्र ह्मणाला:–अग्न्याधानामध्यें धेनु, भूमि, सुवर्ण, रौप्य, वस्त्र आणि अश्व अशा सहा दक्षिणा सांगितलेल्या आहेत; कालचक्र सहा ऋतूंचें बनलेलें आहे; मनासहवर्तमान इंद्रियें सहा आहेत; कृत्तिकेच्या तारा सहा आहेत; आणि सर्वही वेदामध्यें साद्यस्कनामक यज्ञाची संख्या सहाच सांगितली आहे.

बंदी ह्मणाला:—ग्राम्य पशु सात आहेत; वन्य पशुही सातच प्रकारचे आहेत; यज्ञकर्म सात प्रकारच्या छंदांनीं चालतें; ऋषि सात आहेत; आराधनेचे प्रकार सात आहेत; स्वर सात प्रकारचे आहेत; आणि वणियाच्या ताराही सातच असतात.

अष्टावक्र ह्मणाला:–शतमान म्हणून एक वजन आहे तें आठ शाणां–(एक प्रकारच्या वजना) इतकें असतें; सिंहाला ठार करणाऱ्या शरभाला आठ पाय असतात; देवांमध्यें आठ वसु आहेत; व सर्वही यज्ञांमध्यें यज्ञयूपाला कोन आठ असतात.

बंदी म्हणाला:–पितृयज्ञामध्यें अग्नि प्रदीप्त करण्याच्या मंत्रांची संख्या नऊ आहे; दानकर्माला देश, काल, आगम, द्रव्य, पात्र, दाता, योग्य प्रकारचे गुण, विधि आणि मंत्र ह्या नवांचा योग असावा लागतो; बृहतीछंदाचीं अक्षरें नऊ आहेत; आणि कांहीं विवक्षित क्रमानें मांडल्यास जी संख्या हव्या त्या संख्येची वाचक होते तीही नऊच[१] होय.

अष्टावक्र ह्मणाला:—ह्या लोकामध्यें पुरुषांनीं मानिलेल्या दिशा दहा आहेत; दहा शेंकडे पूर्ण झाले ह्मणजे एक हजार संख्या पूर्ण होते; गर्भिणी स्त्रिया दहा महिने गर्भ धारण करीत असतात; दशेरख, दशदास आणि दशार्ह ह्यांमध्येंही दश शब्द आहे.

बंदी म्हणाला:–पशूंच्या प्रोक्षणाचे मंत्र अकरा आहेत; एका यज्ञामध्यें यूपमंत्र अकरा असतात; इंद्रियें अकरा आहेत; व स्वर्गांत वास्तव्य करणारे रुद्रही अकराच आहेत.

अष्टावक्र ह्मणाला:—संवत्सराचे महिने बारा आहेत; जगती छंदाच्या चरणाचीं अक्षरें बारा असतात; सामान्य यज्ञाचे दिवस बारा असतात; व विद्वान् लोक आदित्य बारा आहेत असें सांगतात.

बंदी ह्मणाला:–त्रयोदशी ही तिथि प्रशस्त आहे आणि पृथ्वीचीं द्वीपेंही तेरा आहेत–

लोमश ह्मणाले:–असा अर्धाच श्लोक म्हणून पुढें कांहीं न सुचल्यामुळें बंदी थांबला असतां त्या श्लोकाचें पुढील अर्ध अष्टावक्रानें म्हटलें.

अष्टावक्र ह्मणाला:—देवदैत्यांच्या युद्धामध्यें केशीनामक दैत्यानें तेरा दिवसपर्यंत युद्ध केलें होतें, व अतिजगती इत्यादिक छंदाचीं अक्षरेंही तेराच आहेत!

---

१ नऊ संख्येची मौज पहाण्याची इच्छा असल्यास नवाचा अथवा तिसाच्या आंत ज्यास नवांनीं भागलें असतां बाकी शून्य राहते अशा संख्येचा पाडा मांडावा व त्यांतील प्रत्येक रकमेची बेरीज निरानिराळीच करावी ह्मणजे नऊच येईल. उदाहरणार्थ नवाचा पाडा पहा. पाहिले नऊ आहेत; दुसरी संख्या १८; तिची बेरीज १+८=९ अशीच होते. ह्याप्रमाणेंच दुसरींही उदाहरणें समजावीं. नवाच्या पाड्यांत पुनः अशी मौज आहे कीं, ०–१–२ इत्यादि नवापर्यंत अंक सरळ मांडून त्यांवर तसेंच उलट ९ पासून ० पर्यंत मांडले कीं नवाचा पाडा होतो. सारांश त्यांत सर्वही अंक शून्यासह येतात.

लोमश ह्मणाले:—तदनंतर तो सूतपुत्र बंदी मान खालीं वांकवून चिंताक्रांत आणि स्तब्ध होऊन गेला असून अष्टावक्र हा पुढें बोलतच आहे असें पाहून त्या ठिकाणीं मोठा गलबला उडून गेला. ह्याप्रमाणें जनकराजाच्या त्या विशाल यज्ञमंडपामध्यें गर्दी उडून गेली असतां प्रख्यात असे सर्व ब्राह्मण हात जोडून बहुमान करीत अष्टावक्राजवळ आले. तेव्हां—

अष्टावक्र ह्मणाला:—हे राजा, ह्या बंदीनेंच चांगल्या वेदनिष्णात अशा ब्राह्मणांना वादामध्यें पराजित करून पूर्वीं पाण्यामध्यें बुडवून टाकिलेलें आहे. तेव्हां आज ह्या बंदीची स्थितिही तशीच झाली पाहिजे. ह्यास्तव, ह्याला शीघ्र धरून पाण्यामध्यें बुडवून टाक.

बंदी ह्मणाला:—हे जनका, मी वरुणाचा पुत्र आहें. ज्या वेळीं तुझ्या घरीं यज्ञ सुरू झाला त्याच वेळीं त्या वरुणाच्याही घरीं बारा वर्षांनीं समाप्त होणारा एक यज्ञ चालला होता व त्या यज्ञासाठींच मीं त्या ब्राह्मणांस तिकडे पाठवून दिलें होतें. हे पहा, वरुणाचा यज्ञ अवलोकन करण्यासाठीं गेलेले ते सर्व ब्राह्मण आतां फिरून परत येत आहेत. तेव्हां आतां संमाननीय अशा अष्टावक्राचा संमान करून मी ह्याच्याचसाठीं आपल्या पित्याकडे जातों !

अष्टावक्र ह्मणाला:—ह्या बंदीनें पंडित लोकांस ज्या वेदवाणीचा मोठ्यानें उच्चार करून अथवा ऊहापोह करून पराजित केलें आणि समुद्रामध्यें बुडवून टाकिलें, त्या वाणीचा मीं आपल्या बुद्धीनें कसा उद्धार केला ह्याची परीक्षा सदसद्विवेक असलेल्या पंडितांनींच करावी. घडलेलीं कृत्यें जाणणारा अग्नि हा जरी स्वभावत: जाळणारा आहे, तरी तो दिव्यप्रसंगीं सत्य भाषण करणाऱ्या लोकांच्या शरीराचा त्याग करितो व त्यांना आपल्या तेजानें दग्ध करीत नाहीं. सारांश, सत्य कोणतें आणि असत्य कोणतें ह्याची ज्याप्रमाणें अग्नि परीक्षा करितो, त्याप्रमाणें दीनपणानें भाषण करणारे बाल आणि पुत्र ह्यांच्या भाषणाची सज्जनांनीं परीक्षा केली पाहिजे. त्यांचा तिरस्कार करून उपयोगी नाहीं. हे राजा, तूं काय भोंकरीच्या फळानें बुद्धि क्षीण होऊन हें माझें भाषण ऐकत आहेस, किंवा लोकांनीं केलेल्या स्तुतीच्या योगानें मत्त होऊन गेला आहेस कोण जाणे ! ह्मणूनच, जनका, एकाद्या हत्तीला अंकुशानें टोंचावें त्याप्रमाणें मी तुला टोंचून बोलत आहें तरीही तूं माझें हें भाषण ऐकून घेत नाहींस !

जनक ह्मणाला:—ही तुझी अमानुष आणि दिव्यरूपी वाणी मी श्रवण करीत आहें. खरोखर तूं प्रत्यक्ष देवस्वरूपी आहेस. आतां ज्या अर्थीं तूं ह्या बंदीला जिंकिलें आहेस, त्या अर्थीं हा बंदी मी तुझ्या स्वाधीन करीत आहें; तेव्हां ह्याचें काय करावयाचें तें सर्वस्वीं तुझ्या इच्छेवर अवलंबून आहे.

अष्टावक्र ह्मणाला:—हे राजा, हा बंदी जिवंत राहण्यांत कांहीं अर्थ आहे असें मला वाटत नाहीं. तेव्हां ह्याचा पिता जर वरुण आहे, तर ह्याला समुद्रामध्यें बुडवून टाक ह्मणजे झालें.

बंदी ह्मणाला:—राजा, मी वरुणाचा पुत्र असल्यामुळें, आपण बुडविलें तरी मला कांहीं भीति नाहीं. आतां अष्टावक्राला मात्र चिरकाल अदृश्य झालेला त्याचा पिता कहोड ह्याचें ह्या क्षणींच दर्शन होईल.

लोमश ह्मणाले:—तदनंतर महात्म्या वरुणानें पूजन केलेले ते पूर्वीं जलामध्यें मग्न झालेले ब्राह्मण जनकाच्या जवळच भूमींतून वर येऊन उभे राहिले.

कहोड ह्मणाला:—लोक गर्भाधानसंस्कार करून पुत्र होण्याची इच्छा करितात ती

ह्याचसाठीं. कारण, जी गोष्ट करणें मला शक्य झालें नाहीं तीच माझ्या पुत्रानें केली. जनका, निर्बल पुरुषालाही बलवान्, मूर्खालाही चतुर आणि अविद्वानालाही विद्वान् पुत्र होतो. असो; हे राजा, तीक्ष्ण अशा कुठारानें प्रत्यक्ष यम संग्रामामध्यें तुझ्या शत्रूंच्या मस्तकाचा छेद करो आणि तुझें कल्याण होवो. अहाहा, ह्या जनकराजाच्या यज्ञामध्यें श्रेष्ठ अशा उक्थ्यनामक मोठ्या सामाचें गायन होत आहे; उत्कृष्ट प्रकारें सोमपान चाललें आहे; आणि देव प्रत्यक्ष येऊन आपापले पवित्र हविर्भाग ग्रहण करीत आहेत.

लोमश ह्मणाले:—हे राजा, पूर्वीपेक्षां अधिक कांतिमान् होऊन ते सर्वही ब्राह्मण जनकाच्या अग्रभागीं प्रकट झाल्यानंतर जनक राजाची आज्ञा घेऊन त्या बंदीनें समुद्र-जलामध्यें प्रवेश केला. ह्याप्रमाणें बंदीचा पराजय केल्यानंतर ब्राह्मणांनीं योग्य प्रकारें बहुमान केलेला तो अष्टावक्र पित्याचें पूजन करून आपल्या मातुलासहवर्तमान श्रेष्ठ अशा आश्रमामध्यें परत आला. पुढें एकदां अष्टावक्र आपल्या मातेजवळ बसला असतां त्याचा पिता कहोड हा त्याला ह्मणाला कीं, 'तूं त्वर या समंगानदीमध्यें प्रवेश कर.' हें ऐकून त्यानेंही तसें केलें असतां त्याचे अवयव तत्काल सरळ झाले व समंगा नदीही पवित्र होऊन गेली. हिच्यामध्यें स्नान करणारा मनुष्य पातकांपासून मुक्त होतो. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तूं आपले बंधु व भार्या ह्यांसहवर्तमान स्नानपानादिकांकरितां ह्या नदीमध्यें प्रवेश कर. हे कुंतीपुत्रा, ब्राह्मण आणि आपले बंधु ह्यांसहवर्तमान तूं केवळ पवित्र कर्मांवर भक्ति जडवून ह्या ठिकाणीं सुखानें रहा; आणि आणखीही पुण्य संपादन केल्यानंतर पुनरपि मजबरोबर यात्रा करूं लाग.

अध्याय एकशें पसतिसावा.

—:०:—

यवक्रीतोपाख्यान.

लोमश म्हणाले:—हे राजा, ही पहा येथें मधुविलानामक नदी विराजमान होऊन राहिलेली आहे. हिलाच समंगा असें म्हणतात. हें कर्दमिल नांवाचें भरताच्या अभिषेकाचें स्थान आहे. पूर्वीं वृत्राचा वध केल्यामुळें इंद्राला अलक्ष्मीचा योग घडला; व ह्या समंगा नदीमध्यें स्नान केल्यानंतर तो सर्व पातकांपासून मुक्त झाला. हे पुरुषश्रेष्ठा, मैनाक पर्वताच्या मध्यभागीं असणारें हें विनशननामक तीर्थ अवलोकन कर. ह्या ठिकाणीं अदितीनें पूर्वीं चरु शिजविला होता असें प्रसिद्ध आहे. हे भरतकुलश्रेष्ठहो, ह्या पर्वतावर तुह्मीं आरोहण केलें म्हणजे अपकीर्तीस कारणीभूत व शब्दांनीं वर्णन करितां येण्यासही अशक्य अशा प्रकारची आपली अलक्ष्मी दूर होऊन जाईल. हे राजा, हे पहा ऋषींना प्रिय असणारे कनखल नांवाचे पर्वत. युधिष्ठिरा, ही इकडे महानदी गंगा कशी चमकत राहिली आहे! ह्या ठिकाणीं पूर्वीं भगवान् सनत्कुमाराला सिद्धि मिळाली होती. युधिष्ठिरा, तूं ह्या नदीमध्यें स्नान केलेंस म्हणजे सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होशील. हे कुंतीपुत्रा, पुण्यसंज्ञक जलऱ्हद, भृगुतुंगनामक पर्वतावरील जल आणि गंगा नदी ह्यांमध्यें तूं मंत्रोच्चार न करितां आपल्या बरोबरच्या मंडळीसह स्नान कर. ह्या ठिकाणीं स्थूलशिरानामक मुनीचा रम्य आश्रम झळकत आहे. हे कुंतीपुत्रा, ह्या ठिकाणीं तूं अभिमान आणि कोप ह्यांचा त्याग कर. हे पांडुपुत्रा, हा रैभ्याचा आश्रम प्रकाशत आहे. ह्या ठिकाणीं भरद्वाजकुलोत्पन्न यवक्रीतनामक विद्वान् मुनि नाश पावला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—प्रतापसंपन्न भरद्वाज

ऋषि समाधिनिष्ठ कसा झाला, आणि त्या मुनीचा पुत्र यवक्रीत ह्याचा नाश होण्याचें कारण काय, ह्याविषयींचा सर्व खरा वृतान्त जसा घडला असेल तसा ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. कारण, देवांच्या योग्यतेच्या ह्या पुरुषांचीं कृत्यें आपण सांगितलीं ह्मणजे मला मोठा आनंद होतो.

देवप्राप्त्यर्थ यवक्रीताची तपश्चर्या.

लोमश ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, भरद्वाज आणि रैभ्य हे दोघेजण मित्र असून ते अत्यंत संतोषानें व परस्परांत भिन्नभाव न मानितां ह्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत होते. त्यांपैकीं रैभ्याला अर्वावसु व परावसुनामक दोन पुत्र होते; आणि भरद्वाजाला यवक्रीत नांवाचा पुत्र होता. रैभ्य हा आपल्या पुत्रांसहवर्तमान विद्वान् होता. आणि दुसरा भरद्वाज हा तपस्वी होता. हे भरतवंशजा, बालपणापासूनच त्या उभयतांची अद्वितीय अशी कीर्ति झालेली होती. पुढें आपला पिता केवळ तपोनिष्ठ असून ब्राह्मण लोक त्याचा सत्कार करीत नाहींत, आणि रैभ्य व त्यांचे पुत्र ह्यांचा मात्र ते सत्कार करीत आहेत, असें दिसून आल्यावरून निष्पाप आणि तेजस्वी अशा यवक्रीताच्या अंतःकरणास ताप होऊं लागला व त्याला अत्यंत कोपही आला. तेव्हां, हे पांडुपुत्रा, वेदज्ञान संपादन करण्यासाठीं त्यानें भयंकर तपश्चर्या करण्याचें आरंभिलें व प्रचंड अग्नि प्रज्वलित करून तो आपलें शरीर तापवून घेऊं लागला. ह्यामुळें त्या महातपस्व्याच्या कृत्यानें इंद्राला संताप होऊं लागला. तेव्हां युधिष्ठिरा, इंद्र यवक्रीताजवळ आला आणि ह्मणाला कीं, 'हें उत्कृष्ट प्रकारचें तप तूं कोणत्या उद्देशानें करीत आहेस?

यवक्रीत ह्मणाला:—हे देवगणपूजिता इंद्रा, ब्राह्मणांनीं ज्या वेदांचें अध्ययन केलेलें नाहीं अशा वेदांची मलाच प्राप्ति व्हावी ह्यासाठीं मी हें उत्कृष्ट तप करीत आहें. सारांश, हे कश्यपपुत्रा इंद्रा, अध्ययनासाठीं हा माझा उद्योग आहे. तपश्चर्येच्या योगानें सर्व प्रकारचें ज्ञान संपादन करण्याची माझी इच्छा आहे. हे प्रभो, गुरूकडून वेद संपादन करण्याला फार वेळ लागतो. ह्यास्तव, त्याच्या प्राप्तीसाठीं मीं ह्या उत्कृष्ट प्रकारच्या प्रयत्नाचा अवलंब केला आहे.

इंद्र ह्मणाला:—हे ब्रह्मर्षे, तूं ज्या मार्गानें जाऊं इच्छित आहेस तो हा वेदप्राप्तीचा मार्ग नव्हे. मग, हे विप्रा, तूं असलें विघातकारक कृत्य कशाला करितोस? जा आणि गुरूकडूनच वेदांचें अध्ययन कर.

लोमश ह्मणाले:—असें ह्मणून इंद्र निघून गेला असतां, राजा युधिष्ठिरा, निस्सीम पराक्रमी यवक्रीत हा पुनरपि तपश्चर्येविषयीं प्रयत्न करूं लागला; आणि फार मोठी तपश्चर्या करून त्यानें भयंकर तपाच्या योगानें इंद्राला अत्यंत संतप्त करून सोडिलें, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. अशा प्रकारें तो महामुनि कडक तपश्चर्या करूं लागला असतां पुनरपि इंद्रानें तेथें येऊन त्याचा निषेध केला आणि ह्मटलें कीं 'तूं ही अशक्य गोष्ट आरंभिलेली आहेस. हें तुझें कृत्य कांहीं विचारपूर्वक घडलेलें नाहीं. तुझ्या पित्याला अथवा तुला वेदाची स्फूर्ति केव्हांही व्हावयाची नाहीं.'

यवक्रीत ह्मणाला:—हे इंद्रा, हा माझा मनोरथ जर तूं अशा रीतीनें पूर्ण करीत नसशील, तर मी मोठमोठे नियम करून ह्याहीपेक्षां भयंकर तपश्चर्या करीन. इतकेंच नव्हे, तर, हे देवाधिपते इंद्रा, ज्या अर्थीं तूं अशा रीतीनें माझा सर्व मनोरथ पूर्ण करीत नाहींस त्या अर्थीं तूं हें लक्ष्यांत ठेव कीं, अग्नि प्रदीप्त करून त्यामध्यें मी आपला प्रत्येक अवयव छिन्न करून त्याचा होम करीन!

लोमश ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्या महात्म्या मुनीचा निश्चय कळून आल्यानंतर, त्याचें निवारण करण्यासाठीं बुद्धिमान् इंद्राच्या बुद्धीला एक विचार सुचला. तदनंतर ज्याच्या वयाला अनेक शतकें लोटलीं आहेत अशा दुर्बल आणि क्षयरोगी तपस्वी ब्राह्मणाचें स्वरूप इंद्रानें धारण केलें; आणि ज्या घाटावर यवक्रीत स्नानसंध्यादिक शुद्धिजनक कर्मे करीत असे, त्या ठिकाणीं जाऊन तो भागीरथीमध्यें वाळूचा पूल करूं लागला. अशा प्रकारें, इंद्र सांगत असतां जेव्हां तो ब्राह्मणश्रेष्ठ यवक्रीत त्याचें भाषण ऐकेना, तेव्हां इंद्र गंगानदीला वाळूनें भरून काढूं लागला ! व यवक्रीताला उदाहरण घालून देण्यासाठीं तो मूठ मूठ वाळू भागीरथीमध्यें टाकून पूल करण्याचा आरंभ करूं लागला ! तेव्हां तो पूल बांधण्याचा प्रयत्न करीत आहे असें यवक्रीताच्या दृष्टीस पडल्यावरून तो मुनिश्रेष्ठ हसला आणि असें ह्मणाला कीं, ' हे ब्रह्मन्, हें काय चाललें आहे? येथें काय करण्याची आपली इच्छा आहे ? आपण चालविलेला हा प्रयत्न फार मोठा पण निरर्थक आहे ?'

इंद्र ह्मणाला:—मी गंगेवर सेतु बांधणार आहें; ह्मणजे चांगला सुखकारक मार्ग होईल! कारण, येथें मार्ग नसल्यामुळें विहार करूं इच्छिणाऱ्या लोकांस वारंवार क्लेश अनुभवावे लागतात.

यवक्रीत ह्मणाला:—हे तपोधना, ह्या मोठ्या प्रवाहाला प्रतिबंध करणें हें तुला शक्य नाहीं. तेव्हां तूं असली अशक्य गोष्ट करण्याचें सोडून देऊन आपणाला शक्य असेल तीच करूं लाग.

इंद्र म्हणाला:—ज्याप्रमाणें तूं अशक्य अशा वेदप्राप्तीसाठीं हें तप करूं लागला आहेस त्याप्रमाणेंच आह्मीं हा कार्यभाग आपल्या शिरावर घेतला आहे !

यवक्रीतास वरप्राप्ति.

यवक्रीत म्हणाला:—हे देवाधिपते इंद्रा, हा तुझा उद्योग जसा निरर्थक आहे तसाच माझाही आहे असें जर तुला वाटत असेल, तर, हे देवा गणाधिपते, जें शक्य असेल तेंच तूं कर; आणि ज्या योगानें माझी योग्यता दुसऱ्याहून अधिक होईल असे दुसरे वर मला दे.

लोमश म्हणाले:—हें ऐकून त्या महातपस्वी यवक्रीतानें जे जे मागितले ते ते सर्व वर इंद्रानें त्याला दिले आणि सांगितलें कीं, ' हे यवक्रीता, तुझ्या पित्याला आणि तुला इष्ट असलेल्या वेदांची स्फूर्ति होईल व दुसरेही जे तुझे मनोरथ असतील ते पूर्ण होतील. जा तूं आतां.' ह्याप्रमाणें मनोरथ पूर्ण झाल्यावर तो यवक्रीत आपल्या पित्याकडे येऊन असें बोलला.

यवक्रीत ह्मणाला:—आतां मी आणि आपण ह्या उभयतांना वेदाची स्फूर्ति होईल. व त्या योगानें आह्मीं उभयतां इतरांहून श्रेष्ठ होऊं. कारण, मीं तसे वरच मिळविले आहेत.

भरद्वाजयवक्रीतसंवाद.

भरद्वाज ह्मणाला:—बा यवक्रीता, तुला अभीष्ट वेदांची प्राप्ति झाली असल्यामुळें गर्व होईल आणि त्या योगानें फुगून जाऊन तूं दीन होऊन लवकरच नाश पावशील. हे पुत्रा, गर्वाच्या योगानें नाश होतो ह्याविषयींच्या दृष्टांतादाखल देवांनीं ह्मटलेल्या गाथा सांगत असतात. त्या अशा:—

पूर्वीं वालधि नांवाचा एक वीर्यसंपन्न मुनि होऊन गेला. त्यानें पुत्रशोकामुळें उद्विग्न होऊन जाऊन आपणाला अमर असा पुत्र व्हावा ह्मणून अत्यंत दुष्कर तपश्चर्या केली व त्या योगानें त्याला त्याची प्राप्तिही झाली. देवांनीं त्याच्यावर अनुग्रह केला व त्याला सांगितलें कीं, ' तुझा पुत्र कांहीं अमर होणार नाहीं; कारण मर्त्याला अमर पुत्र होत नसतो. तथापि,

ज्याच्या आयुष्याचें अस्तित्व कांहीं कारणावर अवलंबून आहे असा पुत्र तुला होईल.'

वालधि ह्मणलाः—हे सुरश्रेष्ठहो, हे पर्वत ज्या अर्थी सदोदित अक्षय्यपणें वास्तव्य करीत आहेत, त्या अर्थी तेच माझ्या पुत्राच्या आयुष्याचें कारण होऊं देत.

भरद्वाज ह्मणालाः—तदनंतर त्या मुनीला कोपिष्ठ असा मेधावी नांवाचा पुत्र झाला. त्याच्या कानीं ही वर मिळाल्याची वार्ता गेल्यानंतर गर्व चढून तो ऋषींचा अवमान करूं लागला; व मुनींना त्रास देत ह्या प्रदेशामध्यें संचार करूं लागला असतां, धनुषाक्ष नांवाच्या एका महावीर्यसंपन्न विद्वान् मुनीशीं त्याची गांठ पडली. तेव्हां मेधावी त्याला अपकार करूं लागला. ह्यामुळें त्या अत्यंत वीर्यसंपन्न मुनीनें त्याला "भस्म हो" असें ह्मटलें; तरीही तो भस्म होऊन गेला नाहीं. ह्याप्रमाणें शाप दिला तरीही मेधावी निर्बाधपणें राहिलेला आहे असें पाहून वीर्यसंपन्न धनुषाक्षानें त्याच्या आयुष्याचें कारण जें पर्वत त्यांचा महिषांकडून भेद करविला. ह्याप्रमाणें आयुष्याच्या कारणाचा नाश होतांच तो बालक एकाएकीं गतप्राण झाला. तेव्हां त्याचा पिता मृत झालेल्या त्या आपल्या पुत्राला घेऊन विलाप करूं लागला. मुला, तो अत्यंत व्याकूळ होऊन अतिशय विलाप करूं लागला आहेसें पाहून सर्व वेदवेत्त्या मुनींनीं जी गाथा म्हटली ती मी तुला सांगतों ऐक. ते ह्मणाले, "जी गोष्ट दैवयोगानें घडून येणारी असते ती मनुष्यास कोणत्याही प्रकारें चुकवितां येणें शक्य नाहीं. कारण, धनुषाक्षानें महिषांकडून ह्या पर्वतांचा सुद्धां भेद करविला!"

ह्याप्रमाणें, असमंजस तपस्वी लोक वरप्राप्ति झाल्यामुळें जसे गर्वानें फुगून जातात आणि लवकरच नाश पावतात, तशी तुझी स्थिति होऊं नये. हा रैभ्य अत्यंत वीर्यसंपन्न असून त्याचे पुत्रही तशाच प्रकारचे आहेत. ह्यासाठीं हे पुत्रा, तूं आलस्य न करितां त्यांची गांठ पडणार नाहीं अशी तजवीज कर. हे पुत्रा, तो कोपिष्ठ असा तपोनिष्ठ महर्षि रैभ्य जर क्रुद्ध झाला, तर त्या क्रोधाच्या योगानें इतरांस पीडा देण्याविषयीं समर्थ आहे.

यवक्रीत ह्मणालाः-बाबा, मी असेंच करीन. आपण कोणत्याही प्रकारें ताप करून घेऊं नका. कारण, आपण जसे मला मान्य आहां त्याचप्रमाणें रैभ्यही आहे.

लोमश ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें पित्याशीं मृदु भाषण करून, ज्यास कोणाचेंही भय नाहीं असा तो यवक्रीत इतर मुनींना पीडा देऊं लागला व त्या योगानें अत्यंत आनंद पावून संतुष्ट होऊं लागला.

अध्याय एकशें छत्तिसावा.

—:*:—

यवक्रीताचें दुर्वर्तन.

लोमश ह्मणालेः—हे भरतवंशजा, ह्याप्रमाणें इकडे तिकडे फिरतां फिरतां, ज्यास कोणाचीही भीति उरलेली नाहीं असा तो यवक्रीत वैशाखमासीं रैभ्याच्या आश्रमाकडे गेला, आणि प्रफुल्ल वृक्षांनीं विभूषित असणाऱ्या रम्य आश्रमामध्यें संचार करीत असलेली किन्नरीच्या तोडीची त्या रैभ्याची स्नुषा त्यानें अवलोकन केली. तेव्हां मदनाच्या योगानें बेफाम व म्हणूनच निर्लज्ज झालेला तो यवक्रीत त्या लज्जायुक्त स्त्रीला 'माझ्याजवळ ये' असें म्हणूं लागला. तेव्हां तिनें त्याचा स्वभाव ओळखिला; व त्याजकडे न गेल्यास तो शाप देईल ह्यामुळें भयभीत होऊन व रैभ्याचा तेजस्वीपणा लक्ष्यांत आणून 'ठीक आहे' असें म्हणून ती तिकडे गेली.

तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यानें तिला उचलून एकांतामध्यें नेली आणि भलतेंच कृत्य करून शोकसमुद्रांत मग्न करून टाकिली ! हे शत्रुमर्दना, पुढें रैभ्य आपल्या आश्रमांत आला आणि आपली स्नुषा परावसूची भार्या पीडित होऊन रोदन करीत आहे कसें पाहून मधुर वाणीनें सांत्वन करीत करीत तो तिला शोकाचें कारण विचारूं लागला. तेव्हां त्या कल्याणीनें यवक्रीताचें सर्व भाषण त्याला सांगितलें; आणि विचारपूर्वक आपण त्याचा निषेधही केला होता, तथापि त्यानें आपल्यावर बलात्कार केला असेंही कळविलें.

रैभ्यकोप व यवक्रीतवध !

राजा, हें यवक्रीताचें वर्तन कानीं पडतांच रैभ्याला अत्यंत क्रोध आला आणि त्या योगानें त्याचें अंतःकरण जणू दग्ध होऊं लागलें. ह्याप्रमाणें शरीरांत क्रोधाचा संचार होऊन गेल्यानंतर त्या अत्यंत कोपिष्ठ तापसानें आपली एक जटा उपटली आणि शुद्ध मंत्र ह्मणून अग्नीमध्यें तिचा होम केला. तेव्हां तिजपासून एक स्वरूपसंपन्न स्त्री निर्माण झाली. नंतर त्यानें दुसरी एक जटा उपटून पुनरपि तिचा होम केला असतां तिजपासून दिसण्यामध्यें भेसूर आणि भयंकर नेत्र असलेला असा एक राक्षस उत्पन्न झाला. नंतर त्या उभयतांनीं रैभ्याला विचारलें कीं, 'आह्मीं आपलें काय कार्य करावें ?' तेव्हां क्रुद्ध होऊन त्या ऋषीनें उत्तर दिलें 'यवक्रीताचा वध !' हें ऐकतांच 'ठीक आहे' असें म्हणून ते उभयतां यवक्रीतास ठार करण्याच्या इच्छेनें तेथून निघून गेले. राजा, पुढें त्या महात्म्या कृत्यारूपी स्त्रीनें यवक्रीताकडे जाऊन आणि त्यास मोहित केलेंसें करून त्याचा कमंडलु काढून घेतला. ह्याप्रमाणें कमंडलु हिरावून घेतल्यानंतर उच्छिष्ट असणाऱ्या यवक्रीतावर तो राक्षस शूल उगारून धावून गेला. तो वध करण्याच्या इच्छेनें हातीं शूल घेऊन आपणावर धावून येत आहे हें पाहून यवक्रीत एकदम उठला आणि ज्या ठिकाणीं सरोवर होतें तिकडे धावला व त्या सरोवरांत पाणी नाहीं असें पाहून तो तेथील सर्व नद्यांवर फिरला; पण त्याही कोरड्या ठणठणीत होऊन गेलेल्या होत्या! ह्याप्रमाणें हातीं शूल धारण करणाऱ्या त्या भयंकर राक्षसानें चोहोंकडून निरुद्ध करून सोडल्यामुळें तो भयभीत होऊन एकाएकीं आपल्या पित्याच्या होमशालेमध्यें प्रवेश करूं लागला. पण, हे पृथ्वीपते, त्या ठिकाणीं आश्रमाचें संरक्षण करणाऱ्या एका अंध शूद्रानें बलात्कारानें प्रतिबंध केल्यामुळें तो तेथें द्वारामध्येंच उभा राहिला. ह्याप्रमाणें शूद्रानें प्रतिबंध केल्यामुळें उभा राहिल्यानंतर यवक्रीतावर राक्षसानें शूलाचा प्रहार केला. ह्यामुळें त्याचें वक्षःस्थल फुटून जाऊन तो पडला ! ह्याप्रमाणें यवक्रीताला ठार करून तो राक्षस रैभ्याकडे आला व त्याच्या अनुज्ञेनें त्या स्त्रीसहवर्तमान तेथें राहिला.

अध्याय एकशें सदतिसावा.

—:*:—

भरद्वाजाचा पुत्रशोक व अग्निप्रवेश.

लोमश ह्मणालेः—हे कुंतीपुत्रा, पुढें नित्याप्रमाणें ब्रह्मयज्ञ करून भरद्वाज मुनि अनेक समिधा घेऊन आपल्या आश्रमामध्यें गेले. पूर्वी त्यांना पाहतांच सर्वही अग्नि दर्शन देत असत; पण आज त्यांच्या पुत्राचा वध झाला असल्यामुळें अग्नींनीं त्यांना दर्शन दिलें नाहीं. ह्यामुळें आपल्या होमशालेमध्यें कांहीं बिघडाबिघड झालेली आहे असें समजून तो महातपस्वी तेथें बसलेल्या गृहरक्षक अंध शूद्राला म्हणाला कीं, हे "शूद्रा, आज अग्नि माझ्या दर्शनाचें अभि-

नंदन कां बरें करीत नाहीं! तसेंच तूं देखील पूर्वीसारखा दिसत नाहींस. तेव्हां ह्या आश्रमामध्यें स्वस्थता आहेना? माझा क्षुद्रबुद्धि पोर रैभ्याकडे गेला नव्हताना? काय तें मला लवकर सांग. कारण, माझ्या मनाचा संशय फिटत नाहीं."

शूद्र ह्मणाला, "हा तुझा क्षुद्रबुद्धि पोर रैभ्याकडे गेला होता हें खास; व म्हणूनच अतिशय बलाढ्य अशा राक्षसानें ठार केल्यामुळें हा भूमीवर पडून राहिला आहे! हातीं शूल धारण करणाऱ्या त्या राक्षसानें चोहोंकडून निरुद्ध केल्यामुळें तो अग्निशालेमध्यें जाऊं लागला असतां मीं दाराला दोन्ही हात लावून त्याला प्रतिबंध केला, ह्यामुळें तो निराश होऊन गेला त्या वेळीं तो अशुद्ध स्थितींत असून त्याला उदकाची अपेक्षा होती. पण तें न मिळाल्यामुळें हातीं शूल धारण करणाऱ्या राक्षसानें अतिशय वेगानें येऊन त्याला ठार करून सोडिलें!" हें त्या शूद्राचें अत्यंत अप्रिय भाषण ऐकून भरद्वाज मुनि अतिशय दुःख पावले व गतप्राण झालेल्या त्या आपल्या पुत्राला घेऊन विलाप करूं लागले.

भरद्वाज ह्मणाले:—बाळा! तूं ब्राह्मणाच्या करितां—अर्थात् ब्राह्मणांनीं ज्या वेदांचें अध्ययन केलेलें नाहीं त्या वेदांची स्फूर्ति व्हावी म्हणून तपश्चर्या केलीस. अशा प्रकारें महात्म्या ब्राह्मणांचें कल्याण करण्याचा तुझा स्वभाव होता व तूं कोणत्याही प्राण्याचा अपराध केलेला नव्हतास. तथापि, बाळा, पुढें तूं कठोर बनून गेलास; आणि रैभ्याच्या आश्रमाचें दर्शन घेण्याचा मीं निषेध केला, तरीही तूं प्रलयकालीं जगताचा संहार करणाऱ्या यमाप्रमाणें असलेल्या त्या रैभ्याचें दर्शन घेण्यासाठीं गेलासच! तो महातेजस्वी अत्यंत दुर्बुद्धि रैभ्यही; मी वृद्ध असून मला एकच अपत्य आहे असें माहीत असतां, कोपाच्या अधीन होऊन गेला, ह्यामुळें ह्या त्याच्या कृत्यानें मला हा पुत्रशोक प्राप्त झाला आहे. बाळा, आतां तुझा वियोग झाल्यामुळें ह्या भूतलावर मी अत्यंत प्रिय अशा आपल्या प्राणांचा त्याग करणार! ज्या अर्थी पुत्रशोकामुळें मी पातकी देहत्याग करीत आहें, त्या अर्थी निरपराधी अशा रैभ्याला त्याचा ज्येष्ठ पुत्र ठार करील! ज्यांना मुळीं पुत्रच झालेला नाहीं व म्हणूनच जे पुत्रशोक न होतां सुखानें संचार करीत असतात, ते पुरुष खरोखर सुखी होत. पण जे पुत्रशोकानें अंतःकरण अत्यंत व्याकूळ झाल्यामुळें दुःखाकुल अशा आपल्या इष्टमित्रांस शाप देतात, त्यांहून अधिक पातकी असा दुसरा कोण आहे? मला आपला पुत्र गतप्राण झालेला पहावा लागला आणि आपल्या प्रिय मित्राला शाप द्यावा लागला! अशा प्रकारचा ह्या दुःखद स्थितीचा अनुभव दुसऱ्या कोणाला घ्यावयास सांपडणार?

लोमश ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचा विलाप करून भरद्वाजानें आपल्या पुत्राचें दहन केलें व नंतर अत्यंत प्रदीप्त झालेल्या अग्नीमध्यें प्रवेश केला!

अध्याय एकशें अडतिसावा.

—:०:—

परावसूकडून रैभ्याचा वध!

लोमश ह्मणाले:—ह्याच वेळीं रैभ्याचा यजमान प्रतापशाली महाभाग्यवान् पृथ्वीपति बृहद्युम्न यज्ञ करीत होता. त्या वेळीं त्या बृहद्युम्नानें यज्ञाच्या कामीं सहाय्य करण्यासाठीं रैभ्यपुत्र अर्वावसु आणि परावसु ह्यांची योजना केलेली होती. ह्यामुळें, हे कुंतीपुत्रा, पित्याची आज्ञा घेऊन ते उभयतां तिकडे गेले होते व रैभ्य आणि परावसूची भार्या हीं उभयतां त्या

आश्रमामध्यें राहिलीं होतीं. पुढें परावसु हा एकटाच आपल्या भार्येची भेट घेण्यासाठीं आश्रमाकडे येऊं लागला असतां त्यास अरण्यामध्यें त्याचा पिता रैभ्य ह्याचें दर्शन झालें ह्या वेळीं रैभ्यानें आपलें सर्वांग कृष्णाजिनानें आच्छादित केलेलें होतें. तो समय रात्रीचा असून अंधकारही बराच अवशिष्ट होता व झोंपेनें डोळे मिटूं लागल्यामुळें परावसु अंधासारखा होऊन गेलेला होता.ह्यामुळें अरण्यांत संचार करीत असणाऱ्या त्या आपल्या पित्यास हरिणच आहे असें तो समजूं लागला; व आपलें शरीरसंरक्षण करण्याच्या इच्छेनें त्यानें हरिण समजून अज्ञानपूर्वक पित्याचा वध केला ! पुढें तो हरिण नसून पिता आहे असें कळून आल्यानंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यानें त्याचें और्ध्वदेहिक कर्म केलें; व पुनः यज्ञामध्यें येऊन आपल्या बंधूस सांगितलें कीं, " तुला एकट्याला हें कर्म कोणत्याही प्रकारें तडीस नेतां येणें शक्य नाहीं व मीं तर पित्यास हरिण समजून त्याचा वध केलेला आहे ! तेव्हां, बा अर्वावसो, तूं ब्रह्महत्त्येच्या प्रायश्चित्तासाठीं व्रताचें आचरण कर. हे मुने, मी एकटा हें यज्ञकर्म करण्याविषयीं समर्थ आहें, तेव्हां मी तें करितों. "

अर्वावसु म्हणालाः—तूं ह्या ज्ञानसंपन्न बृहद्युम्नाचा यज्ञ कर व मी इंद्रियनिग्रह करून तुजसाठीं ब्रह्महत्त्येच्या नाशार्थ व्रताचरण करितों.

परावसूची कृतघ्नता.

लोमश म्हणालेः—हे युधिष्ठिरा, पुढें तो अर्वावसु ब्रह्महत्येचा नाश करणारें तें व्रत पूर्ण करून पुनः यज्ञामध्यें आला. तेव्हां तो आपला बंधु आला आहे असें पाहून आनंदानें कंठ सद्गदित झालेला परावसु बृहद्युम्नाला असें ह्मणाला कीं, ' हा ब्रह्मघातकी तुझ्या यज्ञाचें दर्शन घेण्यासाठीं देखील येथें येऊन उपयोगी नाहीं. कारण, हा ब्रह्मघातकी नुसत्या अवलोकनानें देखील तुला निःसंशय पीडा देईल.

लोमश म्हणालेः—हे प्रजापालका, हें ऐकतांच त्या राजानें आपल्या दूतांस आज्ञा केली, तेव्हां ते दूत अर्वावसूला तेथून घालवून देऊं लागले. हें पाहून, ही ब्रह्महत्त्या मीं केलेली नाहीं, असें त्यानें पुनः पुनः सांगितलें. तथापि हे भरतवंशजा, ते दूत त्याला वारंवार ब्रह्मघातकी असें ह्मणूं लागले; तरीही तो ' ही ब्रह्महत्त्या आपण केली आहे असें कबूल करीना. तो ह्मणूं लागला कीं, ' ही ब्रह्महत्त्या माझ्या बंधूनें केलेली असून मीं त्याला त्यांतून मुक्त केलें आहे. ' तो जरी ह्याप्रमाणें सांगत होता तरी ते दूत त्याला रागारागानें बोलत होते. ह्यामुळें तो महातपस्वी ब्रह्मर्षि कांहीं एक भाषण न करितां मुकाट्यानें वनामध्यें निघून गेला.

अर्वावसूचें तप व रैभ्यादिकांचें पुनरुज्जीवन.

तदनंतर उग्र तपश्चर्या करून श्रीसूर्याचा आश्रय केल्यानंतर त्या द्विजश्रेष्ठाला सूर्यमंत्रप्रकाशक रहस्यवेदसंज्ञक काठक ब्राह्मणाचें दर्शन झालें. तदनंतर मूर्तिमान् सूर्यानें त्याला दर्शन दिलें.

लोमश म्हणालेः—हे राजा, ह्या कृत्यामुळें देवांनीं अर्वावसूला प्रसन्न होऊन वर मागण्याविषयीं सांगितलें व परावसूचा तिरस्कार केला. पुढें अग्निप्रभृति देव त्याला वर देऊं लागले तेव्हां त्यानें आपला पिता उठावा, त्याचा वध केल्याचा दोष आपल्या बंधूला लागूं नये, आपल्या पित्याला वध केल्याचें स्मरण राहूं नये, आणि भरद्वाज व यवक्रीत हे उभयतांही उठावे व आपणास दिलेल्या सूर्यमंत्रप्रकाशक वेदाची गुरुपरंपरेनें अध्ययनप्रवृत्ति व्हावी,

असे वर मागून घेतले; आणि देवांनींही 'ठीक आहे' असें सांगून त्याला ते वर दिले. तदनंतर, युधिष्ठिरा, ते रैभ्यादिक सर्वजण त्या ठिकाणीं प्रकट झाले असतां यवक्रीत हा अग्निप्रभृति देवतांस म्हणाला कीं, "मीं वेदांचें अध्ययन केलेलें असून त्यांच्या व्रतांचेंही आचरण केलेलें आहे. मग, हे देवश्रेष्ठहो, मज-सारख्या अध्ययन करणाऱ्या तपस्वी पुरुषाचा अशा प्रकारच्या विधीनें वध करण्याविषयीं हा रैभ्य कसा समर्थ झाला?"

देव म्हणाले:—हे मुने यवक्रीता, तूं जें ह्मणत आहेस तसें मनांत समजूं नको. कारण, तूं गुरूवांचून पूर्वी ह्या वेदांचें सुखानें अध्ययन केलेलें आहेस; आणि ह्यानें दुःख भोगून व आपल्या कृत्यानें गुरूला संतुष्ट करून पुष्कळ दिवसांनीं आणि मोठ्या कष्टानें उत्कृष्ट प्रकारचा वेद संपादन केलेला आहे.

लोमश म्हणाले:—ह्याप्रमाणें त्या सर्वांना पुनरपि सजीव करून व यवक्रीताला असें सांगून ते इंद्रप्रभृति देव पुनरपि स्वर्गास गेले. असो; हे नृपश्रेष्ठा, जेथील वृक्ष सदोदित पुष्पफलसंपन्न आहेत असा हा त्याचाच आश्रम होय. ह्या ठिकाणीं वास्तव्य केल्यास तूं सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होशील.

अध्याय एकशें एकोणचाळिसावा.

—:०:—

पांडवांचा कैलासप्रवेश.

लोमश म्हणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, तूं उशीरबीज, मैनाक, श्वेतगिरि आणि कालशैल ह्यांचें उल्लंघन करून आलेला आहेस. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ही पहा ह्या ठिकाणीं सात प्रवाहांनीं विराजमान असलेली भागीरथी. हें स्थान पापशून्य आणि पवित्र असून ह्या ठिकाणीं सदोदित अग्नि प्रदीप्त असतो. हें आश्चर्यकारक स्थान मनुष्याला अवलोकन करितां येणें शक्य नाहीं. ह्यास्तव तुह्मीं अव्यग्र अंतःकरणानें समाधि लावा, म्हणजे तुम्हांला ह्या तीर्थाचें दर्शन होईल. हे कुंतीपुत्रा, आतां तुला देवांचीं पावलें उठलेलें हें उपवन दिसेल. कारण, तूं कालशैलनामक पर्वताचें उल्लंघन करून आलेला आहेस. आतां आपण ज्या ठिकाणीं यक्षाधिपति कुबेर आणि मणिभद्र नांवाचा यक्ष असतो अशा मंदर पर्वतावर आणि श्वेतगिरीवर चाललों आहों. हे राजा, त्या ठिकाणीं शीघ्रगामी आठ हजार गंधर्व आहेत व तितकेच किन्नर असून यक्ष त्याच्या चौपट आहेत. हे नरश्रेष्ठा, ते अनेक प्रकारचीं रूपें व शरीरें धारण करून आणि नानाप्रकारचीं आयुधें ग्रहण करून यक्षाधिपति मणिभद्राची सेवा करीत असतात. त्यांची येथें फारच समृद्धि आहे; ते गतीमध्यें केवल वायूसारखे आहेत; खरोखर ते इंद्राला देखील पदच्युत करूं शकतील. बा युधिष्ठिरा, त्या बलाढ्य यक्षादिकांनीं पालन केल्यामुळें आणि राक्षसांनीं संरक्षण केल्यामुळें ह्या पर्वतावर गमन करितां येणें फार कठीण आहे. ह्यास्तव हे कुंतीपुत्रा, तूं उत्कृष्ट प्रकारें समाधि लाव. युधिष्ठिरा, कांहीं प्रेमळ व कांहीं भयंकर असे दुसरेही राक्षस कुबेराचे मंत्री आहेत. ते आपणांवर चालून आले ह्मणजे तुह्मांला पराक्रमानें जाऊन त्यांशीं भिडावें लागेल. हे भरतकुलोत्पन्ना राजा, हा पहा कैलासपर्वत; ह्याची उंची सहा योजनें आहे. त्या ठिकाणीं देव येत असतात. तेथें विशालसंज्ञक एक बोरीचें झाड आहे. तसेंच, हे कुंतीपुत्रा, तेथें कुबेराचें मंदीर असून त्या ठिकाणीं असंख्यात यक्ष, राक्षस, किन्नर, नाग, सुपर्ण आणि गंधर्व आहेत. हे पार्था; तपश्चर्या आणि

इंद्रियनिग्रह ह्यांनीं युक्त होऊन तूं त्यांच्यामध्यें प्रवेश करूं लाग. हे राजा, ह्या वेळीं मी आणि भीमसेनाचें सामर्थ्य हे उभयतां तुझें संरक्षण करीत आहों. राजा, वरुण आणि संग्रामामध्यें जय मिळविणारा यम हे उभयतां तुझें कल्याण करोत. गंगा, यमुना, पर्वत, अश्विनीकुमारांसहवर्तमान मरुत्, नद्या आणि सरोवरें हीं तुझें पोषण करोत. हे महाकांते, देव, दैत्य आणि वसु ह्यांच्याकडून तुझें कल्याण होवो. हे देवि गंगे, इंद्राच्या सुवर्णमय पर्वतावरून तुझा शब्द मला ऐकूं येत आहे. हे उत्कृष्ट ऐश्वर्यशालिनि, सर्व राजांमध्यें पूज्य अशा ह्या अजमीढकुलोत्पन्न नरपतिश्रेष्ठाचें तूं पर्वतापासून संरक्षण कर; आणि हे पर्वतकन्ये, ह्या पर्वतावर प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या नृपतीला तूं सुख दे.

ह्याप्रमाणें समुद्रगामिनी भागीरथीची प्रार्थना केल्यानंतर ' आतां गमन करण्याविषयीं प्रयत्न करूं लाग.' अशी लोमश मुनींनीं युधिष्ठिरास आज्ञा केली.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—ही लोमश मुनींची गडबड फार अपूर्व दिसत आहे. ह्यांच्या मतें हा प्रदेश फार दुर्गम आहे. तेव्हां आपण सर्वजण गैरसावध न रहातां द्रौपदीचें संरक्षण करा आणि अत्यंत पवित्रपणाचें वर्तन ठेवा.

वैशंपायन म्हणालेः—इतकें म्हणून नंतर तो अत्यंत वीर्यसंपन्न अशा भीमसेनास ह्मणाला कीं, " हे भीमसेना, तूं प्रयत्नपूर्वक द्रौपदीचें संरक्षण कर. कारण, बा भीमा, अर्जुनाचें सांनिध्य नसल्यामुळें भीतीच्या प्रसंगीं ह्या निर्जन प्रदेशामध्यें द्रौपदी तुझाच आश्रय करीत असते. " भीमसेनास असें सांगून तो महात्मा नकुलसहदेवांजवळ आला व त्यांच्या मस्तकांचें अवघ्राण करून व अंगावरून हात फिरवून कंठ दाटून येऊन ह्मणाला कीं, ' तुह्मी सावधपणानें या; भिऊं नका. '

अध्याय एकशें चाळिसावा.

—:*:—

पांडवांचें पुढें प्रयाण.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे वृकोदरा, मोठमोठालीं सामर्थ्यसंपन्न भूतें अंतर्धान पावलीं आहेत. ह्यामुळें आतां आपणांस अग्नीच्या आणि तपाच्या सहाय्यानें गमन करितां येईल. हे कुंतीपुत्रा, आतां तूं शक्तीच्या जोरावर क्षुधा आणि तृषा ह्यांचा निरोध करून बल आणि दक्षता ह्यांचा अवलंब कर. लोमश मुनींनीं कैलास पर्वतासंबंधानें जें भाषण केलें तें तूं ऐकिलेंच आहेस. तेव्हां आतां द्रौपदी कशी चालूं शकेल ह्याचा तूं मनामध्यें विचार कर. किंवा, हे विशाललोचना सामर्थ्यसंपन्ना भीमा, सहदेव, धौम्य मुनि, सारथि, पाकाध्यक्ष, सर्वही सेवकजन, रथ, अश्व आणि दुसऱ्याही ज्या कोणास मार्गांतील श्रम सहन होत नसतील ते ह्यांसहवर्तमान तूं परत फीर; आणि स्वल्प आहार करणारे व नियमनिष्ठ असे मी, नकुल आणि महातेजस्वी लोमश हे तिघेचजण पुढें जातों. तूं माझ्या आगमनाची प्रतीक्षा करीत व द्रौपदीचें संरक्षण करीत मी येईतोंपर्यंत ह्या गंगाद्वारावर समाधानवृत्तीनें रहा.

भीम ह्मणालाः—हे भरतवंशजा, ही राजकन्या द्रौपदी श्रमानें पीडित व दुःखानें व्याकुळ झाली आहे, तथापि ती अर्जुनाच्या इच्छेनें चालतच आहे. संग्रामांतून पलायन न करणाऱ्या महात्म्या अर्जुनाची गांठ न पडल्यामुळें तुलाही फार विषाद वाटत आहे. मग, हे भरतकुलोत्पन्ना, मला, सहदेवाला आणि द्रौपदीला तो वाटेल ह्यांत आश्चर्य तें

काय! असें जरी आहे तथापि ब्राह्मण, सर्वही सेवक लोक, सूत (सारथि), पाकाध्यक्ष आणि आम्हांपैकीं तुला जो वाटत असेल तो, हे खुशाल परत जाऊं देत. माझी मात्र ह्या राक्षसांनीं व्याप्त असलेल्या पर्वतावर व त्यांतूनही विषम आणि दुर्गम अशा ह्या प्रदेशांत तुला सोडून जाण्याची केव्हांही इच्छा नाहीं. तसेंच, हे महाभागा पुरुषश्रेष्ठा, ही पतिव्रता राजकन्या द्रौपदी तुजवांचून परत जाऊं शकणार नाहीं. त्याचप्रमाणें हा सदोदित तुझ्या अनुरोधानें वागणारा सहदेव सुद्धां केव्हांही परत फिरणार नाहीं. मला ह्याचें मनोगत समजलेलें आहे. त्यांतूनही, हे महाराजा, आम्हां सर्वांनाही अर्जुनास अवलोकन करण्याची लालसा उत्पन्न झालेली आहे. तेव्हां आपण सर्वजण मिळूनच पुढें जाऊं. आतां ह्या पर्वतावर गुहा फार असल्यामुळें रथांतून जातां येणें जर शक्य नसलें, तर, हे राजा, आपण पायांनीं चालूं. त्याबद्दल तूं मनास वाईट वाटूं देऊं नको. ज्या ज्या ठिकाणीं द्रौपदीला चालतां येणें शक्य नसेल त्या त्या ठिकाणीं मी तिला खांद्यावर घेईन, असें माझें मत आहे. तसेंच, हे सुकुमार वीर माद्रीपुत्र नकुलसहदेव ह्या उभयतांना जेथून जातां येणें शक्य नसेल त्या दुर्गम प्रदेशांतून मी त्यांना पलीकडे पोहोंचवीन.

युधिष्ठिर ह्मणालाः–भीमा, तूं अशा प्रकारें भाषण करीत आहेस आणि यशस्विनी द्रौपदी व बंधु नकुलसहदेव ह्या उभयतांना उचलून घेऊन जाण्याविषयींचा उत्साह धरीत आहेस, तेव्हां तें कार्य घडण्यासाठीं तुझ्या बलाची अभिवृद्धि होवो व तुझें कल्याण होवो. भीमा, असें सामर्थ्य दुसऱ्याच्या अंगीं नाहीं. ह्यास्तव तुझें बल, शौर्यादिजन्य आणि दानादिजन्य किर्ति व धर्म ह्यांची अभिवृद्धि होवो. हे महाबाहो भीमा, तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान द्रौपदीला घेऊन जाण्याविषयीं उत्साह बाळगीत आहेस, तेव्हां तुला ग्लानि न येवो आणि तुझी गति कुंठित न होवो.

वैशंपायन ह्मणालेः—हें ऐकून सौंदर्यशालिनी द्रौपदी हसत हसत म्हणाली कीं, 'हे भरतवंशजा, मजविषयीं आपण ताप करून घेऊं नये. मी आपली चालेन!'

लोमश ह्मणालेः—तपाच्या साहाय्यानेंच गंधमादन पर्वतावर जातां येणें शक्य आहे. ह्यास्तव, हे कुंतीपुत्रा पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, नकुल, सहदेव, भीमसेन, मी आणि तूं असे सर्वहीजण तपःसत्पन्न होऊं या. म्हणजे आपणांला अर्जुनाचें दर्शन होईल.

वैशंपायन ह्मणालेः–हे राजा, असें भाषण करीत आनंदानें जातां जातां त्यांना विपुल हत्ती आणि घोडे ह्यांनीं युक्त असलेला सुबाहु राजाचा मोठा प्रदेश लागला. तो प्रदेश किरात, तंगण आणि शेंकडों कुलिंद ह्यांनीं व्याप्त झालेला असून नानाप्रकारच्या आश्चर्यकारक गोष्टींनीं भरून गेलेला होता; व हिमालयावर वास्तव्य करणाऱ्या देवता तेथें संचार करीत होत्या. कुलिंदांचा अधिपति राजा सुबाहु ह्यानें त्यांस पहातांच आपल्या देशाच्या सीमेवर जाऊन त्यांचें प्रेमानें व बहुमानपूर्वक स्वागत केलें. ह्याप्रमाणें त्यानें बहुमान केल्यानंतर ते सर्वहीजण स्वस्थपणें तेथें राहिले; व चांगला सूर्योदय झाल्यानंतर हिमवान् पर्वतावर जावयास निघाले. हे राजा, त्या वेळीं इंद्रसेनप्रभृति सेवक लोक, पाकाध्यक्ष, स्वयंपाकी आणि द्रौपदीच्या बरोबरची सर्व मंडळी ह्यांस कुलिंदाधिपति राजा सुबाहु ह्याजकडे ठेवून, ते महारथी महावीर्यसंपन्न कुरुकुलोत्पन्न पांडव द्रौपदीस बरोबर घेऊन तेथून निघाले;

व अत्यंत आनंदित होऊन अर्जुनास अवलोकन करण्याकरितां हळू हळू चालूं लागले.

अध्याय एकशें एकेचाळिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचे उद्गार.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे भीमसेना, हे नकुल सहदेवहो, हे द्रौपदी, पूर्वकर्माचा नाश आपोआप होत नाहीं. पहा—आम्हांला देखील ह्या वनांतून संचार करावा लागत आहे. आपलें सामर्थ्य क्षीण झालेलें आहे, आपणांस श्रम झालेले आहेत, असें आम्ही परस्परांना म्हणतों आहों आणि अर्जुनास अवलोकन करण्याच्या इच्छेनें ह्या दुर्गम प्रदेशामध्यें जात आहों; तथापि वीर अर्जुन मला अद्यापि जवळ दिसत नाहीं! ह्यामुळें, अग्नीनें दग्ध होणाऱ्या कापसाच्या राशीप्रमाणें माझे सर्व अवयव कसे दग्ध होऊन जाऊं लागले आहेत. त्याच्या दर्शनाच्या इच्छेनें मी आपल्या कनिष्ठ बंधूंसहवर्तमान वनांतून चाललों असतां, हे वीरा, शत्रूंनीं द्रौपदीच्या वेणीस हात घातला हा वृत्तान्त मनामध्यें येऊन मी अगदीं जळत आहें. हे वृकोदरा, नकुलाचा ज्येष्ठ बंधु, अप्रतिम तेजस्वी, अजिंक्य आणि उग्र धनुष्य धारण करणारा जो अर्जुन त्याचें दर्शन न झाल्यामुळें माझ्या अंतःकरणाला ताप होत आहे. त्याची भेट व्हावी ह्या इच्छेनें मी रम्य अशीं तीर्थें, अरण्यें व सरोवरें ह्यांवर तुमच्यासहवर्तमान संचार करीत आहें; तथापि, हे वृकोदरा, आज पांच वर्षांत मला त्या निंद्य कर्म न करणाऱ्या सत्यप्रतिज्ञ वीर अर्जुनाचें दर्शन झालें नाहीं, ह्यामुळें ताप होत आहे. तो सिंहगति महाबाहु श्यामवर्ण अर्जुन माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं; ह्यामुळें, हे भीमा, माझें अंतःकरण दग्ध होऊन जात आहे. हे भीमा, अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात, संग्रामपटु आणि धनुर्धरांमध्यें अप्रतिम, प्रलयकालीं क्रुद्ध झालेल्या अंतकाप्रमाणें शत्रुसमूहांत संचार करणारा, मदजल गळूं लागलेल्या गजाप्रमाणें दिसणारा, सिंहाप्रमाणें स्कंधप्रदेश असलेला, सामर्थ्य आणि संपत्ति ह्यांमध्यें इंद्राहून कमी प्रतीचा नसणारा, नकुल-सहदेवांचा ज्येष्ठ बंधु जय मिळविलेला, श्वेतवाहन, निस्सीमपराक्रमशाली, अजिंक्य व उग्र धनुष्य धारण करणारा पृथापुत्र अर्जुन हा तपश्चर्येमुळें अत्यंत कष्ट भोगीत असून त्याचें दर्शन होत नाहीं, ह्यामुळें, हे भीमा, मला ताप होत आहे. एखाद्या क्षुद्र मनुष्यानें जरी झिडकारिलें तरीही जो सदोदित त्याविषयीं क्षमाशीलच असतो, आणि जो सरल मार्गाचें अवलंबन करणाऱ्या पुरुषास भीतिप्रसंगीं सुख देतो, तो अर्जुन वक्र मार्गाचें अवलंबन करून मायावीपणें वध करूं इच्छिणारा शत्रु जरी साक्षात् वज्रपाणि इंद्र असला तरी देखील कालकूट विषाप्रमाणें त्याचा नाश करितो. शत्रुही जरी शरण आला तरी तो महाप्रतापशाली, महाबलाढ्य व अंतःकरण उदार असलेला अर्जुन त्याच्याशीं क्रूरपणें वागत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्यास अभयही देतो. तो आम्हां सर्वांचा आश्रय, संग्रामामध्यें शत्रूंचा अगदीं धुव्वा उडविणारा, सर्व प्रकारचीं रत्नें संपादन करणारा आणि आह्मां सर्वांनाही सुख देणारा आहे. सांप्रत जीं दुर्योधनाकडे गेलेलीं आहेत तीं नानाप्रकारचीं विपुल अशीं दिव्य रत्नें पूर्वीं मला त्याच्याच सामर्थ्यानें प्राप्त झालीं. तसेंच, हे वीरा पांडुपुत्रा भीमा, त्याच्याच बाहुबलानें पूर्वीं त्रैलोक्यविख्यात अशी माझी सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं खचित असलेली सभा होऊन गेली. तो पराक्रमामध्यें प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाच्या तोडीचा व संग्रामांत कार्तवीर्यार्जुनाच्या बरोबरीचा असणारा, अजिंक्य आणि युद्धकले-

मध्यें परिच्छेदशून्य असणार, अर्जुन माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं. भीमा, तो शत्रुनाशक अर्जुन आपल्या वीर्याच्या योगानें महावीर्यसंपन्न बलराम, तूं आणि श्रीकृष्ण ह्या तिघांच्या बरोबरीचा आहे. बाहुबल आणि प्रभाव ह्यांमध्यें इंद्र त्याच्या तोडीचा असून वेगामध्यें वायु आणि क्रोधामध्यें अविनाशी असा मृत्यु हे त्याच्या योग्यतेचे आहेत. असो; हे वीरा महाबाहो भीमा, आपण सर्वजण त्या पुरुषश्रेष्ठाचें दर्शन घेण्यासाठीं गंधमादन पर्वतावर चाललों आहों. आतां ज्या ठिकाणीं विशालासंज्ञक बदरी (बोरी) असून नरनारायणांचा आश्रम आहे व ज्या ठिकाणी सदोदित यक्ष वास्तव्य करितात, त्या पर्वतश्रेष्ठाचें आम्हांस दर्शन होईल. तसेंच, राक्षसांनीं सेवन केलेली रम्य अशी कुबेराची पुष्करिणी (लहानसें सरोवर) ही आमच्या दृष्टीस पडेल. तेव्हां आतां आपण मोठें तप करीत करीत पायांनींच जाऊं या. कारण, हे भरतकुलोत्पन्ना वृकोदरा, वाहनांतून त्या प्रदेशांत जातां येणें शक्य नाहीं. तसेंच, क्रूर कर्में करणारा, लुब्ध आणि शांतिसंपन्न नसलेला जो पुरुष त्यालाही तेथें जातां यावयाचें नाहीं. तेव्हां, हे भीमा, आपण सर्वजण आयुधें ग्रहण करून आणि कमरेस तरवारी लटकावून अर्जुनाचा शोध करण्यासाठीं महाव्रतनिष्ठ अशा ब्राह्मणांसहवर्तमान त्या पर्वतावर जाऊं. हे कुंतीपुत्रा, ह्या वेळीं अपणही नियमनिष्ठ असलें पाहिजे. जे नियमनिष्ठ नसतात त्यांना माशा, डांस, गांधिलमाशा, सिंह,व्याघ्र, सर्प इत्यादिक प्राणी भेटतात; पण जो नियमनिष्ठ असतो त्याच्या ते दृष्टीस सुद्धां पडत नाहींत. ह्यास्तव, आपण मिताहारी होऊन व अंतःकरणाचा निग्रह करून अर्जुनास अवलोकन करण्याकरितां जाऊं.

अध्याय एकशें बेचाळिसावा.

—:०:—

लोमशकृत तीर्थनिर्देश.

लोमश म्हणाले:—हे अवलोकन करणाऱ्यांनो, अपण पूर्वींचे सर्व पर्वत, नद्या, नगरें, अरण्यें आणि शोभासंपन्न तीर्थें अवलोकन केलीं असून त्यांतील जलांतही हस्तस्पर्श केलेला आहे. आतां हा मार्ग दिव्य अशा मंदर पर्वतास जात आहे. तेव्हां, हे पांडवहो, आतां आपण सर्वजण खेदाचा त्याग करून अंतःकरण एकाग्र करा. कारण, ज्या ठिकाणीं देव आणि पुण्यकर्में करणारे दिव्य मुनि वास्तव्य करितात, त्या पर्वतावर आपणांला जावें लागणार आहे. हे सौम्य राजा युधिष्ठिरा, ही पहा उत्कृष्ट प्रकारच्या जलानें युक्त, बदरिकाश्रमापासून निघालेली व देव आणि मुनि ह्यांच्या समुदायांनीं सेवन केलेली आलकनंदानामक महानदी वाहत आहे. आकाशामध्यें वास्तव्य करणारे महात्मे वालखिल्य प्रत्यहीं [illegible] पूजन करीत असून महात्मे गंधर्व हिजवर येत असतात. ह्या ठिकाणीं मरीचि, पुलह, भृगु आणि अंगिरा हे पुण्यकारक स्वर असलेले सामगायन करणारे महामुनि सामवेदाचें गायन करीत असतात. ह्या ठिकाणीं देवश्रेष्ठ इंद्र मरुद्गणासहवर्तमान नियमानें करावयाचा जप करीत असतो. त्या वेळीं साध्य आणि अश्विनीकुमार त्याची सेवा करीत असतात. सूर्यासहवर्तमान नक्षत्रें आणि ग्रहांसहवर्तमान चंद्र हीं दिवस आणि रात्र ह्या कालविभागाच्या अनुरोधानें ह्या नदीवर जात असतात. हे महाभागा, गंगाद्वारावर ह्या नदीचें जल वृषभवाहन श्रीशंकरांनीं आपले मस्तकावर धारण केलें व त्यामुळें लोकांचें संरक्षण झालें. बा युधिष्ठिरा, तुम्ही सर्वहीजण

' हे भगवन्, सांप्रत सर्वही लोक अतिशय गडबडून गेले असून हें चराचर विश्व व्याकुल होऊन गेलें आहे. तसेंच हे देवाधिदेवा, समुद्रही क्षुब्ध होऊन गेल्याप्रमाणें दिसत आहे आणि ही संपूर्ण पृथ्वी देखील शंभर योजनें वर गेलेली आहे. तेव्हां हें आहे तरी काय आणि ज्याच्या योगानें हें सर्व जग व्याकुल होऊन गेलें आहे असा हा प्रभाव तरी कोणाचा, हें भगवंतांनीं आह्मांला सत्वर सांगावें. कारण, हें पाहून आह्मां सर्वांच्या जिवांत जीव नाहींसा झाला आहे. "

ब्रह्मदेव ह्मणाला:—हे देवहो, ह्या वेळीं आपणांला कोणत्याही दैत्यापासून भीति उत्पन्न झालेली नाहीं. आतां हा संक्षुब्धपणा कोणाच्या कृत्यामुळें उत्पन्न होऊं लागला आहे तें सांगतों, ऐका. सर्वव्यापी श्रीमान् वेदस्वरूपी जो परमात्मा आहे त्याच्याच प्रभावानें आज स्वर्गलोकामध्यें क्षुब्धता उत्पन्न झालेली दिसत आहे. जी पूर्वीं शंभर योजनें खालीं गेली होती ती ही संपूर्ण पृथ्वी त्या परमात्म्या श्रीविष्णूनें पुनरपि वर उचलली. तेव्हां तो तिला उचलूं लागल्यामुळें ही गडबड उडून गेली आहे असें आपण समजा. आतां आपला संशय नष्ट होऊन जाऊं द्या.

देव ह्मणाले:—तो परमात्मा आनंदित झाल्यासारखा होऊन कोणत्या प्रदेशामध्यें राहून पृथ्वीचा उद्धार करीत आहे? हे भगवन्, तो प्रदेश आपण आह्मांला सांगा, ह्मणजे आह्मी तिकडे जाऊं.

ब्रह्मदेव ह्मणाला:—हां! ठीक आहे! जा. तुमचें कल्याण असो! नंदनवनामध्यें तो परमात्मा उभा आहे. त्याचें तुह्मी दर्शन घ्या. हा गरुडवाहन भगवान् श्रीविष्णु त्या ठिकाणीं विराजमान आहे. सर्व लोकांविषयीं काळजी वाहणारा तो भगवान् वराहस्वरूप धारण करून पृथ्वीचा उद्धार करीत असतां प्रलयकालीन अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान दिसत आहे. त्याच्या वक्षःस्थलावर श्रीवत्सचिन्ह अगदीं स्पष्टपणें शोभायमान दिसत आहे. देवहो, आपण सर्वजण मिळून त्या अविनाशी परमात्म्याचें दर्शन घेऊं या.

लोमश ह्मणाले:—हें ऐकून त्या सर्वही देवांनीं महात्म्या श्रीविष्णूचें दर्शन घेतलें व नंतर ते ब्रह्मदेवाचा सत्कार करून व त्याचा निरोप घेऊन आपल्या मार्गानें निघून गेले.

वैशंपायन ह्मणाले:—राजा, ही कथा ऐकल्यानंतर सर्व पांडव आनंदित झाले व लोमश मुनीनें दाखविलेल्या मार्गानें शीघ्र गमन करूं लागले.

अध्याय एकशें त्रेचाळिसावा.

—:०:—

भयंकर वादळ व वृष्टि.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे राजा, ते सर्व धनुर्धरश्रेष्ठ शूर पांडव पांचालराजकन्या आणि इतर ब्राह्मणश्रेष्ठ ह्यांना बरोबर घेऊन गंधमादन पर्वताकडे प्रयाण करूं लागले. त्या वेळीं त्या निस्सीमतेजस्वी पांडवांनी धनुष्यें सज्ज केलेलीं होतीं; बाणांनीं भरलेले भाते पाठीला लावलेले होते; अंगुलित्राण आणि गोधा हीं जेथल्या तेथें बांधलेलीं होतीं; आणि कमरेस तरवारी लटकाविलेल्या होत्या. ह्याप्रमाणें तयारी करून प्रयाण करीत असतां सरोवरें, नद्या, पर्वत, अरण्यें आणि पर्वतांच्या अग्रभागीं असणारे विपुलच्छायासंपन्न वृक्ष त्यांच्या दृष्टीस पडले. पुढें ते वीर फलमूलादिकांचा आहार करून व अंतःकरणामध्यें परमात्म्याचें चिंतन करून देव आणि ऋषिसमुदाय ह्यांनीं सेवन केलेले, निरंतर पुष्पें आणि फळें ह्यांनीं युक्त असलेले, लहानमोठ्या आकारांचे दुर्गम आणि गर्द असे जे देश त्यांतून नानाप्रकारचे पशुसमुदाय अवलोकन करीत करीत

RAVI-VARMA-PRESS, KARLA-LONAVLA.

वराह अवतार.

संचार करूं लागले. ह्याप्रमाणें गमन करितां करितां ते महात्मे ऋषि, सिद्ध आणि देवता ह्यांनीं युक्त, गंधर्व आणि अप्सरा ह्यांस प्रिय आणि किन्नरांचा संचार असलेला पर्वत गंधमादन ह्यावर गेले. हे प्रजापालका, ते वीर गंधमादन पर्वतावर जाऊं लागतांच एकदम प्रचंड वारा सुटून मोठी वृष्टि सुरू झाली. त्या वायूमुळें अनेक वृक्षपत्रांनीं व्याप्त होऊन गेलेला असा भयंकर धुरळा उडून त्याच्या योगानें पृथ्वी आणि आकाश हीं व्याप्त होऊन गेलीं. त्या धुरळ्यानें आकाश व्याप्त करून टाकिल्यामुळें कांहींही समजेनासें झालें. ह्या वेळीं त्यांना परस्परांशीं भाषण करितां येणेंही अशक्य होऊन गेलें; व अंधेरी येऊन डोळे मिटल्यामुळें त्यांना परस्परांचें दर्शनही होईना. हे भरतवंशजा, वालुकेनें युक्त असा तो प्रचंड वायु त्यांना ओढून नेऊं लागला. ह्या वायूमुळें भग्न होऊन भूमितलावर पडणाऱ्या व इतरही वृक्षांचा प्रचंड शब्द होऊं लागला. ह्यामुळें मोह पडल्यासारखा होऊन, आतां काय आकाशच कोसळणार, किंवा भूमि विदीर्ण होऊन जाणार, अथवा पर्वतच भग्न होणार, अशा कल्पना त्यांच्या मनांत येऊं लागल्या! नंतर ते वायूच्या योगानें भयभीत होऊन जवळच असणारे वृक्ष, वारुळें आणि खांचखळगे हातांनीं चांचपून शोधून काढून त्यांस चिकटून राहिले. तदनंतर महाबलवान् भीमसेन धनुष्य घेऊन व द्रौपदीला धरून एका वृक्षाजवळ जाऊन त्याचा आश्रय करून राहिला; धर्मराज आणि धौम्य हे त्या महावनामध्यें दडून राहिले; सहदेव अग्निहोत्रें घेऊन पर्वताच्या आड जाऊन राहिला; आणि नकुल, इतर ब्राह्मण व महातपस्वी लोमश मुनि हे संत्रस्त होऊन त्या त्या ठिकाणीं असणाऱ्या वृक्षांजवळ जाऊन त्यांस चिकटून राहिले. पुढें वारा कमी होऊन तो धुरळा ही शांत होऊं लागला असतां मोठमोठ्या जलधारांच्या समुदायांनीं युक्त अशी वृष्टि सुरू झाली; ह्या वेळीं जणू वज्र फेंकल्याप्रमाणें अतिशय कडकडाट होऊं लागला. अगदीं अग्रभागीं क्षणिककांतियुक्त अशा विजा चमकूं लागल्या; तदनंतर आसमंताद्भागांतील प्रदेश आच्छादित करून टाकणाऱ्या व गारांनीं युक्त अशा जलधारा शीघ्रगामी वायूच्या सोसाट्याबरोबर एकसारख्या पडूं लागल्या; आणि, हे राजा, ह्या ठिकाणीं समुद्रगामी नद्यांना पूर येऊन त्यांचें पाणी आसमंताद्भागीं पसरलें. हें पाणी गढूळ असून त्याला फेंस आलेला होता. त्या नद्या मोठमोठ्या वृक्षांना आकर्षण करून नेत असून प्रचंड शब्द करीत वहात होत्या. पुढें तो शब्द बंद झाला; वाराही बेतावर आला; नद्यांचें पाणी उतरलें आणि सूर्य दिसूं लागला. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, ते सर्वहीजण हळू हळू आपआपल्या ठिकाणापासून निघून एकत्र जमले व गंधमादन पर्वताकडे जाऊं लागले.

अध्याय एकशें चव्वेचाळिसावा.

—:०:—

द्रौपदीची ग्लानि व घटोत्कचागमन.

वैशंपायन ह्मणाले:—पुढें ते महात्मे पांडव एक कोसभर गेले असतां पायांनीं चालण्यास असमर्थ असणारी द्रौपदी तेथें बसली. ती बिचारी पांचालराजकन्या सुकुमार असल्यामुळें त्या वायूच्या आणि वृष्टीच्या योगानें थकून गेली व दुःखानें व्याप्त होऊन जाऊन मूर्च्छित होऊं लागली त्या योगानें कंप सुटून ती नीललोचना आपले सुंदर आणि गुटगुटीत असे हात मांड्यांवर टेंकून उभी राहिली व गजशुंडेप्रमाणें पुष्ट असणाऱ्या दोन्ही मांड्यांवर

हात टेंकीत असतां थरथरां कांपत कांपत एखाद्या केळीप्रमाणें एकदम भूमीवर पडली. ती सुंदरी मोडून पडणाऱ्या एखाद्या वृक्षशाखेप्रमाणें भूमीवर पडत आहे इतक्यांत वीर्यसंपन्न नकुलानें पळत जाऊन तिला धरिली.

नकुल ह्मणालाः—हे भरतकुलोत्पन्ना राजा युधिष्ठिरा, ही श्यामलोचना पांचालराजकन्या थकून जाऊन भूमीवर पडली आहे, तिजकडे अवलोकन कर. दुःखोपभोगास अयोग्य असणारी व नाजुक रीतीनें गमन करणारी ही सुंदरी दुःख पावली आहे. ह्यास्तव, हे महाराजा, श्रमानें घेरून गेलेल्या या स्त्रीला तूं धीर दे.

वैशंपायन ह्मणालेः—त्याचें हें भाषण ऐकतांच अत्यंत दुःखाकुल होऊन गेलेला युधिष्ठिर, भीम आणि सहदेव हे एकदम धावत धावत तेथें गेले. त्या ठिकाणीं, द्रौपदी कृश झाली असून तिच्या मुखावरील कांति नष्ट झाली आहे असें पाहून तिला मांडीवर घेऊन धर्मात्मा युधिष्ठिर व्याकुल होऊन शोक करूं लागला.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—अरेरे ! ज्यावर पहारे आहेत अशा मंदिरामध्यें वर उत्कृष्ट प्रकारें आंथरिलेल्या शय्येवर शयन करण्यास योग्य असलेली—केवल सुखोपभोगास योग्य अशी ही सुंदरी आज भूमीवर पडून झोंप घेत आहे अँ ! माझ्या कृत्यानें कष्ट भोगावे लागल्यामुळें ह्या सुंदरीचे हे सुकुमार पाय आणि कमलासारखें मुख कसें अगदीं काळवंडून गेलें आहे ! अरेरे ! प्रथम अविचारानें द्यूताची इच्छा करून नंतर त्यांत पराजित झाल्यामुळें द्रौपदीला बरोबर घेऊन मी हजारों मृगांनीं व्याप्त असलेल्या अरण्यामध्यें संचार करूं लागलों, हें मी केलें तरी काय ? ह्या कल्याणीला पांडव पति मिळाले म्हणजे सुख लागेल म्हणूनच हिचा पिता द्रुपदराज ह्यानें ही विशाललोचना आम्हांला दिली. पण सुखाची बिलकूल प्राप्ति न होतां ती केवळ श्रम, शोक आणि मार्गक्रमण ह्यांच्या योगानें व्याकूळ होऊन जाऊन मज दुष्टाच्या कृतीनें भूमीवर पडून राहिली आहे !

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें धर्मराज युधिष्ठिर अतिशय विलाप करूं लागला असतां धौम्यप्रभृति सर्व ब्राह्मणश्रेष्ठ त्या ठिकाणीं जमले व त्यांनीं त्याला धीर दिला; बहुमानपूर्वक आशीर्वाद दिले; रक्षोघ्न मंत्रांचा जप चालविला आणि नानाप्रकारचीं कर्में केलीं. ह्याप्रमाणें त्या मुनिश्रेष्ठांनीं शांत्यर्थ मंत्रपाठ चालविले, पांडव वारंवार थंडगार अशा हातांनीं स्पर्श करूं लागले, व जलमिश्रित थंडगार वायु अंगास झोंबूं लागला, तेव्हां त्या पांचालराजकन्येस सुख वाटून ती हळू हळू सावध होऊं लागली. पुढें चांगली सावध झाल्यानंतर दीन होऊन गेलेल्या बिचाऱ्या त्या द्रौपदीस कृष्णाजिनरूपी शय्येवर निजविली व पांडवांनीं तिला विश्रांति घेऊं दिली. त्या वेळीं नकुलसहदेव हे शुभलक्षणयुक्त आणि आरक्तवर्ण तळवे असलेले तिचे पाय घट्टे पडलेल्या आपल्या हातांनीं हळू हळू चुरूं लागले व धर्मराज युधिष्ठिर तिला धीर देऊं लागला. नंतर तो कुरुकुलश्रेष्ठ भीमसेनास असें ह्मणाला कीं, 'भीमा, हे पर्वत अनेक असून खांचखळगे असल्यामुळें गमन करण्यास कठीण आहेत; ह्यामुळें, हे महाबाहो, ही द्रौपदी त्यांवर कशी संचार करील ?

भीमसेन ह्मणालाः—हे पुरुषश्रेष्ठा राजा, तूं मनांत अगदीं खेद बाळगूं नको. हे राजेंद्रा, मी तुला, ह्या राजपुत्री द्रौपदीला आणि नकुलसहदेवांनाही स्वतः घेऊन जाईन; अथवा, हे निष्पापा, माझ्याचसारखा बलाढ्य महावीर्यसंपन्न हिडिंबापुत्र आकाशगामी घटोत्कच हा

तुझी आज्ञा झाली तर आम्हां सर्वांनाही उचलून घेऊन जाईल.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर धर्मराजाची अनुज्ञा मिळतांच भीमानें आपला पुत्र राक्षस हिडिंब ह्याचें स्मरण केलें. तेव्हां त्यानें स्मरण करितांच तो धर्मात्मा घटोत्कच तत्काळ हात जोडून आपल्या पित्याच्या पुढें उभा राहिला व पांडव आणि ब्राह्मण ह्यांस नमस्कार करून त्यांनीं अभिनंदन केल्यानंतर तो महाबाहु भयंकर पराक्रमी आपला पिता भीमसेन ह्यास ह्मणाला कीं, "आपण माझें स्मरण केलें, ह्यामुळें आपली काय आज्ञा आहे तें ऐकण्यासाठीं मी त्वरेनें येथें आलों. ह्यास्तव हे महाबाहो, आपण मला आज्ञा करा, ह्मणजे त्याप्रमाणें मी सर्व कांहीं करीन, ह्यांत मुळींच संशय नाहीं." हें ऐकून भीमसेनानें त्या राक्षसास आलिंगन दिलें.

अध्याय एकशें पंचेचाळिसावा.

—:*:—

नरनारायणाश्रमप्रवेश.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—भीमा, धर्मज्ञ, बलवान्, शूर आणि सत्यनिष्ठ असा हा तुझा औरस पुत्र राक्षसश्रेष्ठ घटोत्कच आमचा भक्त असल्यामुळें आह्मांकडे आलेला आहे. तेव्हां तो उशीर न लावतां आम्हांला खांद्यावर घेऊं दे. म्हणजे, हे अत्यंत पराक्रमशाली भीमा, मी तुझ्या बलाच्या साहाय्यानें कोणत्याही प्रकारची इजा व होतां द्रौपदीसहवर्तमान गंधमादनावर जाईन.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें बंधूचें भाषण ऐकून नरश्रेष्ठ भीमसेनानें आपला पुत्र शत्रुनाशक घटोत्कच ह्यास आज्ञा केली.

भीमसेन ह्मणाला:—हे हेडिंबापुत्रा, ही तुझी माता द्रौपदी थकून गेल्यामुळें म्लान झालेली आहे. ह्यास्तव, बा घटोत्कचा, तूं हिला स्कंधावर घेऊन, हिला पीडा होणार नाहीं अशा रीतीनें हलके हलके आकाशांतून चालूं लाग. कारण, हे आकाशगामी घटोत्कचा, तूं स्वेच्छेनुरूप गमन करण्यास समर्थ आणि वाहून नेणाऱ्या लोकांमध्यें सामर्थ्यसंपन्न आहेस. तुझें कल्याण होवो !

घटोत्कच ह्मणाला:—धर्मराज, धौम्य, द्रौपदी आणि उभयतां नकुलसहदेव ह्या सर्वांना वाहून नेण्याविषयीं मी एकटादेखील समर्थ आहें. मग आज तर काय मला दुसऱ्या राक्षसांचें सहाय्यच आहे ! हे निष्पापा, आतां हे आकाशगामी स्वेच्छेनुरूप स्वरूप धारण करणारे दुसरेही शेंकडों शूर राक्षस ह्या ब्राह्मणांसहवर्तमान तुह्मां सर्वांना वाहून नेतील.

असें बोलून पांडवांच्या मध्यभागीं उभा राहिलेल्या त्या वीर घटोत्कचानें द्रौपदीस उचलून घेतलें व दुसऱ्या राक्षसांनीं पांडवांना उचलून घेतलें. अपर सूर्यच असे अप्रातिमकांतिशाली लोमश मुनि आपल्याच प्रभावानें आकाशमार्गावरून जाऊं लागले. तसेंच त्या राक्षसेंद्र घटोत्कचाच्या आज्ञेवरून त्या सर्व ब्राह्मणांना घेऊन ते भयंकर पराक्रमी राक्षस चालूं लागले. ह्याप्रमाणें निघाल्यानंतर अत्यंत रम्य वनें आणि उपवनें अवलोकन करीत करीत ते विशालानामक बदरीकडे गेले. तो मार्ग जरी लांब होता तरी महावेगवान् आणि शीघ्रगामी अशा राक्षसांनीं वाहून नेल्यामुळें ते वीर जसा थोडाच मार्ग आक्रमण करून जावें तसे गेले. जातांना त्यांनीं म्लेंच्छ लोकांनीं व्याप्त असे प्रदेश, नानाप्रकारच्या रत्नांच्या खाणी आणि अनेक प्रकारच्या धातु ह्यांनीं भरून गेलेले लहान लहान पर्वत अवलोकन केले. नंतर विद्याधर, वानर, किन्नर, यक्ष, गंधर्व, मयूर, चामर व रुरु, मृग, वराह, गवे आणि

रानरेडे ह्यांची गर्दी असलेले, नदीच्या जलानें व्याप्त झालेले, अनेक प्रकारच्या पक्ष्यांनीं युक्त, नानाप्रकारच्या पशूंनी सेवन केलेले, वानरांच्या योगानें सुशोभित दिसणारे, आणि मदोन्मत्त झालेल्या पक्ष्यांनीं व वृक्षानी युक्त असलेले अनेक देश आणि उत्तरकुरु उल्लंघून गेल्यानंतर त्यांना नानाप्रकारच्या अद्भुत गोष्टींनी युक्त असलेल्या पर्वतश्रेष्ठ कैलासाचें आणि त्याच्याच जवळभागीं असणाऱ्या नरनारायणाश्रमाचें दर्शन झालें. हा आश्रम सदोदित पुष्पें आणि फुलें ह्यानीं संपन्न असणाऱ्या अनेक दिव्य वृक्षानीं युक्त होता; त्या ठिकाणीं वाटोळा सोट असलेला तो रम्य बदरीवृक्ष त्याच्या दृष्टीस पडला तो वृक्ष दिसण्यात रम्य असून त्याची छाया दाट होती. तो अत्यंत सुशोभित दिसत होता. त्या सुंदर वृक्षाचीं पानें परस्परांस अगदी लागलेलीं व स्निग्ध आणि सुकुमार असून फांद्या विशाल होत्या. हा वृक्ष अतिशय तेजस्वी असून विशाल आणि ज्यांतून जणू मधच गळत आहे अशा अत्यंत स्वादिष्ट व मोठमोठ्या दिव्य फलांनी भरलेला होता. त्या दिव्य वृक्षाच्या छायेखालीं दिव्यगण वास्तव्य करीत होते व मदामुळें आनंदाच्या भरात आलेले नानाप्रकारचे पक्षीसमुदाय त्यावर रहात होते. हा वृक्ष ज्या ठिकाणीं उगवलेला होता त्या प्रदेशामध्यें डास, माशा वगैरे मुळीच नसून—तो विपुल मुळें, फळें, उदक ह्यांनी युक्त, काळ्याभोर गवतानें अच्छादिलेल्या, देव,गंधर्व इत्यादिकानीं सेवित, निसर्गतःच अतिशय सपाट, निष्कंटक, मृदु आणि उत्कृष्ट अशा त्या भूमीमध्यें होता. राजा, पुढें ते सर्व महात्मे त्या वृक्षाजवळ गेल्यानंतर त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांसह राक्षसांच्या स्कंधप्रदेशावरून हलकेच खालीं उतरले; आणि नतर त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांसहवर्तमान त्या पांडवांनीं नरनारायणांनीं वास्तव्य केलेल्या त्या रम्य आश्रमाचें दर्शन घेतलें.

राजा, हा आश्रम पापविरहित आणि पवित्र असून त्याला सूर्यकिरणाचा स्पर्शही होत नव्हता; त्या शोकनाशक आश्रमामध्यें क्षुधा, तृषा, शीत, उष्ण इत्यादि दोषाचें वारेंही नव्हतें; महर्षिगणाची तेथें दाटी झालेली होती; तसेंच, हे महाराजा, तो ब्राह्मलक्ष्मीनें युक्त असून धर्मबहिष्कृत मनुष्यास तेथें प्रवेश करणें अशक्य होतें; बलि, होम इत्यादिकांच्या योगानें तो दिव्य आश्रम सुशोभित दिसत असून तो चांगला झाडलेला व सारविलेला होता; तसेंच सर्व ठिकाणीं दिव्य पुष्पांचे उपहार केले असल्यामुळें तो विराजमान दिसत होता; विशाल अशा अग्निशाला व उत्कृष्ट प्रकारची स्रुचादिक पात्रें ह्यांनीं तो व्याप्त होऊन गेलेला होता; मोठमोठे जलकलश आणि चरुपात्रें ह्याच्या योगानें तो सुशोभित दिसत होता; त्या ठिकाणीं सर्वही प्राण्याचें उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण होत होतें; तसेंच आश्रय करण्यास योग्य आणि श्रमनाशक असा तो दिव्य आश्रम वेदघोषांच्या योगानें दुमदुमून गेलेला असून अत्यंत सुशोभित दिसत होता; त्या ठिकाणी सत्यसंकल्पादिक दैविक आचार सुरू असल्यामुळें तो अत्यंत सुशोभित किंबहुना अनिर्वाच्य असा दिसत होता; तेथें फलें आणि मूलें ह्यांचा आहार करणारे, शीतोष्णादिक द्वंद्वें सहन करणारे, सुंदर कृष्णाजिनरूपी वस्त्र परिधान करणारे, सूर्य किंवा अग्नि ह्यांप्रमाणें दिसणारे, तपश्चर्येच्या योगानें अंतःकरण सुसंस्कृत केलेले, मोक्षनिष्ठ, अहिंसादिक यमांचें आचरण करणारे, इंद्रियनिग्रहसंपन्न, ब्रह्मस्वरूपी बनलेले आणि ब्रह्मवादी असे महाभाग्यशाली ब्रह्मर्षि वास्तव्य करीत होते त्यांस पाहातांच तो निगृ-

हीतेंद्रिय, शुचिर्भूत आणि ज्ञानसंपन्न महातेजस्वी धर्मपुत्र युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान त्यांजकडे गेला. ते दिव्यज्ञानसंपन्न आणि अत्यंत अध्ययननिष्ठ महर्षि युधिष्ठिर आला आहे असें पाहून अतिशय आनंदित होऊन आशीर्वाद देत देत त्याजपाशीं गेले; व त्यानें केलेल्या सत्कारविधीच्या योगानें प्रसन्न होऊन त्या अग्नितुल्य मुनींनीं शुद्ध अशीं पुष्पें, फलें, मूलें आणि उदक हीं त्यास नजर केलीं. तेव्हां त्या महर्षींनीं दिलेल्या त्या बहुमानसूचक वस्तु शुचिर्भूतपणें व आनंदानें ग्रहण करून तो पांडुपुत्र धर्मराजा युधिष्ठिर आपले बंधु आणि द्रौपदी ह्यांस बरोबर घेऊन इंद्रमंदिराप्रमाणें शोभायमान, दिव्य सुगंधाच्या योगानें रमणीय, स्वर्गतुल्य आणि शोभासंपन्न अशा त्या पवित्र आश्रमामध्यें आनंदानें गेला. हे निष्पापा, ह्या वेळीं त्याजबरोबर वेदवेदांगपारंगत असे हजारों ब्राह्मण होते. त्या ठिकाणीं धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें—भागीरथीच्या तीरावर असल्यामुळें सुशोभित दिसणारें, व देव आणि देवर्षि ह्यांनीं पूजन केलेलें नरनारायणाचें स्थान पाहिलें. ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव तें स्थान अवलोकन करीत करीत तेथेंच रममाण होऊन गेले. ज्यांतून मध गळत आहे अशा पुष्पांनीं युक्त, दिव्य आणि ब्रह्मर्षिसमुदायांनीं सेवित अशा त्या स्थानीं गेल्यानंतर ते महात्मे ब्राह्मणांसह तेथें राहिले. त्या ठिकाणीं अनेक प्रकारच्या सहस्रावधि पक्षिगणांनीं युक्त व सुवर्णमय शिखरें असलेला मैनाक पर्वत आणि उत्कृष्ट प्रकारचें बिंदुसरोवर अवलोकन करीत करीत ते महात्मे आनंद पावून रममाण होऊन राहिले. तेथें सर्वही ऋतूंमध्यें पुष्पें येऊन सोज्वळ दिसणाऱ्या. फलभाराच्या योगानें नम्र होणाऱ्या, विकासयुक्त पुष्पांनीं भरलेल्या, सहस्रावधि कोकिलांनीं युक्त असलेल्या, शीतल छाया असलेल्या, रम्य, सुकुमार आणि परस्परांस लागून असलेल्या पल्लवांनीं युक्त अशा वृक्षांच्या योगानें सर्वत्र सुशोभित असलेल्या अरण्यामध्यें संचार करीत करीत, व तेथील स्वच्छ जलानें पूर्ण व नीलवर्ण आणि इतर प्रकारचीं कमलें ह्यांच्या योगानें विराजमान असल्यामुळें चित्रविचित्र दिसणारीं सुंदर आकाराचीं सरोवरें अवलोकन करीत करीत ते रममाण होऊन राहिले. हे प्रभो, त्या ठिकाणीं शुद्ध सुगंधयुक्त आणि स्पर्श होतांच सुख देणारा असा वायु द्रौपदीसहवर्तमान सर्व पांडवांस आल्हादित करीत करीत वाहूं लागला. तेथून त्यांनीं बदरीवृक्षाच्या लगतच उत्कृष्ट प्रकारचे घाट असलेली भागीरथी, व निर्मल कमलयुक्त आणि रत्नें, पोंवळीं इत्यादिकांच्या समुदायांनीं युक्त, तीरावर असणाऱ्या वृक्षांच्या योगानें सुशोभित दिसणारी, दिव्य पुष्पांनीं व्याप्त असलेली आणि अंतःकरणांतील प्रेम वृद्धिंगत करणारी सीता नदी ह्यांस अवलोकन केलें. नंतर देव आणि ऋषि ह्यांचा संचार असलेल्या त्या अत्यंत दुर्गम प्रदेशामध्यें कुंतीपुत्रांनीं भागीरथींत अत्यंत शुचिर्भूतपणानें पितरांचें, देवांचें आणि ऋषींचें तर्पण केलें. ह्याप्रमाणें ब्राह्मणांसहवर्तमान ते कुरुकुलधुरंधर नरश्रेष्ठ पांडव तर्पण आणि जप करीत तेथें राहिले; आणि द्रौपदीची आश्चर्यकारक क्रीडा अवलोकन करीत करीत ते त्या ठिकाणीं रममाण होऊन राहिले.

अध्याय एकशें शेहेचाळिसावा.

—:०:—

सौगंधिक कमलें आणण्यासाठीं, भीमाचें प्रयाण.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, त्या ठिकाणीं ते पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनाची गांठ पडावी ह्या

इच्छेनें अत्यंत शूर्चिभूतपणें सहा दिवसपर्यंत राहिले असतां, एके समयीं साहजिक रीतीनें ईशान्येच्या बाजूनें वारा सुटून त्यांतून सूर्या-प्रमाणें कांतिमान् असें एक हजार पाकळ्यांचें कमल त्यांच्यापुढें येऊन पडलें. वाऱ्यानें आणून टाकलेलें, भूमीवर पडलेलें, स्वच्छ आणि दिव्य गंधामुळें हृदयास रमविणारें तें अप्रतिम सुगंधि कमल पाहताच सुंदरी द्रौपदीनें हातीं घेतलें आणि अतिशय आनंदित होऊन भीम-सेनास ह्मटलें कीं, "भीमा, हें पुष्प पहा किती दिव्य, दिसण्यांत अतिशय सुंदर व अत्यंत उत्कृष्ट प्रतीचें आहे! हें सुगंध आणि उत्तम प्रकारचा आकार ह्यांनींही संपन्न असल्यामुळें खरोखर हें माझ्या अंतःकरणाला आनंदित करीत आहे; पण, हे शत्रुतापना, तें पुष्प मी धर्मराजाला देणार! तेव्हां माझें कौतुक पुर-विण्यासाठीं आपण माझ्याकरितां हें काम्यक आश्रमांत आणून दिलें पाहिजे. हे पार्था, मजवर जर आपली प्रीति असली तर, आपण मला हीं पुष्कळ आणून दिलीं पाहिजेत. कारण तीं काम्यक आश्रमामध्यें घेऊन जावीं अशी माझी इच्छा आहे."

राजा, भीमसेनास असें ह्मणून ती प्रशंसनीय सुंदरी द्रौपदी तें पुष्प घेऊन त्याच वेळीं धर्म-राजाकडे गेली. इकडे आपल्या पट्टराणीच्या मनांतील हेतु कळून येतांच त्या आपल्या प्रियेचें कोड पुरविण्याच्या इच्छेनें तो पुरुषश्रेष्ठ महा-बलाढ्य भीमसेन तें पुष्प आणि दुसरींही अनेक पुष्पें घेऊन येण्याच्या उद्देशानें, ज्या वाऱ्यांतून तें पुष्प आलें होतें त्याच वाऱ्याकडे नोंड करून तत्काल चालता झाला. त्यानें पृष्ठभागीं सुवर्ण-मय असलेलें धनुष्य व विषारी भुजंगांप्रमाणें बाण घेतले असून, तो अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या सिंहाप्रमाणें अथवा मदोन्मत्त झालेल्या हत्ती-सारखा दिसत होता. तो मोठमोठे बाण आणि धनुष्य हातीं घेऊन जात असतां सर्वही पक्ष्यांनीं त्याजकडे अवलोकन केलें. त्या वायुपुत्र पृथातनय भीमाला ग्लानि, व्याकूळपणा, भीति अथवा गडबड ह्यांचा केव्हांही स्पर्श होत नसे. असो; ज्याची भीति आणि भ्रांति हीं दूर निघून गेलीं आहेत असा तो भीम केवळ आपल्या बाहुबलाचा अवलंब करून, द्रौपदीला अभीष्ट असलेल्या त्या कमलाचा शोध करीत करीत त्या पर्वताजवळ जाऊन ठेपला. तेथें जातांच वृक्ष आणि लतांचीं जाळीं ह्यांच्या योगानें आ-च्छादित झालेल्या, किन्नरांचा संचार असलेल्या, नानाप्रकारचे वर्ण असणाऱ्या, वृक्ष, धातु, पशु आणि पक्षी ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें सर्व प्रकारच्या भूषणांनीं भरून गेलेला व उंच केलेला जणू पृथ्वीचा हातच असा दिसणाऱ्या त्या पर्वतावर तो शत्रुनाशक भीमसेन संचार करूं लागला. तो आपल्या उद्देशाविषयीं विचार करीत करीत जात असतां सर्व बाजूंनीं रम्य दिसणाऱ्या गंधमादन पर्वताच्या कड्यावर त्याची दृष्टि जडून राहिली; तसेंच कोकिलांचे आवाज आणि भ्रमरांचा संचार ह्यांनीं तर त्याचे नेत्र, कर्ण आणि अंतःकरण हीं जखडून गेल्यासारखीं झालीं. तो महातेजस्वी आणि अमर्यादपराक्रम-शाली भीम प्रत्येक ऋतूमध्यें असणाऱ्या पुष्पांच्या उग्र सुगंधाचा अनुभव घेत घेत मदोन्मत्त झालेल्या वनगजाप्रमाणें चालूं लागला. त्या वेळीं नानाप्रकारच्या पुष्पांच्या सुगंधानें युक्त असलेला व पित्याच्या स्पर्शाप्रमाणें शीतल असा गंधमादन पर्वतावरील वायु त्याला जणू वारा घालीत होता; व म्हणूनच त्याचा तो वायु-रूपी पिता त्याचे श्रम परिहार करीत होता व त्यामुळें त्याच्या अंगावर रोमांच उभे रहात होते.

ह्याप्रमाणें गमन करीत करीत तो शत्रु-मर्दक भीमसेन तें कमलपुष्प मिळविण्याच्या इच्छेनें यक्ष, गंधर्व, देव आणि ब्रह्मर्षि ह्यांच्या

समुदायांचा संचार असलेला तो प्रदेश धुंडाळूं लागला. त्या वेळीं त्या पर्वतभूमीवरील उंच-सखल भाग चूर होऊन त्याच्या अंगावर सुवर्ण, रौप्य आणि कज्जलाप्रमाणें इतर धातु ह्यांचा धुरळा उडाला होता; ह्यामुळें कोटांनीं तांबडे, पांढरे आणि निळे असे स्वच्छ पट्टे ओढल्यासारखें दिसत होतें. तसेंच तो पर्वतही दोहों बाजूंस मेघ येऊन चिकटल्यामुळें पंखें फुटून नाचूं लागल्यासारखा दिसत होता; झऱ्यांचें पाणी सारखें गळत असल्यामुळें तो जणू मौक्तिकांच्या हारांनीं व्याप्त होऊन गेल्यासारखा दिसत होता; लतांच्या जाळ्या, झऱ्यांचें पाणी आणि गुहा ही सुंदर दिसत होतीं; त्याजवर अप्सरा चालूं लागतांच त्यांच्या पायांतील पैंजणांचा आवाज ऐकून मयूर अतिशय नृत्य करीत होते; दिग्गजांच्या दंताग्रांनीं त्याजवरील शिलातलें घांसलीं जात होतीं; त्याजवरील नद्यांचें पाणी बाहेर पडत असल्यामुळें जणू त्याचें वस्त्रच सुटून पडलें आहे असें दिसत होतें; त्या प्रदेशांतून जात असतां, ज्यांस भीति ह्मणजे काय ह्याचें बिलकूल ज्ञान नाहीं असे जवळच संचार करणारे हरिण तोंडांत गवताचे घांस घेऊन स्वस्थपणें त्याजकडे अवलोकन करीत होते; व तो वायुपुत्र श्रीमान् भीमसेनही आनंदित होऊन अनेक लतांचीं जाळीं वेगानें हालवीत हालवीत खेळत जात होता. तो उंच, सुवर्णाप्रमाणें असलेल्या कांतीनें विराजमान, उत्कृष्ट प्रकारचा बांधा आणि सौंदर्य ह्यांनीं संपन्न, गति, वेग आणि नेत्रांचा आरक्तपणा ह्यांमध्यें मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीची बरोबरी करणारा व मदमत्त गजांनाही पिटाळून लावणारा भीमसेन आपल्या प्रियेचा मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं उद्युक्त होऊन रम्य अशा गंधमादन पर्वताच्या कड्यांवरून संचार करूं लागला. ह्या वेळीं यक्ष आणि गंधर्व ह्यांच्या स्त्रिया आपल्या प्रियांच्या समीप बसल्या असून त्या त्याच्या कृत्यामुळें मागें वळून आपल्या दृष्टिमार्गामध्यें नवीनच अवतीर्ण झालेलें त्याचें सौंदर्य अदृश्यपणें अवलोकन करीत होत्या,त्या प्रदेशांतून संचार करीत असतां दुर्योधनानें दिलेल्या नानाप्रकारच्या विपुल क्लेशांचें भीमसेनाला स्मरण होत होतें.

अशा प्रकारें, वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या द्रौपदीचें अभीष्ट करण्याविषयीं उद्युक्त होऊन जात असतां तो मनामध्यें विचार करूं लागला कीं, "अर्जुन स्वर्गाला गेला असून मीही पुष्पें आणण्याच्या उद्देशानें इकडे आलों आहें. तेव्हां, प्रेमामुळें आतां पुरुषश्रेष्ठ आर्य युधिष्ठिर काय करील हें कांहीं कळत नाहीं. नकुलसहदेव माझा शोध करण्यासाठीं येतील असें ह्मणावें, तर त्यांनाही तो सोडणार नाहीं. कारण, त्याला त्यांच्या सामर्थ्याविषयीं विश्वास नाहीं. ह्यास्तव आतां आपण लवकर गेलें पाहिजे. तेव्हां त्या पुष्पांची प्राप्ति लवकर कशी होईल?" असा विचार करीत करीत तो सुमुख नरश्रेष्ठ भीमसेन तेथून पुढें निघाला व शीघ्रगतीनें चालूं लागला. ह्या वेळीं त्याच्या बरोबर शिदोरी काय ती द्रौपदीचें वाक्य एवढीच होती. तो जरी अत्यंत शीघ्र जात होता तरी पर्वताचे कडे फुलून गेले असल्यामुळें त्यांजवर त्याची दृष्टि आसक्त होत होती. तो भीमसेन वायूच्या वेगानें जात असतां, ज्याप्रमाणें अमावास्यादि पर्वांचे कालीं उत्पन्न झालेल्या निर्घाताच्या योगानें पृथ्वी कंपित व्हावी, त्याप्रमाणें त्याचीं पावलें पडतांच ती डळमळूं लागली; हत्तींचे कळप त्याला पाहून भिऊं लागले; तो महाबलाढ्य भीमसेन सिंह, व्याघ्र, हरिणें इत्यादिक पशूंना तुडवूं लागला व मोठमोठे वृक्ष मुळासकट उपटून वेगानें भूमीवर आपटूं लागला; पर्वताच्या अगदीं टोंका-

पर्यंत जाण्याच्या इच्छेनें चालूं लागतांना तो पांडुपुत्र लता आणि वेली ह्यांना एखाद्या हत्तीप्रमाणें ओढूं लागला; व विजेनें युक्त असलेल्या मेघाप्रमाणें अतिशय गर्जना करूं लागला. भीमाच्या त्या भयंकर शब्दाच्या योगानें व्याघ्र जागे झाले व गुहा सोडून पळूं लागले. वनचर लोक जेथल्या तेथेंच दडून राहिले. पक्षी भयभीत होऊन उडून गेले, हरिणांचे कळप पळूं लागले, अस्वलांनीं आपले रहाण्याचे वृक्ष सोडून दिले, साधारण प्रतीच्या सिंहांनीं गुहांचा त्याग केला, मोठमोठे सिंह जांभया देऊं लागले, रानरेडे त्याच्याकडे पाहूं लागले, आणि हत्तिणींचा परिवार बरोबर असलेल्या वनगजांस त्याची भीति वाटून ते तें अरण्य सोडून देऊन दुसऱ्या मोठ्या अरण्यामध्यें निघून गेले. त्या वेळीं त्या वनामध्यें वास्तव्य करणारे वराह, सिंह, महर्षि, व्याघ्र, गवे आणि कोल्हे ह्यांचे समुदाय एकदम ओरडूं लागले; चक्रवाक, पाणकावळे, हंस, कारंडव, पाणकोंबडे, पोपट, कोकीळ आणि कुरकुंचे हे जिवांत जीव नाहींसा होऊन दाही दिशा पळूं लागले; हत्तिणी अत्यंत भयभीत होऊन गेल्या हें पाहून हृदयांत बाण टोंचल्यासारखें दुःख झाल्यामुळें दुसरे कित्येक मदोन्मत्त होऊन गेलेले हत्ती, तसेच सिंह आणि व्याघ्र खवळून जाऊन अतिशय रागानें भीमसेनाच्या अंगावर धावले; पण त्यास पाहतांच भीतीनें अंतःकरण गडबडून जाऊन मलमूत्रांचा उत्सर्ग, करीत जबडा पसरून मोठमोठ्यानें भयंकर गर्जना करूं लागले !

तदनंतर वायुपुत्र श्रीमान् सामर्थ्यसंपन्न बलाढ्य भीमसेन एक हत्ती उचलून त्यानें दुसऱ्या हत्तीला व एक सिंह घेऊन त्यानें दुसऱ्या सिंहाला मारूं लागला व कित्येकांस करतलाचा प्रहार करूं लागला. ह्याप्रमाणें तो भीम संहार करूं लागला असतां सिंह, व्याघ्र, तरस इत्यादिक प्राणी भीतीनें गांगरून जाऊन भयंकर प्रकारानें मलमूत्रोत्सर्ग करूं लागले. तदनंतर त्यांना दूर झुगारून देऊन आपल्या शब्दानें दशदिशा भरून टाकीत तो महाबलाढ्य पांडुपुत्र भीमसेन सत्वर त्या वनांत शिरला. नंतर त्या महाबाहु भीमसेनाला अनेक योजनेंपर्यंत पसरलेला कदलीनामक पशूंचा समुदाय दृष्टीस पडला. तेव्हां त्याला क्षुब्ध करण्यासाठीं तो महाबलाढ्य भीम मदजल गळणाऱ्या प्रचंड हत्तीप्रमाणें अनेक वृक्ष मोडून पाडीत वेगानें त्याच्या जवळ गेला; व अनेक तालवृक्षांइतके उंच असलेले त्या कदलीसंज्ञक पशूंचे पाय धरून उचलून त्या अत्यंत बलवान् भीमसेनानें त्यांना वेगानें इकडे तिकडे फेंकून दिलें. तदनंतर बेगुमान होऊन गेलेल्या व नरसिंहाप्रमाणें असलेल्या त्या महातेजस्वी भीमसेनानें गर्जना केली. त्यामुळें रुरु, वानर, सिंह, महिष इत्यादिक अनेक प्रचंड पशु पळून जाऊं लागले व रानरेडेही सरोवरांतून बाहेर पडूं लागले; ह्यामुळें त्यांच्या गलबल्यानें आणि भीमसेनाच्या गर्जनेनें दुसऱ्या वनांतील पशुपक्षी देखील अतिशय संत्रस्त होऊन गेले. तो एकाएकीं झालेला पशुपक्ष्यांचा आवाज ऐकतांच पाण्यानें पंखें भिजलेले हजारों पक्षी उडूं लागले. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या जलचर पक्ष्यांस अवलोकन करून पुढें जात असतां त्या भीमसेनास अतिशय मोठें सरोवर दिसलें. ह्या सरोवराच्या तीरावर सुवर्णमय केळींचें अरण्य असून मंद मंद वाहणाऱ्या वाऱ्यानें हालत असल्यामुळें त्यांचीं पानें एका तीरावरून दुसऱ्या तीरापर्यंत जात होतीं. ह्यामुळें तीं शांत सरोवरास वारा घालीत आहेत असें दिसत होतें. अनेक प्रकारच्या कमलांनीं युक्त अस-

लेलें तें सरोवर पहात तो बलाढ्य भीमसेन उद्धट अशा महागजाप्रमाणें त्यांत उतरून जोरानें खेळूं लागला; व पुष्कळ वेळ खेळल्यानंतर तो निस्सीम कांतिशाली भीमसेन अनेक वृक्षांनीं भरून गेलेल्या त्या अरण्यांत शिरला; आणि आपल्या अंगीं होता तितका जोर करून मोठ्यानें शंख फुंकून वाजवूं लागून दशदिशा दणाणून सोडीत तो बलवान् भीमसेन दंड ठोकूं लागला. त्या शंखाचा तो आवाज भीमसेनाचा शब्द आणि दंडाचा भयंकर ध्वनि ह्यांचा प्रतिध्वनि होऊं लागल्यामुळें पर्वताच्या गुहाच जणू गर्जना करीत आहेत कीं काय असें वाटूं लागलें. वज्र चूर होऊन जाते वेळीं होणाऱ्या शब्दासारखा तो त्याच्या भयंकर दंडाचा आवाज ऐकतांच पर्वताच्या गुहांमध्यें निजलेल्या सिंहांनीं प्रचंड गर्जना केली. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, ध्वनीनें भयभीत होऊन गेलेले हत्तीही अतिशय मोठ्यानें गर्जना करूं लागले. ह्यामुळें तो पर्वत अगदीं भरून गेल्यासारखा झाला.

भीमसेनास मारुतीचें दर्शन.

राजा, तो हत्तीचा आवाज ऐकतांक्षणीं हनुमान्नामक वानर ह्यानें आपला बंधु भीमसेन आला आहे असें ओळखिलें; आणि ह्या मार्गावरून भीमसेनानें जाऊं नये असा विचार करून त्यानें भीमसेनाच्या कल्याणासाठीं तो स्वर्गगामी मार्ग अडवून धरिला; व आपला बंधु भीमसेन ह्याचें संरक्षण करण्यासाठीं तो कदलींच्या समुदायानें सुशोभित असणारा व एका माणसास जातां येईल असा मार्ग तो अडवून तेथें बसला. भीमसेन ह्या मार्गांतून पुढें गेला असतां त्याला कोणी तरी शाप देईल अथवा त्याचा मोड करील, तेव्हां तसें न व्हावें असा विचार करून तो वन्यफलभक्षक मारुती त्या कदलीवनामध्यें बसला. झोंप येऊं लागल्यामुळें तो धिप्पाड शरीर असलेला वानर हनुमान् जांभई देऊं लागला; व जांभई देत देत इंद्राच्या वज्राप्रमाणें आवाज होईल अशा रीतीनें आपलें प्रचंड पुच्छ उभारलेल्या इंद्रध्वजाप्रमाणें उचलून खालीं जमिनीवर आपटूं लागला ! ह्यामुळें जो आवाज झाला त्याचा प्रतिध्वनि होऊं लागल्यामुळें डिरक्या फोडणाऱ्या बैलाप्रमाणें तो पर्वत चोहों बाजूंनीं गुहारूपी मुखांतून आवाज करीत आहे असें वाटूं लागलें. त्यानें आपलें पुच्छ आपटल्यामुळें जो शब्द झाला, त्यामुळें तो महापर्वत डळमळूं लागून त्याचीं शिखरें हेलकावे खाऊं लागलीं, ह्यामुळें तो चोहों बाजूंनीं भंगून गेला ! त्याच्या त्या पुच्छध्वनीपुढें मत्त गजांची गर्जना लोपून गेली व तो ध्वनि चित्रविचित्र अशा पर्वताच्या कड्यांवर दुमदुमून राहिला !

अशा प्रकारचा तो भयंकर शब्द ऐकतांच भीमसेनाच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व तो त्या शब्दाच्या उत्पत्तिस्थानाचा शोध करीत करीत त्या कदलीवनामध्यें संचार करूं लागला. तेव्हां त्या महाबाहूला त्या कदलीवनाच्या मध्यभागीं प्रचंड शिलातलावर असलेला तो वानराधिपति हनुमान् दिसला. विद्युत्पात होतांच जसे डोळे दिपून जातात, तसे त्याजकडे पाहतांना डोळे दिपून जात होते; त्याचा वर्णही विजेप्रमाणें पिंगट होता, त्याचा आवाजही विद्युत्पाताच्या वेळीं होणाऱ्या कडकडाटाप्रमाणें असून तो विद्युल्लतेप्रमाणें चंचल होता, त्यानें आपले हात परस्परांत गुंतविले असून त्यावर आपली आंखूड पण लठ्ठ अशी मान टेंकली होती; स्कंधप्रदेश हाच त्याच्या शरीरांतील मोठा भाग असल्यामुळें मध्यभाग आणि कमर हीं बारीक होतीं, त्याचें पुच्छ उभारलेलें असून त्याचा अग्रभाग किंचित् वांकलेला होता व त्याला लांबलांब केंस आलेले

होते, ह्यामुळें तें एखाद्या ध्वजाप्रमाणें सुशोभित दिसत होतें. त्याचे ओंठ आंखूड, जिव्हा आणि तोंड हीं तांबूस, कर्ण आरक्तवर्ण आणि भिंवया चंचल असून दाढा आणि दांत हे शुभ्रवर्ण व टोंकास तीक्ष्ण असल्यामुळें सुशोभित दिसत असून ते स्पष्टपणें बाहेरून दिसत होते. जबड्याच्या आंत असलेल्या त्याचें मुख भीमाला किरणयुक्त अशा चंद्राप्रमाणें अथवा अंतर्भागीं असणाऱ्या केसरांच्या समुदायांनीं युक्त अशा अशोकपुष्पाप्रमाणें दिसलें. तो महांकांतिमान् सुवर्णमय कदलींच्या मध्यभागीं बसलेला असून त्याचें शरीर प्रभा फांकलेल्या अग्नीप्रमाणें तेजःपुंज दिसत होतें; आणि मधाप्रमाणें पिंगट अशा आपल्या नेत्रांनी तो शत्रुनाशक भीमास अवलोकन करीत होता. हिमालयाप्रमाणें प्रचंड आणि महाबलाढ्य असा तो वानरश्रेष्ठ त्या महावनामध्यें स्वर्गमार्ग अडवून एकटाच बसलेला आहे असें पाहून तो ज्ञानसंपन्न महाबाहु बलाढ्य भीमसेन निर्भयपणें व वेगानें त्याच्याजवळ गेला; आणि इंद्राच्या वज्राप्रमाणें भयंकर सिंहनाद करूं लागला. भीमाच्या त्या सिंहनादानें तेथील पशुपक्षी अत्यंत भयभीत होऊन गेले व महाबलसंपन्न हनुमानानेंही नेत्र किंचित् उघडून मधाप्रमाणें पिंगट असलेल्या दृष्टीनें त्याजकडे अवज्ञापूर्वक अवलोकन केलें आणि जरा हसून त्याला उद्देशून असें ह्मटलें.

हनुमान् ह्मणालाः—मी पीडित झालों असून आतां कोठें सुखानें निजलों होतों, तोंच तूं काय म्हणून माझ्या झोंपेचा मोड केलास ? अरे, तुझ्यासारख्या जाणत्या मनुष्यानें प्राण्यांवर दया केली पाहिजे. आह्मी तिर्यग्योनींतील असल्यामुळें आह्मांला धर्माची माहिती नाहीं, ह्यामुळें आमच्या हातून कदाचित् तसें कर्म घडेल; पण ज्ञानसंपन्न मनुष्यें प्राण्यांवर दयाच करीत असतात. तुझ्यासारख्या ज्ञानसंपन्न मनुष्याची काया, वाचा आणि मन ह्यांस दूषित करणाऱ्या अशा धर्मविघातक क्रूर कर्मांकडे आसक्ति तरी कशी होते ? मला वाटतें, तुला धर्माची माहिती नाहीं आणि ज्ञानी लोकांचा सहवासही घडलेला नाहीं, ह्मणूनच तुझे विचार कोते असल्यामुळें तूं अजाणपणें ह्या पशूंचा उच्छेद करीत आहेस ! असो; आतां तूं कोण ? तुझा उद्देश काय आहे? ज्या ठिकाणीं मनुष्यास उपयोगी असे पदार्थ नसून मनुष्यांचा तर वाराही नाहीं असें हें अरण्य कोणतें ह्मणून समजून तूं येथें आला आहेस ? हे पुरुषश्रेष्ठा, तुला आज कोठें जावयाचें आहे, हें मला सांग. कारण, हे वीरा, येथून पुढें हा पर्वत अगम्य असून त्याच्यावर चढतां येणें अतिशय कठिण आहे इतकेंच नव्हे, तर योगासिद्धींनें मिळालेल्या गतीवांचून येथें प्रवेशच होत नाहीं. हा मार्ग देवलोकींचा आहे व ह्मणूनच मनुष्यास तेथें केव्हांही जातां येणें शक्य नाहीं. हे वीरा, मी कारुण्यामुळेंच तुझा निषेध करीत आहें. तेव्हां तूं हें माझें सांगणें ऐक. हे प्रभो, येथून पुढें तुला जातां येणें शक्य नाही. तेव्हां तूं आतां येथेंच स्वस्थ रहा. हे पुरुषश्रेष्ठा, आज तुझें ह्या ठिकाणीं सर्वथैव स्वागत असो. आतां, हे मनुजश्रेष्ठा, तूं हीं अमृततुल्य फळें व मूळें भक्षण कर; आणि माझें हें हितकारक वचन जर तुला ग्राह्य वाटत असेल तर तूं परत जा, व्यर्थ बळी पडूं नको !

अध्याय एकशें सत्तेचाळिसावा.

—:०:—

भीममारुतिसंवाद.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे शत्रुनाशका जनमेजया, हें त्या ज्ञानसंपन्न वानरश्रेष्ठाचें भाषण ऐकतांच वीर्यसंपन्न भीम त्याशीं असें बोलूं लागला.

भीमसेन ह्मणालाः—तूं कोण आहेस? आणि हें वानराचें स्वरूप काय म्हणून धारण केलें आहेस? हा ब्राह्मणांच्या पाठचा वर्ण अर्थात् क्षत्रिय असा, सोमवंशामध्यें कुरुकुलांत उत्पन्न झालेला, वायुपुत्र, कुंतीनें आपल्या गर्भी धारण केलेला व भीमसेन ह्या नांवानें प्रख्यात असलेला पांडव तुला प्रश्न करीत आहे.

हें त्या कुरुकुलोत्पन्न वीराचें भाषण ऐकून व जरा हंसून तें भाषण कळलें आहे असें दाखवून तो वायुपुत्र हनुमान् वायुनंदन भीमसेनास असें ह्मणाला.

हनुमान् ह्मणालाः—मी वानर आहें. तुला इष्ट असलेला मार्ग मी सोडणार नाहीं. तूं बऱ्या गोष्टीनें परत जा. उगीच धोक्यांत पडूं नको!

भीमसेन ह्मणालाः—अरे वानरा, धोका असूं दे अथवा दुसरें कांहीं असूं दे! तें कांहीं मी तुला विचारीत नाहीं. ऊठ, मला मार्ग दे. मजकडून उगीच पीडा पावूं नकोस.

भीमसेनगर्वहरण.

हनुमान् ह्मणालाः—मला कांहीं उठण्याची शक्ति नाहीं. कारण, व्याधीमुळें मला अतिशयच क्लेश झालेले आहेत. तेव्हां जर तुला अवश्य गेलेंच पाहिजे असें असेल, तर मला ओलांडून जा.

भीम ह्मणालाः—निर्गुण असा परमात्मा देहाला व्यापून रहात असतो, ह्यामुळें मी केवळ ज्ञानदृष्टीनेंच जाणतां येणाऱ्या अशा त्या परमात्म्याला उल्लंघून त्याचा अपमान करीत नाहीं. जर मला शास्त्रांच्या योगानें त्या भूतभावन परमात्म्याचें ज्ञान झालें नसतें, तर ज्याप्रमाणें हनुमान् समुद्राला उल्लंघून गेला त्याप्रमाणें मी तुला आणि ह्या पर्वतालाही ओलांडून गेलों असतों!

हनुमान् ह्मणालाः—हे पुरुषश्रेष्ठा, ज्यानें समुद्र उल्लंघन केला तो हनुमान् ह्मणजे कोण हें मी तुला विचारितों. तेव्हां जर सांगणें शक्य असलें तर तूं तें मला सांग.

भीमसेन ह्मणालाः—तो श्रीमान् वानरश्रेष्ठ ज्ञान, धैर्य आणि बल ह्यांनीं युक्त असून गुणांच्या योगानें प्रशंसनीय असा रामायणामध्यें प्रख्यात असलेला माझा बंधु होय. रामभार्या जी सीता तिजसाठीं त्या वानरश्रेष्ठानें शंभर योजनें विस्तीर्ण असलेला समुद्र एकाच दमांत उल्लंघन केला. तो माझा बंधु अत्यंत वीर्यसंपन्न असून मीही पराक्रमामध्यें त्याच्याच जोडीचा आहें; व ह्मणूनच बल, पराक्रम आणि संग्राम ह्यांमध्यें मी तुझा निग्रह करण्याविषयीं समर्थ आहें. ऊठ, दे मला मार्ग. पहा आज माझा पराक्रम! खरोखर माझ्या आज्ञेप्रमाणें जर तूं वागला नाहींस, तर मी तुला खास यमसदनास पोहोंचवीन!

वैशंपायन ह्मणाले:—तो भीमसेन सामर्थ्यामुळें उन्मत्त होऊन गेला असून बाहुबलाच्या योगानें त्याला ताठा चढला आहेसें पाहून मनांत त्याला हसून

हनुमान् ह्मणालाः—हे निष्पापा, शांत हो. वृद्धपणामुळें मला आतां उठावयाची शक्ति राहिलेली नाहीं. तेव्हां कृपा करून एवढें माझें हें पुच्छ बाजूला सार आणि मग जा!

वैशंपायन ह्मणाले:—हनुमानानें ह्याप्रमाणें भाषण केल्यावर, त्याचें शौर्य आणि पराक्रम कमी असतील असें मनांत वाटून आपल्या बाहुबलाचा गर्व चढलेला तो भीमसेन 'आज ह्या वानराला पुच्छाला धरून यमलोकास पाठवीन' असा विचार करूं लागला; व त्यानें आपल्या डाव्या हातानें 'अवज्ञापूर्वक त्या प्रचंड वानराचें पुच्छ धरिलें; पण त्याला तें हालवितांही आलें नाहीं. नंतर उभारलेल्या वज्राप्रमाणें कठिण असलेलें ते पुच्छ भीम आपल्या

दोहों हातांनीं उचलूं लागला. तथापि त्याला तें उचलणें शक्य होईना. त्यानें भिवया चढवून, डोळे फिरवून व तोंड वेडेंवांकडें करून आपलें सर्व शरीर शिणविलें, तरीही त्याला तें पुच्छ उचलेना! ह्याप्रमाणें प्रयत्न केले तरीही जेव्हां तें पुच्छ उचलतां येईना, तेव्हां तो श्रीमान् भीमसेन लज्जेनें मुख खालीं घालून त्या कपीच्या एका बाजूस उभा राहिला व नमस्कार करून हात जोडून ह्मणाला, " हे कपिश्रेष्ठा, प्रसन्न हो आणि मी जे अपशब्द बोललों त्याबद्दल मला क्षमा कर. आतां मला जिज्ञासा आहे ह्मणून मी तुला विचारितों कीं, तूं काय सिद्ध आहेस? कीं देव आहेस? अथवा गंधर्व आहेस? किंवा गुह्यक आहेस? वानराचें स्वरूप धारण करणारा असा तूं आहेस तरी कोण? हे महाबाहो, हें जर गुह्य नसून मला ऐकण्यासारखें असलें, तर तूं सांग. कारण, हे निष्पापा मी तुला शरण आलों असून शिष्यभावानें प्रश्न करीत आहें."

मारुतिचरित्र.

हनुमान् ह्मणालाः—हे शत्रुमर्दना पांडुपुत्रा, ज्या अर्थी मजविषयींची माहिती मिळावी अशी तुला उत्कट इच्छा आहे, त्या अर्थी ती सर्व मी तुला पूर्णपणें सांगतों, ऐक. हे कमलनेत्रा, जगताच्या आयुष्यास कारणीभूत असणाऱ्या वायूकडून वानरजातीय स्त्रीच्या उदरीं जन्म पावलेला जो हनुमान् नांवाचा वानर तोच मी आहें. हे शत्रुमर्दका, महावीर्यसंपन्न असे वानरसमुदायांचे सर्वही संरक्षक आणि वानरांचें सर्वही राजे हे सूर्यपुत्र सुग्रीव आणि इंद्रपुत्र वाली ह्यांच्या सेवेस राहिले; पण वायूचें जसें अग्नीवर प्रेम असतें तसें माझें सुग्रीवावर प्रेम होतें. पुढें कांहीं एका कार्यांत बंधूनें फसविल्यामुळें तो सुग्रीव माझ्यासहवर्तमान चिरकालपर्यंत ऋष्यमूक पर्वतावर राहिला. पुढें मनुष्याचें रूप धारण केलेला भगवान् विष्णु जो महाबलाढ्य वीर राम तो भूतलावर संचार करूं लागला. तो धनुर्धरश्रेष्ठ आपल्या पित्याचें प्रिय करण्यासाठीं आपली भार्या आणि कनिष्ठ बंधु ह्यांस बरोबर घेऊन दंडकारण्यांत जाऊन राहिला. पुढें, हे निष्पापा पुरुषश्रेष्ठा, राक्षसाधिपति बलाढ्य दुरात्मा रावण ह्यानें मारीच राक्षसाकडून सुवर्णरत्नमय व ह्मणूनच आश्चर्यकारक अशा मृगाचें स्वरूप धारण करवून कपटानें त्याला फसविलें आणि जनस्थानांतून बलात्कार करून त्याची भार्या पळवून नेली!

अध्याय एकशें अठ्ठेचाळिसावा.

—:०:—

मारुतिचरित्र.

हनुमान् ह्मणालाः—राक्षसानें भार्या हरण करून नेल्यानंतर तो रघुकुलोत्पन्न आपल्या बंधूस बरोबर घेऊन भार्येचा शोध करूं लागला असतां, पर्वताच्या शिखरावर वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाची आणि त्याची भेट झाली. तेव्हां त्या रघुकुलोत्पन्न महात्म्याचें त्याच्याशीं सख्य जडलें. ह्यामुळें त्यानें वालीचा वध करून सुग्रीवास राज्याभिषेक केला. ह्याप्रमाणें राज्याची प्राप्ति झाल्यानंतर सीतेचा शोध करण्यासाठीं सुग्रीवानें शेंकडों हजारों वानर पाठविले. तदनंतर हे महाबाहो पुरुषश्रेष्ठा, कोट्यवधि वानर बरोबर घेऊन मी सीतेचा शोध करीत करीत दक्षिणदिशेस आलों. तेव्हां संपातिनामक महात्म्या गृध्रानें मला 'रावणाच्या गृहांत सीता आहे' अशी वार्ता सांगितली. ह्यामुळें क्लेश न होतां कर्में करणाऱ्या श्रीरामाच्या कार्याची सिद्धि करण्यासाठीं मी एकदम शंभर योजनें विस्तीर्ण अशा समुद्रावर उडी मारिली व स्वतःच्या हिमतीच्या जोरावर मकरांचें

वसतिस्थान असा समुद्र तरून गेलों. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथें रावणाच्या मंदिरांत मला देवकन्येप्रमाणें भासणारी जनक राजाची कन्या सीता हिचें दर्शन झालें. तदनंतर मीं श्रीरामाची प्रिया जी ती देवी वैदेही तिची भेट घेतली; आणि बंगले, तट, नगरद्वारें इत्यादिकांसहवर्तमान सर्व लंका जाळून टाकून व तेथें श्रीरामाचें नांव गाजवून मी पुनः परत आलों. पुढें माझें भाषण लक्ष्यांत घेऊन व काय करावयाचें तें ठरवून कमलनेत्र श्रीरामानें सैनिकांच्या ज्ञानाच्या अनुरोधानें समुद्रावर सेतु बांधिला व कोट्यवधि वानरांसह त्या महासागराचें उल्लंघन केलें. पुढें वीर श्रीरामानें ते राक्षस आणि लोकांना पीडा देणारा तो राक्षसाधिपति रावण ह्यास युद्धांमध्यें ठार करून व त्याचे बंधु, बांधव आणि पुत्र ह्यांचाही वध करून राक्षसाधिपति बिभीषण ह्यास लंकेमध्यें राज्याभिषेक केला. कारण तो धार्मिक, भक्तिमान् आणि भक्त व अनुयायी ह्यांवर प्रेम करणारा होता. तदनंतर नष्ट झालेली श्रुति जशी परत आणावी तशी ती आपली भार्या परत घेऊन तो महायशस्वी रघुनंदन श्रीराम त्या आपल्या साध्वी भार्येसह अत्यंत त्वरेनें, शत्रूंनीं युद्ध करण्यास अशक्य अशा अयोध्या नगरीमध्यें जाऊन वास करूं लागला. पुढें तो नृपतिश्रेष्ठ श्रीराम राज्यावर बसल्यानंतर मीं त्या कमलनेत्राकडे वर मागितला कीं, " हे शत्रुमर्दका श्रीरामा, जोंवर आपलें हें चरित्र ह्या लोकामध्यें राहील तोंवर मीं जिवंत रहावें. " तेव्हां त्यानेंही " ठीक आहे" असें म्हटलें. तेव्हांपासून मी येथें रहात आहें. हे शत्रुमर्दना, मी जरी येथें रहात आहें तरीही सीतेच्या प्रसादानें येथेंही मला अभीष्ट अशा दिव्य भोग्य वस्तु आपोआप मिळतात. अकरा हजार वर्षें राज्य केल्यानंतर श्रीराम आपल्या लोकास निघून गेले. बा निष्पापा, ह्या ठिकाणीं त्या वीराच्या चरित्राचें गायन करून गंधर्व आणि अप्सरा माझ्या मनाची सदोदित करमणूक करीत असतात. असो; हे कुरुनंदना, हा मार्ग मनुष्याना अगम्य आहे व ह्मणूनच तुझा हा देवसेवित मार्ग मी अडविलेला आहे. हे भरतवंशजा, तुला कोणी तरी पराजित करील अथवा शाप देईल, तेव्हां तसें होऊं नये हाच ह्यांतील हेतु आहे. कारण, हा दिव्य असा देवमार्ग आहे, ह्या ठिकाणीं मनुष्यें जात नसतात. त्यांतूनही, तूं ज्यासाठीं आला आहेस तें सरोवरही येथेंच आहे.

अध्याय एकशें एकोणपन्नासावा.

चतुर्युगवर्णन.

वैशंपायन ह्मणाले:—त्याप्रमाणें त्यानें भाषण केलें असतां प्रतापशाली महाबाहु भीमसेन ह्यानें आपला बंधु वानराधिपति हनुमान् ह्यास प्रेमानें नमस्कार केला; व आनंदित अंतःकरण होऊन तो हृदयाकर्षक अशा वाणीनें ह्मणाला कीं, " मला आज आपलें दर्शन झालें, ह्यामुळें माझ्यासारखा अतिशय धन्य असा दुसरा कोणीही नाहीं. मजवर आपण अतिशय अनुग्रह केला आहे आणि आपल्या दर्शनानें माझी तृप्ति होत आहे. तथापि आपणाकडून आज एक स्वतःची इष्ट गोष्ट घडवून आणावी अशी माझी इच्छा आहे. ती हीच कीं, हे वीरा, मकरांचें वसतिस्थान असा समुद्र उल्लंघून जातेवेळीं आपलें जें अप्रतिम स्वरूप होतें तें अवलोकन करण्याची माझी इच्छा आहे. आपण असें केलें ह्मणजे मला संतोष होईल व मग आपल्या वचनावर माझा विश्वास बसेल ! "

हें ऐकून तो तेजस्वी वानर हसला आणि

म्हणाला, " भीमा, तें स्वरूप तुला अथवा दुसऱ्याही कोणाला अवलोकन करितां येणें शक्य नाहीं. कारण, त्या वेळच्या कालाची स्थिति निराळी होती; ती सांप्रत नाहीं. कृतयुगामध्यें काल निराळ्या प्रकारचा होता; त्रेतायुगामध्यें दुसऱ्याच प्रकारचा होता; द्वापरयुगामध्येंही त्याची तऱ्हा निराळी होती; पण सांप्रत हा मोडकळीचा काळ आलेला आहे; म्हणूनच आज माझें तें स्वरूप अस्तित्वांत नाहीं. भूमि, नद्या, वृक्ष, पर्वत, सिद्ध, देव आणि महर्षि हे सर्व. ज्याप्रमाणें युगायुगामध्यें सर्वही पदार्थ कालासच अनुसरून असतात, त्याप्रमाणें कालाच्याच अनुरोधानें असतात. कालाच्याच मानानें शक्ति, शरीर आणि सामर्थ्य हीं क्षीण अथवा वृद्धिंगत होतात. ह्यास्तव, हे कुरुकुलधुरंधरा, तूं तें स्वरूप अवलोकन करण्याचें मनांत आणूं नको. कारण, मी आतां ह्या युगाच्या परिस्थितीला अनुसरून वागत आहें; व कालाचें अतिक्रमण करितां येणें अशक्य आहे.

भीमसेन म्हणालाः— असो; आपण मला युगांची संख्या, प्रत्येक युगांतील आचार, धर्म, अर्थ आणि काम हे पुरुषार्थ, त्या त्या युगांतील कर्मे, वीर्य आणि अभ्युदय व अपकर्ष हीं कथन करावीं.

हनुमान् म्हणालाः—बा भीमा, पूर्वी कृतनांवाचें एक युग होऊन गेलें. त्यामध्यें धर्म हा शाश्वतपणें चाललेला असे. तसेंच त्या श्रेष्ठ युगामध्यें कोणतीही गोष्ट मनांत येतांच कृत (केलेली अथवा घडलेली) होत असे, करावयाची रहात नसे, म्हणूनच त्याला कृतयुग असें नांव पडलें त्या युगांत धर्मास ग्लानि येत नव्हती व लोकही क्षीण होत नव्हते. पुढें कालगतीनें कृतयुगाची श्रेष्ठता नाहींशी होऊन गेली. बा भीमा, देव, दानव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि पन्नग हा भेद त्या वेळीं नव्हता. कारण, त्या वेळीं सर्वही लोक एकच दर्जाचे होते. त्या वेळीं क्रयविक्रयही नव्हता; कारण, सर्वच वस्तूंवर सर्वांचा हक्क असे. त्या वेळीं ऋग्वेद, यजुर्वेद अथवा सामवेद ह्यांमध्यें चित्तशुद्धीसाठीं सांगितलेल्या क्रिया चालू नव्हत्या; कारण, त्या वेळीं सर्वांचीच अंतःकरणें शुद्ध असत. तसेंच त्या वेळीं मनुष्यांच्या कृष्यादिक क्रियाही चालू नसत; कारण, कोणतीही अभीष्ट वस्तु त्या वेळीं मनांत आणितांच मिळत असे. तसेंच त्या युगांत संन्यास हा एकच धर्म होता. त्या वेळीं कोणत्याही प्रकारचे व्याधि उत्पन्न होत नसत; इंद्रियें क्षीण होत नसत; तसेंच मत्सर, रोदन, गर्व, कपट, वैर, द्वेष, दुष्टपणा, भीति, संताप आणि ईर्ष्या हीही अस्तित्वांत नव्हतीं. आळस हा तर त्या वेळीं असणार कोठून? सारांश, तोही नव्हता. ह्यामुळें योगी जनांचें उत्कृष्ट प्रकारचें गंतव्यस्थान असें परब्रह्म त्या वेळीं साहजिकच प्राप्त होत असे. त्या युगांत सर्व प्राण्यांचा आत्मा जो नारायण तो शुक्लवर्ण असे. त्या कृतयुगामध्यें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे आपापल्या गुणांच्या योगानें प्रसिद्धीस आलेले असून सर्वही प्रजा आपापल्या कर्मांमध्यें आसक्त झालेल्या होत्या. त्या वेळीं ते केवळ परब्रह्माचा आश्रय करीत, परब्रह्माच्या प्राप्तीसाठींच सदाचारांचें सेवन करीत; परब्रह्माचेंच ज्ञान संपादन करीत, आणि परब्रह्माच्या प्राप्तीसाठींच वैदिक कर्मे करून वर्णधर्मांचें आचरण करीत असत. त्या युगामध्यें लोक सदोदित एकाच देवतेच्या ठिकाणीं आसक्त झालेले, प्रणवरूपी एकच मंत्र असलेले, वेदान्तश्रवणरूपी एकच विधि असलेले व वेदान्तश्रवणरूपी एकाच प्रकारचें कर्म करणारे, एकाच धर्माच्या अनुरोधानें वागणारे, परब्रह्मरूपी एकाच तत्त्वाचें प्रतिपादन कर-

णाऱ्या वेदांचें अध्ययन करणारे, व निष्काम बुद्धीनें धर्म करणारे असे असून, चारही आश्रमांस योग्य असणारीं कर्में फलाभिलाषावांचून वेळच्या वेळीं केल्यामुळें त्यांस उत्कृष्ट प्रकारची गति मिळत असे; हा आत्मप्राप्तिसंपादक असा धर्म कृतयुगांत चारही वर्णामध्यें अव्याहतपणें चालू असे व तो आपल्या गुणांच्या योगानें प्रख्यात झालेला असे. ज्यामध्यें तीनही गुणांचें प्राबल्य नव्हतें अशा त्या युगास कृतयुग असें ह्मणतात.

आतां, भीमा, ज्यामध्यें यज्ञाची प्रवृत्ति होते तें त्रेतायुग ऐक. ह्यामध्यें धर्माचा एक पाद कमी होतो; परमात्मा रक्तवर्ण होतो; आणि मनुष्यें केवळ यज्ञक्रियादिरूप धर्मामध्यें आसक्त होऊन सत्यनिष्ठ बनतात व ह्मणूनच ह्या युगामध्यें यज्ञ, नानाप्रकारचे धर्म आणि कर्म ह्यांची प्रवृत्ति होते. त्रेतायुगामध्यें लोक " मी अमुक कर्म करून अमुक फल मिळवीन " असें चिंतन करूं लागतात; व त्या योगानें नानाप्रकारचीं कर्में आणि दानें हीं केल्यानें त्यांना फलप्राप्ति होते; आणि ते स्वधर्मापासून ढळत नाहींत. त्रेतायुगामध्यें लोक कर्मनिष्ठ, स्वधर्मवर्ती आणि तप व दान ह्यांविषयीं तत्पर असे होऊन गेले.

भीमा, द्वापरयुगामध्यें धर्माचे दोन पाद कमी झाले; व विष्णु पीतवर्ण होऊन वेदांचे चार भाग झाले. ह्यामुळें चतुर्वेदी, त्रिवेदी, द्विवेदी आणि एकवेदी असे ब्राह्मणांचे निरनिराळे भेद झाले. ह्याप्रमाणें शास्त्राचे भेद झाल्यामुळें कर्माचेही निरनिराळे भेद झाले; आणि सर्व लोक रजोगुणी बनून तप आणि दान हीं कर्में करण्याविषयीं प्रवृत्त झाले. वेद एकच असला तर तो संपूर्णपणें जाणतां येणें अशक्य होईल ह्मणून या युगामध्यें वेदाचे अनेक भेद केले. ह्या युगांत सत्त्वगुणाचा भ्रंश झाल्यामुळें एखादाच मनुष्य सत्यनिष्ठ राहूं लागला. ह्यामुळें लोक सत्यभ्रष्ट होऊन त्यांना अनेक व्याधि जडूं लागले. त्या वेळीं त्याच्या दैवगतीनें त्यांना नानाप्रकारचे अभिलाष आणि उपद्रव उत्पन्न होऊन त्यांच्या योगानें पीडित झाल्यामुळें कांहीं लोक आपले मनोरथ पूर्ण होण्यासाठीं अतिशय तपश्चर्या करूं लागले व दुसरे स्वर्गप्राप्तीच्या इच्छेनें यज्ञ करूं लागले.

असो; ह्याप्रमाणें द्वापरयुग सुरू झाल्यानंतर अधर्मामुळें लोकांचा क्षय होऊं लागला! आतां तर, हे कुंतीपुत्रा, ह्या कलियुगामध्यें धर्म एकाच पादानें युक्त होऊन राहिलेला आहे. ह्या तमोगुणमय युगाची प्रवृत्ति होतांच श्रीविष्णूचा वर्ण कृष्ण होतो; वैदिक आचार, धर्म आणि यज्ञक्रिया ह्यांचा लोप होऊन जातो; अतिवृष्टि, अनावृष्टि, टोळधाड इत्यादिक ईतिसंज्ञक पीडा, व्याधि, आलस्य इत्यादिक दोष, क्रोधमहामारीप्रभृति उपद्रव, मानसिक चिंता आणि क्षुधेपासून भीति हीं उत्पन्न होतात. ह्याप्रमाणें जशी जशी युगाची परिवृत्ति होईल त्या त्या मानानें धर्माचें परिवर्तन होईल. धर्माची प्रवृत्ति झाली ह्मणजे लोकांचीही परिस्थिति बदलेल व त्या योगानें लोकांचा क्षय झाला ह्मणजे त्यांच्या प्रवृत्तीला कारणीभूत असणारे धर्मादिक पदार्थही नष्ट होऊन जातील. ह्याप्रमाणें युगक्षयामुळें धर्म क्षीण होऊन गेले ह्मणजे मनुष्याच्या इच्छेप्रमाणें फळें न मिळतां भलतींच मिळूं लागतील. भीमा, आतां जें लवकरच सुरू होणार आहे तें कलियुग होय. मजसारखे जे चिरकाल वांचणारे पुरुष आहेत ते ह्या युगास अनुसरूनच वर्तन करीत असतात. असो; हे शत्रुनाशका, तुला माझें स्वरूप जाणण्याविषयीं उत्कट इच्छा आहे. पण, भीमा, जाणत्यासवरत्या मनुष्याला 'असल्या निरर्थक गोष्टीविषयींची इच्छा कशाला हवी ?

तेव्हां आतां तें राहूं दे. तूं जें मला विचारिलेंस तें युगसंबंधी ज्ञान मीं तुला पूर्णपणें कथन केलें आहे. ह्यास्तव, हे महाबाहो, आतां तूं गमन कर तुझें कल्याण असो.

अध्याय एकशें पन्नासावा.

—:०:—

मारुतीचें पूर्वस्वरूपाविष्करण.

भीमसेन ह्मणाला:—आपलें पूर्वस्वरूप अवलोकन केल्यावांचून मी मुळींच जाणार नाहीं. ह्यास्तव जर अनुग्रह करण्याला मी पात्र असेन तर आपण तें आपलें स्वरूप मला दाखवा.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें भीमानें भाषण केल्यानंतर जरा हसून हनुमानानें समुद्र उल्लंघनाच्या वेळचें तें आपलें स्वरूप त्याला दाखविलें. तो आपल्या बंधूचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें जेव्हां आपलें शरीर अतिशय मोठें करूं लागला, तेव्हां त्याच्या त्या देहाची रुंदी आणि लांबी अतिशय वाढूं लागली; व त्यामुळें निस्सीम तेजस्वी वानर हनुमान् तें कदलीवन आणि तेथील वृक्ष ह्यांना आपल्या शरीराच्या योगानें आच्छादित करून पर्वताच्याहीपेक्षां उंच बनून त्या पर्वतावर बसला. त्याच्या अतिशय धिप्पाड शरीराची उंची वाढल्यामुळें तो जणू दुसरा पर्वतच कीं काय? असा दिसूं लागला; त्याचे नेत्र आरक्तवर्ण आणि दाढा तीक्ष्ण असून मुखावर वक्र अशा भ्रुकुटी होत्या; व तो आपलें लांबलचक पुच्छ गरगरां फिरवून दशदिशा व्याप्त करून राहिला होता. तें आपल्या बंधूचें धिप्पाड शरीर अवलोकन करून कौरवनंदन भीम अतिशय विस्मय पावला व वारंवार आनंदही पावूं लागला. तो अतिशय तेजस्वी असल्यामुळें सूर्य, सुवर्णमय पर्वत अथवा पेटलेलें आकाश ह्यांच्याप्रमाणें दिसत होता व म्हणून त्याला अवलोकन करितांच भीमाचे डोळे मिटले! तें पाहतांच हनुमान् जरा हसल्यासारखें करून भीमाला ह्मणाला कीं, "हे निष्पापा, एवढ्याच आकाराचें माझें स्वरूप पाहण्याचें तुला सामर्थ्य आहे, ह्मणून मीं तुला एवढेंच दाखविलें. वस्तुतः मी ह्याहीपेक्षां अतिशय अधिक ह्मणजे माझ्या मनांत असेल तितका वाढूं शकतों. तसेंच, भीमा, शत्रूंची गांठ पडली ह्मणजे तर माझें सामर्थ्य आणि शरीर हीं अतिशय वाढतात!"

वैशंपायन ह्मणाले:—तें महाभयंकर आणि आश्चर्यकारक विंध्यपर्वतासारखें असलेलें हनुमानाचें शरीर अवलोकन करितांच वायुपुत्र भीम गडबडून गेला व अंगावर शहारे येऊन तो महात्मा हात जोडून हनुमानास ह्मणाला, "हे प्रभो, मीं ह्या तुझ्या विशाल शरीराचा आकार अवलोकन केला. तेव्हां, हे महावीरा, तूं आतां ह्या आपल्या प्रचंड स्वरूपाचा उपसंहार कर. कारण, मैनाक पर्वताप्रमाणें धिप्पाड व उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असें हें अपरिच्छिन्न आणि अजिंक्य असें तुझें शरीर अवलोकन करण्यास मी असमर्थ आहें. हे वीरा, तूं जवळ असतां श्रीरामानें स्वतः रावणावर स्वारी केली ह्याचें माझ्या मनाला अत्यंत आश्चर्य वाटत आहे. कारण, योद्धे व वाहनें ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या त्या लंकेचा स्वतःच्या बाहुबलाच्या आश्रयानें हां हां ह्मणतां नाश करण्यास तूंच समर्थ आहेस. हे पवनात्मजा, तुला दुष्प्राप्य असें कांहींही नाहीं. रावणानें जरी बरोबर परिवार घेतला असता, तरी देखील संग्रामामध्यें तो तुझ्या एकट्याच्या पासंगालाही पुरला नसता!"

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें भीमानें भाषण केल्यानंतर वानरश्रेष्ठ हनुमान् प्रेमळ आणि गंभीर अशा शब्दांनीं उत्तर देऊं लागला.

मारुतीनें भीमाचा मार्ग अडविला.

मारुतीचा भीमास धर्मोपदेश.

हनुमान् ह्मणालाः—हे भरतकुलोत्पन्ना महाबाहो भीमसेना, तो नीच राक्षस माझ्या पासंगाला देखील पुरला नसता हें जें तूं ह्मणालास तें अगदीं खरें आहे. पण मीं जर त्या लोककंटक रावणाचा वध केला असता, तर रघुकुलोत्पन्न श्रीरामाची कीर्ति झाली नसती; ह्मणूनच मीं त्या गोष्टीची उपेक्षा केली. नंतर त्या वीर श्रीरामानें तो राक्षसाधम आणि त्याचा परिवार ह्यांना ठार करून सीता आपल्या नगरामध्यें आणली आणि लोकांमध्यें आपली कीर्ति प्रख्यात केली. असो; आतां, आपल्या बंधूचें प्रिय आणि हित करण्याविषयीं आसक्त असणाऱ्या हे महाज्ञानी भीमसेना, तूं ज्यामध्यें कोणत्याही प्रकारचा धोका नाहीं अशा ह्या सुखकारक मार्गानें जा. वायु तुझें संरक्षण करील. हे कुरुश्रेष्ठा, तुला सौगंधिक वनाकडे जाण्याचा हा मार्ग आहे. ह्या मार्गानें गेल्यानंतर तुला यक्षराक्षसांनीं संरक्षण केलेलें कुबेराचें उपवन दिसेल; पण तूं तेथें एकदम पुष्पें तोडूं लागूं नको. कारण, देवता ह्या बहुमान करण्यास योग्य असून मनुष्यांनीं तर विशेषतः त्यांचा संमान केला पाहिजे. हे भरतकुलश्रेष्ठा, बलिदान, होम, नमस्कार, मंत्र आणि भक्ति ह्यांच्या योगानें देवता अनुग्रह करितात. ह्यास्तव, बा भीमा, तूं साहस करूं नको; आपल्या धर्माचें पालन कर; स्वधर्मनिष्ठ होऊन ब्रह्मविद्यारूपी श्रेष्ठ धर्माचें ज्ञान संपादन कर आणि त्याप्रमाणें वागूं लाग. बा भीमा, मनुष्यें जरी बृहस्पतीच्या तोडीचीं असलीं तरी धर्माचें ज्ञान संपादन केल्यावांचून अथवा वृद्धांची सेवा केल्यावांचून त्यांना धर्म आणि अर्थ ह्या पुरुषार्थांची प्राप्ति होणें अशक्य आहे. अधर्मालाही धर्म असें केव्हां ह्मणतात, आणि धर्मालाही अधर्म अशी संज्ञा केव्हां येते, हें समजण्याच्या कामीं मंदबुद्धि लोक वेड्यासारखे होऊन जातात, तेव्हां त्यांचें विभागपूर्वक ज्ञान संपादन केलें पाहिजे. आचारापासून धर्म उत्पन्न होतो; धर्म हा वेदांचा आधार आहे; वेदापासून यज्ञ उत्पन्न होतात; आणि यज्ञावरच देवतांची स्थिति अवलंबून आहे. कारण, वेदोक्त आचार आणि विधि ह्यांच्या अनुरोधानें यज्ञ केले ह्मणजे त्यांच्या योगानें देवतांचें पोषण होतें; आणि बृहस्पति, शुक्र इत्यादिकांनीं सांगितलेल्या नीतीचा अवलंब केल्यानें मनुष्यांचें पोषण होतें. पगार घेऊन सेवा करणें, कर ग्रहण करणें अथवा खाणींतून रत्नें वगैरे काढण्याचीं कामें करणें, व्यापार, शेती, व गाई आणि शेळ्या इत्यादिकांचें पालन हीं उपजीविकेचीं साधनें आहेत. ब्राह्मणादि तीन वर्ण ह्या धर्माच्या अनुरोधानें वागूं लागले ह्मणजे सर्वांचेंही पोषण होतें. सुज्ञ लोकांच्या मतें तीन वेद, वार्ता (बातम्या पोहोंचविणें) आणि दंडनीति (राजनीति) ह्या तीन विद्या उपजीविकेचें साधन आहेत. त्यांचा उत्कृष्ट प्रकारें उपयोग केला ह्मणजे लोकयात्रा चालते. त्या उपजीविकेचें साधन जर धर्माच्या अनुरोधानें झालें नाहीं—अर्थात् ह्या भूतलावर वेदत्रयप्रतिपादित धर्म आणि राजनीति ह्यांचा जर तिला संपर्कही नसेल, तर ह्या जगताची मर्यादा नष्ट होऊन जाईल. तसेंच वेदत्रय आणि दंडनीति ह्याप्रमाणेंच वार्तारूपी धर्मास अनुसरून न वागल्यास ह्या प्रजांचा संहार होईल; कारण त्रयी, दंडनीति आणि वार्ता ह्या तीनही विद्यांची उत्कृष्ट प्रकारें प्रवृत्ति असली तरच लोकांकडून धर्म घडतो. ब्रह्मज्ञानरूपी धर्म हा केवळ ब्राह्मणांचाच धर्म असल्यामुळें तो केवळ एकाच वर्णाचा आहे. यज्ञ, अध्ययन आणि दान हे धर्म ब्राह्मणादि तीनही वर्णांस सारखेच लागू

आहेत. यजन, अध्यापन आणि प्रतिग्रह हे तीन धर्म ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं अधिक असून पालन करणें हा क्षत्रियांचा आणि पोषण करणें हा वैश्यांचा धर्म आहे. शूद्रांना भिक्षा मागणें, होम करणें, व्रतें करणें अथवा विद्यार्जनासाठीं गुरुसान्निध रहाणें ह्यांचा अधिकार नसल्यामुळें ब्राह्मणादिक तीन वर्णांची सेवा करणें हाच त्यांचा धर्म होय. हे कुंतीपुत्रा, ह्यांपैकीं क्षत्रियांचा धर्म जें संरक्षण तोच तुझा धर्म आहे. ह्यास्तव, तूं विनयशील आणि इंद्रियनिग्रहसंपन्न होऊन त्या धर्माचा स्वीकार कर. शास्त्रज्ञानसंपन्न, बुद्धिमान् आणि वृद्ध अर्थात् अनुभवी अशा सज्जनांशीं मसलत करून त्याप्रमाणें उद्योग करणारा क्षत्रिय दंडाच्या योगानें पृथ्वीचें पालन करितो; व जो तसें न करितां संकटसमयीं केवळ दुःखाकुल होऊन रहातो तो तिरस्कार पावतो. **जेव्हां राजा उत्कृष्ट प्रकारें निग्रह आणि अनुग्रह करूं लागतो, तेव्हांच लोक नीट मर्यादेनें वागूं लागतात.** ह्यास्तव देश, दुर्ग (किल्ले), शत्रु, मित्र आणि सैन्य ह्यांची स्थिति, अभिवृद्धि आणि क्षीणता ह्यांविषयींचा शोध हेरांकडून प्रत्यहीं काढून त्याचें ज्ञान संपादन करावें. राजाचें अभीष्ट कार्य सिद्ध होण्याचे उपाय म्हटले ह्मणजे हेर, स्वतःची बुद्धिमत्ता, कारस्थान, पराक्रम, निग्रह, अनुग्रह आणि दक्षता हे होत. साम, दान, भेद, दंड अथवा उपेक्षा ह्या साधनांपैकीं प्रत्येकाचा निरनिराळा अथवा सर्वांचा एकदम उपयोग करून कार्यसिद्धि करून घ्यावी. हे भरतकुलश्रेष्ठा, सर्व प्रकारच्या राजनीतीचें मूळ कारस्थान हेंच असून सर्व प्रकारचे हेर हेही तिला मूलभूतच आहेत. हे भरतकुलश्रेष्ठा, उत्कृष्ट प्रकारच्या कारस्थानाच्या योगानेंच जी कार्यसिद्धि होणार असेल, तिजसाठीं ब्राह्मणादिकांचें साहाय्य घेऊन कारस्थान करावें; स्त्रिया, मूर्ख अप्रौढ, लोभिष्ठ, शूद्र आणि उन्मादयुक्त असणारा ह्या लोकांचें सहाय्य घेऊन गुप्त गोष्टींविषयीं कारस्थान करूं नये. विद्वान् लोकांच्या सहाय्यानेंच कारस्थान करावें; सामर्थ्यसंपन्न लोकांकडून कामें करवावीं; प्रेमळ मनुष्यांकडून नीतीची स्थापना करवावी; पण मूर्खाला मात्र सर्वही कृत्यांमध्यें वर्ज्य करावा. धर्मकार्याकडे धर्मनिष्ठ लोकांची योजना करावी, धर्मसंबंधी कृत्यांकडे पंडितांना नेमावें, स्त्रियांच्या तैनातीस षंढ पुरुषांस ठेवावें, आणि क्रूर कर्मांकडे क्रूर लोकांचीच योजना करावी. आपल्या हेरांकडून अथवा लांच देऊन वश करून घेतलेल्या शत्रूंच्या मनुष्यांकडून शत्रूंचें सामर्थ्य अथवा असामर्थ्य आणि सत्कृत्य अथवा दुष्कृत्य ह्याविषयींचे विचार समजून घ्यावे. जे लोक सज्जन आहेत अशी आपल्या बुद्धीची खात्री होईल, त्यांजवर अनुग्रह करावा व मर्यादा सोडून वागणाऱ्या असज्जनांचा निग्रह करावा. कारण, जेव्हां राजा योग्यप्रकारें निग्रह आणि अनुग्रह करूं लागतो, तेव्हांच लोकांची मर्यादा सुव्यवस्थितपणें राहते. ह्याप्रमाणें; हे कुंतीपुत्रा, संबंध समजण्यास अशक्य व ह्मणूनच गहन असा हा धर्म मीं तुला कथन केला आहे. तेव्हां, तूं विनयाचें अवलंबन करून वर्णविभागास अनुसरून जो स्वधर्म प्राप्त झाला आहे त्याचें पालन कर. तपश्चर्यारूपी धर्म, इंद्रियनिग्रह आणि यज्ञयाग ह्यांचें आचरण केल्यानें ज्याप्रमाणें ब्राह्मण स्वर्गास जातात, अथवा दान, अतिथिसत्कार आणि सदाचार ह्या धर्माच्या योगानें ज्याप्रमाणें वैश्यांस सद्गति मिळते, त्याप्रमाणेंच काम आणि द्वेष ह्यांचा त्याग करून योग्य प्रकारें निग्रह आणि पालन करणारा क्षत्रिय स्वर्गास जातो. तसेंच, लोभ आणि क्रोध ह्यांनीं विरहित असलेल्या लोकांस साधूंना मिळणारी गति मिळते.

अध्याय एकशें एकावन्नावा.

—:०:—

मारुतीचें भीमसेनास वरदान.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर तें स्वतःच्या इच्छेनें निर्माण केलेलें प्रचंड शरीर नाहींसें करून त्या हनुमानानें पुनरपि आपल्या बाहूंनीं भीमसेनास आलिंगन दिलें. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या बंधूनें आलिंगन देतांच तत्काल भीमसेनाचे श्रम नाहींतसे होऊन त्यास सर्व कांहीं सुखदायक होऊं लागलें; व माझ्यासारखा बलाढ्य व मोठा कोणी नाहीं, असें त्या अत्यंत बलवान् भीमसेनाला वाटूं लागलें. नंतर पुनरपि नेत्र दुःखाश्रूंनीं भरून येऊन व बाष्पामुळें कंठ दाटून येऊन तो वानर हनुमान् सद्गदित होऊन भीमसेनाला ह्मणाला, "हे वीरा, आतां तूं आपल्या वसतिस्थानाकडे जा. मात्र कांहीं कथाप्रसंगीं माझी आठवण करीत जा. हे कुरुश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणीं मी आहें असें मात्र तूं केव्हांही कोणालाही सांगूं नको. हे महाबलसंपन्ना, आतां कुबेराच्या मंदिरातून निघालेल्या देव आणि गंधर्व ह्यांच्या स्त्रियांची ह्या ठिकाणीं येण्याची वेळ झाली आहे. माझेही नेत्र तुला पाहून सफल झाले असून, सर्व जगताच्या हृदयास आनंद देणारा, सीतेच्या मुखरूपी कमलास विकसित करण्याविषयीं सूर्याप्रमाणें असणारा, व रावणरूपी अंधकाराचा नाश करणारा केवळ सूर्यच असा जो रघुकुलोत्पन्न श्रीरामसंज्ञक विष्णु त्याचेंही मला तूं स्मरण दिलें आहेस. हे भीमा, तुझी गांठ पडून मला मनुष्यशरीराचा स्पर्श झाला, हेंच ह्या स्मरणाचें कारण होय. असो; हे वीरा, तुला जें माझें दर्शन झालें तें व्यर्थ होऊं नये, ह्यास्तव, हे भरतकुलोत्पन्ना, बंधुत्वाच्या नात्यानें तूं मजकडून वर मागून घे. जर मीं हस्तिनापुरास जाऊन क्षुद्र अशा धृतराष्ट्रपुत्राला ठार करून सोडावें अशी तुझी इच्छा असेल, अथवा एखादी शिळा फेंकून मीं सर्व नगरच्या नगर चूर करून टाकावें असेंही जर तुला वाटत असेल, तर तें मी आतांच्या आतांच करितों. तसेंच, हे महाबळ्या, जर तुझी इच्छा असेल तर, दुर्योधनाला देखील बांधून आज तुझ्या-सन्निध घेऊन येतों !"

वैशंपायन ह्मणाले:—त्या महात्म्या हनुमंताचें हें भाषण ऐकून भीमसेनानें आनंदित अंतःकरणानें उत्तर दिलें. तो ह्मणाला, "हे वानरश्रेष्ठा, आपण हें माझें सर्व काम केल्यासारखेंच आहे. आपलें कल्याण होवो. हे महाबाहो, आतां मी आपणापाशीं वर मागतों; तो देऊन आपण मजवर अनुग्रह करावा. हे वीर्यसंपन्ना, आज आपण पालनकर्ते मिळाल्यामुळें आह्मीं सर्व पांडव आश्रयसंपन्न झालों असून आतां आह्मी आपल्याच पराक्रमाच्या जोरावर सर्वही शत्रूंचा पराभव करून टाकूं." ह्याप्रमाणें भीमसेनानें भाषण केलें असतां हनुमान् ह्मणाला, "बंधुत्व आणि मैत्री ह्या दोहोंमुळें मी तुझी ही अभीष्ट गोष्ट करीन. हे महाबलाढ्य वीरा, ज्या वेळीं अत्यंत शक्तिसंपन्न अशा शत्रुसैन्यामध्यें शिरून तूं सिंहनाद करशील, त्या वेळीं मी आपल्याच गर्जनेनें तो तुझा सिंहनाद वृद्धिंगत करीन; तसेंच अर्जुनाच्या ध्वजावर आरूढ होऊन शत्रूंचा प्राण घेणाऱ्या गर्जना करीन व त्या योगानें तुह्मांला अनायासेंच शत्रूंचा वध करितां येईल!" ह्याप्रमाणें त्या पांडुपुत्र भीमसेनास सांगून व पुढील मार्ग दाखवून हनुमान् त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला.

अध्याय एकशें बावन्नावा.

—:०:—

भीमास सौगंधिकवनदर्शन.

वैशंपायन ह्मणाले:—तो कपिश्रेष्ठ हनुमान्

ण्याची इच्छा करील, तर तो निःसंशय नाश पावेल. तूं त्या कुबेराचा अनादर करून बलात्कारानें येथील कमलें हरण करूं पहात आहेस, मग धर्मराजाचा मी बंधु आहें असें सांगतोस तरी कशाला? असो; आतां यक्षाधिपति कुबेरास विचारून नंतर तूं ह्यांतील जल प्राशन कर आणि कमलेंही घेऊन जा. त्यावांचून ह्यांतील एकाही कमलाकडे तुला नुसती दृष्टि देखील फेंकतां यावयाची नाहीं.

भीमसेन ह्मणालाः—राक्षसहो, तो कुबेर कांहीं येथें कोठें मला आसपास दिसत नाहीं; आणि जरी दिसला तरीही त्या यक्षाधिपतीकडे याचना करण्यास मी तयार नाहीं. कारण, क्षत्रियांनीं याचना करूं नये हाच त्यांचा शाश्वत असा धर्म आहे. ह्यास्तव, त्या क्षात्रधर्माचा मी कोणत्याही प्रकारें त्याग करूं इच्छित नाहीं. शिवाय, हें सरोवर पर्वतावरील जलप्रवाहांच्या योगानें निर्माण झालेलें आहे; तें कांहीं महात्म्या कुबेराच्या मंदिरालगतचें नाहीं. ह्यामुळें ह्या सरोवरावर जसा कुबेराचा त्याप्रमाणें इतर सर्वही प्राण्यांचा सारखाच हक्क आहे. अशा प्रकारच्या वस्तुविषयीं कोणी कोणाकडे मागणी करावयाची आहे?

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्या सर्व राक्षसांना सांगून तो महाबलाढ्य, महाबाहु, असहनशील भीमसेन त्या सरोवरांत शिरला. तेव्हां ते सर्वही राक्षस क्रुद्ध होऊन गेले आणि ' असें करूं नको ' ह्या शब्दांनीं निषेध करून चोहोंकडून त्या प्रतापशाली भीमाला दरडावूं लागले. पण तो महातेजस्वी भयंकर पराक्रमी भीम त्या राक्षसांस मुळींच न जुमानतां सरोवरांत शिरूं लागला, तेव्हां ते सर्वही राक्षस त्याचें निवारण करूं लागले. त्यांनीं डोळे वटारले; शस्त्रें उगारलीं; आणि ' धरा ! बांधा ! कापा ! ह्याला शिजवूं या ! खाऊन टाकूं या ' असें क्रोधानें म्हणत म्हणत ते त्या भीमसेनावर चालून गेले. तेव्हां तो भीमसेन यमदंडाच्या तोडीची व सुवर्णाच्या पत्र्यांनीं मढविलेली आपली वजनदार प्रचंड गदा घेऊन ' थांबा थांबा ' असें म्हणत वेगानें त्यांच्यावर धावून गेला. हें पाहून तोमर, पट्टिश इत्यादि वेध करणारीं शस्त्रें हातीं घेऊन ते अत्यंत भयंकर क्रोधवश नांवाचे राक्षस भीमसेनास ठार करण्याच्या इच्छेनें एकदम धावून आले आणि त्याच्या सभोंवतीं गराडा देऊन उभे राहिले. पण वायुपासून कुंतीच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला तो भीमसेन शूर, वेगसंपन्न, शत्रूंना ठार करून सोडणारा, सत्य आणि धर्म ह्यांच्या ठिकाणीं आसक्त असणारा, व पराक्रमाच्या कृत्यांमध्यें शत्रूंकडून पराभव न पावणारा असल्यामुळें त्या महात्म्यानें त्या शत्रूंचे नानाप्रकारचे बाण आणि अनेक शस्त्रें कुंठित करून सोडलीं व त्या सरोवराजवळ अतिशय शूर अशा शेंकडों राक्षसांचा वध केला. तेव्हां त्याचें वीर्य, बल, सामर्थ्य, बाहुबल व अस्त्रविद्येची शक्ति हीं पाहून पुढें निभाव न लगल्यामुळें ते वीरश्रेष्ठ राक्षस त्याच्या सभोंवतालच्या प्रदेशावरून एकदम सत्वर मागें फिरले; आणि भीमानें पीडित केल्यामुळें चूर होऊन जात असतांही ते पराभव पावलेले राक्षस क्रोधाच्या अधीन व ह्मणूनच बेभान होऊन जाऊन प्रथम आकाशांत व तेथून कैलास पर्वताच्या शिखराकडे पळून गेले.

ह्याप्रमाणें त्यानें दैत्य व दानव ह्यांजमध्यें पराक्रम गाजवून त्या शत्रुसमुदायाचा संग्राममध्यें पराजय केला आणि त्या सरोवरामध्यें शिरून आपल्या इच्छेस वाटतील तितकीं कमलें तोडलीं. पुढें त्या सरोवरांतील अमृततुल्य जल प्राशन केल्यामुळें पुनरपि त्याचें

तेज पूर्वीपेक्षांही उत्कृष्ट प्रकारचें झालें; व नंतर त्यानें उत्कृष्ट प्रकारचा सुगंध असलेलीं सौगंधिक नांवाचीं कमलें तोडून घेतलीं. इकडे भीमाच्या सामर्थ्यानें धुडकावून लावलेले ते क्रोधवश नांवाचे राक्षस कुबेराकडे आले व अतिशय भयभीत होऊन त्या संग्रामामध्यें दृष्टिगोचर झालेलें भीमाचें वीर्य आणि बल कथन करूं लागले. त्या राक्षसांचें तें भाषण ऐकतांच देव कुबेर हंसून ह्मणाला, "भीमाला द्रौपदीसाठीं इच्छेस वाटतील तितकीं कमलें घेऊन जाऊं द्या मला हा वृत्तान्त माहीत आहे." ह्याप्रमाणें कुबेराची अनुज्ञा मिळाल्यानंतर क्रोध शांत होऊन ते राक्षस त्या कौरवश्रेष्ठ भीमसेनाकडे आले. तेव्हां तो एकटाच त्या सरोवरामध्यें इच्छेस वाटेल त्या रीतीनें क्रीडा करीत आहे असें त्यांस दिसून आलें.

अध्याय एकशें पंचावन्नावा.

—:०:—

पांडवांचें सौगंधिकवनाकडे प्रयाण आणि भीमाची भेट.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा, तदनंतर त्या भीमसेनानें तीं अत्यंत मूल्यवान्, नानाप्रकारच्या आकारांचीं व निर्मल अशीं दिव्य कमलें काढून घेतलीं. ज्या वेळीं भीम संग्रामामध्यें पराक्रम करूं लागला, त्या वेळी पांडव ज्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत होते तेथें प्रचंड वारा सुटला; तो फार शीघ्रगामी असून त्यांतून वाळूचे कण उडत होते; त्याचा स्पर्श अंगाला झोंबण्यासारखा होता; व त्यावरून कोठें तरी संग्राम चालला आहे असें अनुमान करितां येत होतें. तसेंच त्या वेळीं अत्यंत भयंकर उल्कापात होऊन निर्घात झाला; सूर्याचे किरण एकदम आच्छादित होऊन तो निस्तेज होऊन गेला; पृथ्वी डळमळूं लागली; धुरळ्याची वृष्टि होऊं लागली; व सर्व दिशा रक्तमय होऊन गेल्यासारख्या दिसूं लागल्या; पशुपक्ष्यांचे आवाज रूक्ष भासूं लागले व सर्वही जग अंधकारानें व्याप्त होऊन गेल्यामुळें कांहींही कळेनासें झालें. हे व आणखी दुसरेही भयंकर उत्पात त्या ठिकाणीं उत्पन्न झाले. ही विस्मयकारक स्थिति अवलोकन करून वक्त्यांमध्यें श्रेष्ठ असलेला धर्मपुत्र युधिष्ठिर ह्मणूं लागला कीं, 'कोण बरें आमचा पराजय करण्यासाठीं येणार आहे ? असो; युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेल्या हे पांडवांनो, सज्ज व्हा; आपलें कल्याण असो. मला जीं हीं चिन्हें दिसत आहेत त्यांवरून आपल्या पराक्रमाचा शेवट खास चांगला होईल असें दिसतें.

जनमेजया, असें बोलून धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर ह्यानें आसमंताद्भागीं नजर फेंकली,तों त्यास भीमसेन कोठेंही दिसेना.तेव्हां त्या शत्रुमर्दकानें आपल्याजवळ बसलेली द्रौपदी आणि नकुलसहदेव ह्यांस संग्रामामध्यें भयंकर पराक्रम गाजविणारा आपला बंधु भीमसेन ह्याजविषयीं विचारिलें. तो ह्मणाला, 'द्रौपदी, भीम कोठें आहे ? आणि तो कोणतें काम करण्याच्या विचारांत आहे ? त्या साहसप्रिय वीरानें कांहीं साहस तर केलें नाहीं ना ? कारण, हे भयंकर संग्रामसूचक व प्रचंड भीति उत्पन्न करणारे उत्पात् अकस्मात् चोंहोंकडे उत्पन्न होऊं लागले आहेत ह्यामुळें संशय येतो.'

तो असें भाषण करूं लागला असतां बुद्धिशालिनी व सुहास्यमुखी अशी त्याची प्रिय पट्टराणी द्रौपदी प्रिय करण्याच्या इच्छेनें त्याला म्हणाली.

द्रौपदी ह्मणालीः—राजा, तें जें वाऱ्यांतून आलेलें सौगंधिक कमल, तें मीं आनंदानें भीमाकडे नेऊन दिलें आणि मीं त्या वीराला सांगितलें कीं, 'जर तुला हीं पुष्कळशीं कमलें

कोठें दृष्टीस पडलीं तर तूं तीं सर्व सत्वर घेऊन ये.' हें ऐकून, हे राजा, तो महाबाहु पांडव माझें प्रिय करण्यासाठीं तीं घेऊन येण्याच्या उद्देशानें येथून ईशान्यदिशेकडे निघून गेला आहे.

ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यानंतर राजा युधिष्ठिर नकुलसहदेवांस ह्मणाला कीं, 'भीम जिकडून गेला आहे त्याच दिशेनें आपण सर्वजण मिळून सत्वर निघून जाऊं या हे देवतुल्या घटोत्कचा, तूं ह्या द्रौपदीला खांद्यावर घे आणि कृश व थकून गेलेल्या ब्राह्मणांना हे राक्षस स्कंधप्रदेशांवर धारण करूं देत. तो भीम फार दूर गेला असेल असें मला अगदीं उघड उघड दिसत आहे. कारण, त्याला जाऊन फारच वेळ झाला असून त्याचा वेगही वायूसारखा आहे. तसेंच तो भूमीचें उल्लंघन करण्याविषयीं साक्षात् गरुडाप्रमाणें असल्यामुळें आकाशामध्यें उड्डाण करील अथवा स्वेच्छेनुरूप हवी तेथें उडीही मारील. ह्यास्तव,हे रजनीचरहो,आपल्या प्रभावानें आपण आतां तो गेला आहे तिकडे जाऊं. सिद्ध आणि ब्रह्मवादी ह्यांचा जोंवर त्यानें कांहीं अपराध केला नाहीं, तोंवर आपण तिकडे गेलें पाहिजे.'

हे भरतकुलश्रेष्ठा, हें ऐकून कुबेराच्या सरोवराचें ठिकाण माहीत असलेले हिडिंबप्रभृति ते सर्व दैत्य 'ठीक आहे' असें ह्मणाले; आणि तत्काल पांडव व ते अनेक ब्राह्मण ह्यांस खांद्यावर घेऊन आनंदित अंतःकरणानें लोमश मुनीसहवर्तमान प्रयाण करूं लागले. ह्याप्रमाणें त्वरेनें गेल्यानंतर त्या सर्वांनीं तें उत्कृष्ट प्रकारचें अरण्य आणि सौगंधिक कमलांनीं रम्य असणारें तें सरोवर अवलोकन केलें. त्या सरोवराच्या तीरावर महात्मा भीमही त्यांच्या दृष्टीस पडला; व मोठमोठे नेत्र असलेले, शरीर, नेत्र, बाहु आणि मांड्या भग्न होऊन गेलेले आणि मान चूर होऊन गेलेले यक्षही त्यांना दिसले. ह्या वेळीं महात्मा भीम त्या सरोवराच्या तीरावर क्रुद्ध होऊन, डोळे वटारून आणि दोहों हातांनीं गदा उगारून, प्रजेचा संहार करण्याच्या वेळीं ज्याप्रमाणें यम हातांत दंड घेऊन उभा राहतो त्याप्रमाणें उभा राहिलेला होता. त्याला अवलोकन करून धर्मराजानें पुनः पुनः आलिंगन दिलें आणि हृदयाकर्षक अशा वाणीनें ह्मटलें कीं, 'भीमा, अरे हें काय धाडस केलेंस? हें देवांना देखील अप्रिय आहे. असो; तुझें कल्याण होवो. जर माझें प्रिय करण्याची तुला इच्छा असेल, तर पुनः असें करूं नको.'

ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र भीमाला आज्ञा केल्यानंतर कमलें ग्रहण करून ते देवतुल्य पांडव त्या सरोवरामध्येंच विहार करूं लागले. ह्या वेळींच शिला आणि आयुधें ग्रहण केलेले धिप्पाड शरीराचे उद्यानपालक राक्षस तेथें आले; आणि त्या सर्वांनीं धर्मराज, महर्षि लोमश, नकुल, सहदेव आणि इतरही ब्राह्मणश्रे[illegible] ह्यांस, हे भरतकुलोत्पन्ना, विनयानें नमस्कार केला. तेव्हां धर्मराजानें त्यांचें सांत्वन केलें, ह्यामुळें ते राक्षस प्रसन्न झाले. पुढें कुबेरास कळल्यानंतर ते कुरुकुलश्रेष्ठ अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत गंधमादन पर्वताच्या माथ्यावर कांहीं थोडा वेळ रममाण होऊन राहिले.

अध्याय एकशें छपन्नावा.

—:*:—

पांडवांचें नरनारायणाश्रमाकडे प्रत्यागमन.

वैशंपायन ह्मणालेः—त्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असतां धर्मराज युधिष्ठिर सर्व ब्राह्मणांसहवर्तमान आपले बंधु आणि द्रौपदी ह्यांस ह्मणाला, " पवित्र आणि शुभकारक अशीं

अनेक तीर्थें व अंतःकरणास आनंदित करून सोडणारीं, पूर्वीं देवांचें आणि महात्म्या मुनींचें वास्तव्य असलेलीं व विशेषेंकरून ब्राह्मणांस पूज्य असलेलीं जीं निरनिराळ्या प्रकारचीं अरण्यें, तीं क्रमाक्रमानें आह्मीं अवलोकन केलेलीं आहेत. तसेंच, पूर्वींच्या ऋषींचीं चरित्रें आणि निरनिराळ्या क्रिया करण्याविषयींचे व्यापार, राजर्षींचीं चरित्रें आणि नानाप्रकारच्या उत्कृष्ट कथा श्रवण करीत करीत आह्मीं त्या त्या शुभकारक आश्रमामध्यें वास्तव्य केलें व विशेषेंकरून ब्राह्मणांसहवर्तमान स्नान करून सदोदित पुष्पें, जल, जशीं मिळालीं तशीं मुळें आणि फळें ह्यांच्या योगानें देवांचें अर्चन केलें. रम्य पर्वत, सर्व सरोवरें आणि महापवित्र समुद्र ह्यांमध्यें, तसेंच सरस्वती, सिंधु, यमुना आणि नर्मदा इत्यादिक अनेक रम्य तीर्थांमध्यें आह्मीं ब्राह्मणांसहवर्तमान उत्तम प्रकारें स्नान केलें आहे. गंगाद्वार उल्लंघून आल्यानंतर आह्मीं अनेक उत्कृष्ट पर्वत, नानाप्रकारच्या अयुतावधि पक्षिसमुदायांनीं युक्त असलेला हिमवान् पर्वत, विशाला बदरी, नरनारायणांचा आश्रम आणि सिद्ध,देव व ऋषि ह्यांस पूज्य असलेली दिव्य पुष्करणी हीं अवलोकन केलीं. तसेंच, हे द्विजश्रेष्ठहो, महात्म्या लोमश मुनींनीं आह्मांला क्रमविशेषाच्या अनुरोधानें सर्वही देवमंदिरें दाखविलीं आहेत. तेव्हां, हे भीमा, सिद्धगणांनीं सेवित असें जें हें कुबेराचें मंदिर त्यामध्यें आह्मांस कसें जाता येईल, ह्याविषयींचा आतां विचार कर."

वैशंपायन ह्मणालेः—तो राजेंद्र असें भाषण करीत आहे इतक्यांत आकाशवाणी झाली कीं, " हे राजा, कुबेराच्या मंदिरास जातां येणें अशक्य आहे; कारण, तें दुर्गम आहे. ह्यास्तव, येथूनच तूं जसा आलास तसा बदरी ह्या नांवानें प्रख्यात असलेल्या नरनारायणांच्या स्थानाकडे जा. तेथून, हे कुंतीपुत्रा, सिद्ध आणि चारण ह्यांनीं सेवित आणि अनेक पुष्पें व फळें ह्यांच्या योगानें रम्य दिसणाऱ्या वृषपर्व्याच्या आश्रमास जा; आणि त्याच्या पलीकडे गेल्यानंतर आर्ष्टिषेणाच्या आश्रमामध्यें रहा, ह्मणजे, हे कौंतेया, तुला कुबेराच्या मंदिराचें दर्शन होईल "

ह्याप्रमाणें आकाशवाणी होत आहे इतक्यांत दिव्य सुगंधानें पूर्ण असलेला, सुखदायक, अंतःकरणास अल्हादित करणारा, थंडगार व शुद्ध असा वारा वाहूं लागला व लागलीच पुष्पवृष्टि झाली. ह्याप्रमाणें आकाशांतून झालेली ती दिव्य वाणी ऐकतांच सर्वांस अतिशय आश्चर्य वाटलें व त्यांतूनही ऋषि, ब्राह्मण व क्षत्रिय ह्यांना तर विशेष आश्चर्य वाटलें. तेव्हां ती अत्यंत आश्चर्यकारक वाणी ऐकून द्विज धौम्य ह्मणाला कीं, ' हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्यावर उत्तर देतां येणें शक्य नाहीं; तेव्हां आतां आपण असेंच ठरवूं या. ' हें ऐकून राजा युधिष्ठिर तें भाषण मान्य करून भीमसेनादिक सर्व बंधूंचा परिवार, द्रौपदी आणि ब्राह्मण ह्यांसहवर्तमान फिरून त्या नरनारायणाश्रमाकडे आला व सुखानें राहूं लागला.

जटासुरवधपर्व.

अध्याय एकशें सत्तावन्नावा.

—:०:—

जटासुराचा वध.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर त्या पर्वत-श्रेष्ठावर अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत ब्राह्मणां-सहवर्तमान ते पांडव निर्भयपणें वास्तव्य करूं लागले. पुढें कोणे एके समयीं, सर्व राक्षस आणि भीमसेनपुत्र घटोत्कच हे बाहेर निघून गेले असून भीमसेनही साहजिक रीतीनें कोठें बाहेर गेला आहे असें पाहून, एका राक्षसानें धर्म, नकुलसहदेव आणि द्रौपदी ह्यांचें अंतःकरण आकर्षण करून घेतलें. 'मी मंत्रशास्त्रामध्यें प्रवीण आणि उत्कृष्ट प्रकारचा सर्वशास्त्रवेत्ता ब्राह्मण आहें.' असें सांगत तो त्यांची एक-सारखी सेवा करूं लागला व त्यांचे बाणांचे भाते आणि धनुष्यें हीं मिळविण्याची इच्छा असल्यामुळें तीं केव्हां मिळतील ह्याची व द्रौपदीला हरण करून नेण्याची संधि साधीत बसला. हा पापबुद्धि दुरात्मा जटासुर ह्या नांवानें प्रख्यात असलेला राक्षस होता. हे राजेंद्रा, तो सेवा करूं लागला तेव्हां पांडुपुत्र युधिष्ठिरही त्याचें पोषण करूं लागला. पण अग्नि भस्मानें आच्छादित झाल्यामुळें जसा ओळखितां येत नाहीं, तसा वेषांतर केल्या मुळें तो दुष्ट त्याला ओळखून आला नाहीं. पुढें, हे शत्रुमर्दना, भीमसेन मृगया करण्या-साठीं बाहेर निघून गेला आहे, घटोत्कच आपल्या अनुयायांसहवर्तमान दिगंतरावर निघून गेला आहे, लोमशप्रभृति मुनि समाधि लावून बसले आहेत, व इतर तपोधन मुनि कांहीं स्नानाकरितां व कांहीं पुष्पें आणण्याकरितां निघून गेले आहेत, असें पाहून त्यानें भयंकर वेडेंवांकडें आणि प्रचंड असें दुसरेंच स्वरूप धारण केलें; व सर्वही शस्त्रें घेऊन आणि द्रौपदी व तिघेही पांडव यांना घेऊन तो दुरात्मा चालूं लागला. तेव्हां सहदेव मात्र म्यानांतून तरवार काढून शत्रूची मिठी सोड-वून मोठ्या पराक्रमानें आणि प्रयासानें तींतून निसटला आणि महाबलाढ्य भीमसेन ज्या मार्गानें गेला होता त्या मार्गाकडे तोंड करून भीमसेनाला हांका मारूं लागला. याप्रमाणें राक्षस जेव्हां घेऊन जाऊं लागला, तेव्हां धर्मराज युधिष्ठिर त्याला ह्मणाला कीं, "हे मूर्खा, तुझा धर्म नष्ट होत आहे, तिकडे तूं लक्ष्य देत नाहींस. तुजवांचून इतर असे जे कोणी मनुष्यांमध्यें व तीर्यग्योनीमध्यें वास करीत आहेत, ते सर्व प्राणी अवश्य धर्मावर दृष्टि ठेवितात व राक्षस तर विशेषेंकरून धर्मावर नजर ठेवितात. राक्षस हे धर्माचें मूळ असून ते उत्कृष्ट प्रकारें धर्म जाणीत असतात. ह्या सर्वांचा विचार करून तूं येथें जवळच उभें रहा-वेंस हें योग्य आहे. हे राक्षसा, देव, ऋषि, सिद्ध, पितर, गंधर्व, उरग, राक्षस, पक्षी, पशु आणि तिर्यग्योनीमध्यें वास्तव्य करणारे कीट, पिपी-लिका हे सर्वही मनुष्यांवरच आपली उप-जीविका करीत असतात व तूंही त्यांजवरच उपजीविका करीत आहेस. शिवाय, ह्या मृत्यु-लोकाचा अभ्युदय झाला तरच तुमच्या लोकां-चाही अभ्युदय होतो; हा लोक शोकग्रस्त झाला ह्मणजे देवता शोक करूं लागतात; कारण, ह्या लोकाकडून हव्यकव्यादिकांच्या रूपानें यथाविधि पूजन होऊं लागलें तरच त्यांचा अभ्युदय होतो. शिवाय, राक्षसा, आह्मीं ह्या राष्ट्राचे संरक्षक आहों. ह्यामुळें, तूं जर आमचा नाश केलास तर राष्ट्राचें संरक्षण होणार नाहीं; जर राष्ट्राचें संरक्षण झालें नाहीं तर मग सुख अथवा ऐश्वर्य हें कोठून मिळणार!

कांहींएक अपराध नसतां राक्षसानें राजाचा अपमान करितां कामा नये. हे नरभक्षका, आमच्याकडून अणुमात्रही अपराध घडलेला नाहीं; आह्मी यथाशक्ति देवतादिकांस अर्पण करून उरलेलें अन्न भक्षण करीत असतों, आणि गुरु व ब्राह्मण ह्यांचीं वाक्यें प्रमाण समजून तीं करण्यामध्यें आसक्त होऊन रहातों. मित्रांचा, ज्यांनीं आपणांवर विश्वास ठेविला असेल त्यांचा, ज्याचें अन्न खाल्लें असेल त्याचा आणि ज्याच्या आश्रयास वास्तव्य केलें असेल त्याचा द्वेष करूं नये. असें असतां, हे दुर्बुद्धे, आह्मांकडून सत्कार घेत आमच्या आश्रयाला सुखानें राहून आज आह्मांला हरण करून घेऊन जाण्याची तूं काय ह्मणून इच्छा करीत आहेस? एकंदरींत तुझा आचार,तुझी बुद्धि आणि तुझा वृद्धपणा हीं सर्व व्यर्थ असून तूं आज व्यर्थ मरणास पात्र होऊन बसलेला आहेस ! अरे, तूं उगीच वायां जाऊं नको. आतां, सर्वही धर्मानें विरहित असणाऱ्या तुज दुरात्म्याची जर इच्छा असली, तर तूं आमची शस्त्रें आह्मांला देऊन युद्ध करून द्रौपदीचें हरण कर. असें न करितां जर तूं असमंजस पणानें हें कर्म करशील, तर तुला अधर्म घडून लोकांत तुझी अपकीर्ति मात्र होईल. राक्षसा, तूं जो ह्या मानुषस्त्रीला स्पर्श केला आहेस तें घागरीनें ढवळून भरून घेऊन विषच प्राशन केलें आहेस!" असें भाषण केल्यानंतर युधिष्ठिर आपलें वजन वाढवूं लागला; तेव्हां शरीरभारानें दडपून जाऊं लागल्यामुळें तो राक्षस पूर्वींप्रमाणें त्वरेनें चालेनासा झाला. तदनंतर युधिष्ठिर द्रौपदी आणि नकुल ह्यांस ह्मणाला, " तुह्मी ह्या मूर्ख राक्षसाची भीति बाळगूं नका. कारण, मीं ह्याची गति नष्ट केलेली असून महाबाहु वायुपुत्र भीमसेनही येथें जवळच असेल. तो ह्या क्षणीं आला तर मग ह्या राक्षसाचें कांहींएक चालणार नाहीं."

तदनंतर, राजा, अंतःकरण मोहित झालेल्या त्या राक्षसास अवलोकन करून सहदेव कुंतीपुत्र युधिष्ठिराला ह्मणाला कीं, " हे राजा, संग्रामामध्यें तोंडास तोंड देऊन शत्रूचा पराजय करणें अथवा संग्रामांतच प्राणत्याग करणें ह्याहून अधिक चांगलें असें क्षत्रियांचें कर्तव्य आहे तरी कोणतें? हे शत्रुतापना राजा, हा आह्मांला मारील किंवा आह्मी ह्याला मारूं; कसेंही कां होईना, पण आपण युद्ध करूं या. कारण, हा प्रसंग युद्ध करण्याचाच असून हा प्रदेशही त्या कर्मास योग्य असाच आहे. हे अमोघपराक्रमा, सांप्रत क्षात्रधर्माचें अवलंबन करण्याचा प्रसंग आलेला आहे. ह्या वेळीं आपण युद्ध करीत असतां शत्रूचा पराजय केला, अथवा मरण आलें, तरीही आह्मी सद्गतीसच जाण्यास पात्र होऊं. हे भरतवंशजा, आज हा राक्षस जिवंत असतांना जर सूर्य अस्तास जाईल, तर मी पुनः आपणास क्षत्रिय आहें असें केव्हांही ह्मणणार नाहीं. अरे ए राक्षसा, उभा रहा ! मी पांडुपुत्र सहदेव आहें, समजलास ! आतां एक मला ठार करून तरी तूं ह्या द्रौपदीला घेऊन जा, किंवा माझ्या हातून तरी ठार होऊन दीर्घ निद्रेचा अनुभव घेऊन भूमितलावर पडून रहा ! "

जनमेजया, माद्रीपुत्र सहदेव त्या वेळीं अशा रीतीनें भाषण करीत आहे इतक्यांत हातीं गदा घेतलेला व ह्मणूनच वज्रपाणि इंद्राप्रमाणें दिसणारा भीमसेन दिसूं लागला. त्यानें मार्गावरूनच आपले दोन बंधु, कीर्तिशालिनी द्रौपदी, राक्षसाचा तिरस्कार करीत भूमितलावर उभा राहिलेला सहदेव, आणि कालगतीनें विचारशक्ति नष्ट होऊन गेलेला व दैवानेंच निवारण केल्यामुळें तेथल्या तेथें.

फिरत राहिलेला मूर्ख तो राक्षस ह्यांस अवलोकन केलें.

अशा प्रकारें आपले बंधु आणि द्रौपदी ह्यांना तो राक्षस हरण करून घेऊन जात आहे असें दिसून येतांच भीमसेन कोपाविष्ट झाला आणि राक्षसास ह्मणाला, "अरे दुष्टा, पूर्वी तूं आमची शस्त्रें शोधूं लागलास त्या वेळींच तूं कोण आहेस हें मीं ओळखिलें होतें. पण मीं त्या वेळींच तुला ठार करून सोडिलें नाहीं, ह्याचें कारण–तुझी आह्मी मुळींच पर्वा करीत नाहीं हेंच होय. शिवाय, तूं ब्राह्मणाचा वेष घेऊन आपलें स्वरूप झाकून ठेविलें होतेंस; आह्मांला अप्रिय बोलला नाहीस; आमचें प्रिय करण्यामध्येंच तूं आसक्त होऊन राहिलास व अप्रिय करीत नव्हतास. ह्यामुळें, निरपराधी ब्राह्मणाचें स्वरूप धारण करणाऱ्या अशा तुज अतिथीचा मी वध तरी कसा करावा ? ह्मणूनच मीं तुझी उपेक्षा केली. कारण, राक्षस आहे असें जरी कळून आलें तरीही जो त्या अतिथीचा वध करील तो नरकास जातो. असो; तुझी वेळ भरलेली नव्हती ह्मणूनच तुझा त्या वेळीं वध झाला नाहीं. पण आज अघटित कर्में घडवून आणणाऱ्या कालानें तुला द्रौपदीस हरण करून नेण्याची असली बुद्धि दिली, ह्यावरून तुझा काळ भरला आहे असें वाटत आहे. अरे, तूं कालरूपी सूत्रास लागलेला हा द्रौपदीहरणरूपी गळ गिळलेला आहेस. ह्यामुळें मुखास गळ टोंचलेल्या पाण्यांतील मत्स्याप्रमाणें आतां तुझी स्थिति झाली आहे, तेव्हां तूं आतां करणार काय ? अरे, तूं ज्या दिशेकडे आतां जावयास निघाला आहेस आणि जिकडे पूर्वी तुझें अंतःकरण गेलेलें आहे, त्या देशेकडे आतां तूं न जातां बक आणि हिडिंब ह्या दैत्यांच्या मार्गाला लागणार ! "

ह्याप्रमाणें भीमानें भाषण केल्यानंतर, कालानें प्रेरणा केलेला तो राक्षस भीतीनें त्या सर्वांना सोडून देऊन युद्ध करण्यासाठीं पुढें येऊन उभा राहिला आणि कोपानें ओष्ठ स्फुरण पावत असतां भीमसेनाला ह्मणाला, "अरे मूर्खा, मला कांहीं दिशाभूल झालेली आहे असें नाहीं; तर मीं तुझी गांठ पडण्यासाठींच इतका विलंब केलेला आहे. तूं संग्रामामध्यें ज्या ज्या राक्षसांना ठार केलें आहेस ते ते सर्व मीं ऐकिलेले आहेत. तेव्हां आज मी तुझ्या रक्तानें त्यांना उदकदान करितों ! "

राजा, त्यानें असें भाषण केलें असतां भीम जरा हसल्यासारखें करून ओष्ठप्रांत चाटूं लागला आणि साक्षात् प्रयलकालीन यमाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन बाहुयुद्ध करण्याच्या इच्छेनें राक्षसावर धावून गेला. तेव्हां, भीम युद्धाकारितां येऊन ठाकला आहे हें पाहून, ज्याप्रमाणें बलिनामक दैत्य इंद्रावर चालून गेला होता त्याप्रमाणें तो राक्षसही वारंवार ओष्ठप्रांत चाटीत आणि जबडा पसरीत भूमीवर चालून गेला. तदनंतर त्या उभयतांमध्यें भयंकर बाहुयुद्ध सुरू झालें. तेव्हां उभयता माद्रीपुत्र नकुलसहदेव अतिशय कोपाविष्ट होऊन राक्षसावर धावून जाऊं लागले. हें पाहून कुंतीपुत्र वृकोदरानें त्यांना हसत हसत मागें फिरविलें, आणि 'राक्षसाचा समाचार घेण्याला मी समर्थ आहें, तुह्मी आपले पहात उभे रहा.' असें सांगितलें; व धर्मराजाकडे वळून ह्मटलें कीं, 'हे राजा, मी आपलें शरीर, बंधु, धर्म, पुण्य आणि अभीष्ट वस्तु ह्यांची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मी ह्या राक्षसाचा धुव्वा उडवून देतों!'

इतकें भाषण झाल्यानंतर, परस्परांची स्पर्धा करणारे ते उभयतां राक्षस आणि भीमसेन हे वीर बाहुयुद्ध करीत परस्परांशीं जाऊन

भिडले. नंतर, युद्धांत दुसऱ्याचें वर्चस्व सहन न करणाऱ्या देवांमध्यें आणि दैत्यांमध्यें ज्या प्रकारचें युद्ध चाललें होतें, त्याप्रमाणें क्रुद्ध होऊन गेलेल्या भीम आणि राक्षस ह्या उभयतांमध्यें युद्ध सुरू झालें. ते उभयतां महाबलाढ्य मेघांप्रमाणें गर्जना करून व आरोळ्या ठोकीत वृक्ष उपटून घेऊन परस्परांवर प्रहार करूं लागले. ते महाबलाढ्य वीर मांड्यांचा तडाखा देऊन मोठमोठे वृक्ष मोडून पाडूं लागले व परस्परांचा वध करण्याच्या उद्देशानें एकमेकांवर आवेशानें धावून जाऊं लागले. स्त्रीची इच्छा करणारे वाली आणि सुग्रीव ह्या उभयतां बंधूंमध्यें पूर्वी ज्या प्रकारचें युद्ध झालें होतें, त्याच प्रकारचें वृक्षांना नामशेष करून सोडणारें युद्ध त्या उभयतांमध्यें झालें. ते उभयतां वारंवार गर्जना करीत करीत वृक्ष क्षणभर फिरवून परस्परांवर प्रहार करूं लागले. अशा रीतीनें युद्ध चालून त्या प्रदेशांतील सर्वही वृक्ष जेव्हां उपटून पडले व परस्परांचा वध करण्याच्या इच्छेनें प्रहार करून जेव्हां त्यांच्या बारीक बारीक चिंबोळ्या होऊन गेल्या,तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्याप्रमाणें दोन पर्वतश्रेष्ठांनीं मोठमोठाले मेघ घेऊन युद्ध करावें, त्याप्रमाणें ते क्षणभर शिळा घेऊन युद्ध करूं लागले; आणि कोपाविष्ट होऊन अत्यंत जोरानें जाणाऱ्या वज्राप्रमाणें त्या प्रचंड आणि भयंकर शिळा फेंकून परस्परांवर प्रहार करूं लागले. नंतर सामर्थ्याचा दर्प चढलेले ते उभयतां हत्तींप्रमाणें परस्परांवर चालून जाऊन हातांनीं धरून परस्परांस ओढून अत्यंत भयंकर असे मुष्टिप्रहार करूं लागले; तेव्हां त्या महात्म्यांच्या शरीरांतून 'फट्फट्' असा आवाज होऊं लागला. तदनंतर पांच फणांच्या सर्पाप्रमाणें असलेल्या आपल्या हाताची मूठ वळून भीमानें वेगानें त्या दैत्याच्या मानेवर मारली व त्याच्या बाहूचा आघात होतांच तो राक्षस थकून गेला. तेव्हां तो अतिशय दमला आहे असें पाहून महाबाहु देवतुल्य भीमसेन लागलीच त्याच्या जवळ गेला आणि त्यानें आपल्या हातांनीं त्याला वर फेंकून तो खालीं पडल्यानंतर त्याला चेंचून त्याचे सर्वही अवयव चूर करून टाकले व मानेवर हाताचा तळवा हाणून त्यानें त्याचें मस्तक शरीरापासून वेगळें करून सोडिलें ! तेव्हां, ज्याप्रमाणें वृक्षावरून एखादें फळ तुटून पडावें त्याप्रमाणें भीमाच्या सामर्थ्यानें तें जटासुराचें शिर तुटून पडलें! त्या वेळीं तें दांतओंठ खात आहे आणि त्याचे डोळे गरगरां फिरत आहेत असें दिसत होतें. तसेंच पडते वेळीं तें रक्तानें लिंपून गेलेलें होतें. असो; ह्याप्रमाणें त्या जटासुराचा वध करून, देव ज्याप्रमाणें इंद्राची स्तुति करितात त्याप्रमाणें ब्राह्मणश्रेष्ठ स्तुति करीत असतां तो भीमसेन युधिष्ठिराकडे आला.

यक्षयुद्धपर्व.

अध्याय एकशें अठावन्नावा.

—:०:—

गंधमादनवर्णन.

वैशंपायन ह्मणाले:—त्या राक्षसाला ठार केल्यानंतर पुनरपि नरनारायणाश्रमास येऊन कुंतीपुत्र प्रभु धर्मराज वास्तव्य करूं लागला. पुढें एके वेळीं आपला भ्राता अर्जुन ह्याचें त्यास स्मरण झाल्यामुळें, आपले बंधु व द्रौपदी ह्यांस एकत्र जमवून तो असें बोलूं लागला.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—आह्मी ह्या वनामध्यें संचार करीत असतां चार वर्षें निघून गेलीं. अर्जुनानें पांचव्या वर्षीं खास परत येण्याचा संकेत केला होता. ह्यास्तव, पर्वतांमध्यें श्रेष्ठ असणारा, प्रफुल्ल असे वृक्षसमुदाय आणि मदयुक्त झालेले कोकिल व भ्रमर ह्यांनीं युक्त असलेला, मयूर, चातक इत्यादिकांच्या आनंदित वृन्दीमुळें विभूषित दिसणारा, व्याघ्र, वराह, महिष, गवे, हरिणें, इतरही हिंस्र पशु आणि रुरुसंज्ञक मृग ह्यांचा संचार असलेला, सहस्रपत्र, शतपत्र, उत्पल, कमल, नीलोत्पल इत्यादिक प्रफुल्ल अशा कमलविशेषांनीं विराजमान दिसणारा, महापुण्यकारक, पवित्र आणि देवदैत्यादिकांनीं सेवित असा जो पर्वतराज कैलास, त्या ठिकाणीं आपण सर्व जाऊं. कारण, त्या ठिकाणींच आह्मी त्याची मार्गप्रतिक्षा करण्याचा संकेत केलेला होता तसेंच, पूर्वीं त्या निस्सीम तेजस्वी अर्जुनानेंही मजपाशीं ठराव केला होता कीं, ' मी पांच वर्षें धनुर्विद्या शिकण्यासाठीं राहीन. ' तेव्हां आतां आपण त्या ठिकाणीं जाऊन, गांडीव धनुष्य धारण करणारा शत्रुमर्दक अर्जुन अस्त्रें संपादन करून देवलोकांतून फिरून इहलोकीं आल्यानंतर त्याला अवलोकन करूं.

राजा, असें बोलून पाडुपुत्र युधिष्ठिरानें सर्व ब्राह्मणांचा विचार घेतला; आणि त्या तपोनिष्ठांना तसें करण्याचें कारणही सांगितलें. नंतर त्यांनीं आनंदित झालेल्या व उग्र तपश्चर्येनें युक्त असणाऱ्या त्या मुनींना प्रदक्षिणा घातली, तेव्हां ब्राह्मणांनींही त्यांना अनुमोदन दिलें. ते ह्मणाले, " हे भरतकुलश्रेष्ठा धर्मज्ञा युधिष्ठिरा, सांप्रत तुला जरी हे क्लेश भोगावे लागत आहेत, तरी ह्यांच्या योगानें शेवटीं तुला सुख होणार आहे. तुझें अकल्याण न होतां तूं सुखरूपपणें ह्या दुःखांतून पार पडून लवकरच सुखानें व उत्कृष्टपणें पृथ्वीचें पालन करूं लागशील. "

हें त्या तपस्व्यांचें भाषण बहुमानपूर्वक ऐकून घेऊन तो शत्रुतापन राजा, ते ब्राह्मण आणि आपले बंधु ह्यांसहवर्तमान तेथून निघाला. त्या वेळीं घटोत्कचादि राक्षस त्याच्या मागून चालले होते व लोमश मुनि त्याचें संरक्षण करीत होते. तो उत्कृष्ट नियमनिष्ठ महातेजस्वी राजा कांहीं कांहीं ठिकाणीं आपल्या बंधूंसहवर्तमान पायांनीं चालत असे व कोठें कोठें राक्षस त्याला खांद्यावर घेत असत. ह्याप्रमाणें राजा युधिष्ठिर नानाप्रकारच्या क्लेशांचें मनामध्यें चिंतन करीत करीत सिंह, व्याघ्र, गज इत्यादिकांनीं व्याप्त असलेल्या उत्तरदिशेकडे प्रयाण करूं लागला. त्या वेळीं त्याला कैलास, मैनाक आणि श्वेतनामक पर्वत व गंधमादनाचे कांहीं कांहीं फांटे ह्यांचें दर्शन होत होतें; व पर्वतांच्या वरच्या प्रदेशांवर उत्कृष्ट अशा अनेक नद्या दृष्टिगोचर होत होत्या. ह्याप्रमाणें जातां जातां सतराव्या दिवशीं तो पवित्र अशा हिमवान् पर्वताच्या पृष्ठभागीं गेला. राजा, गंधमादन पर्वताच्या जवळच असणाऱ्या नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं

व लतांनीं व्याप्त अशा हिमालयाच्या पवित्र पृष्ठभागावर पाण्याच्या भोंवऱ्यांनीं व प्रफुल्ल अशा वृक्षांनीं वेष्टिलेला वृषपर्व्याचा अत्यंत पवित्र आश्रम पांडवांनीं अवलोकन केला. तेव्हां श्रम परिहार होऊन त्या शत्रुमर्दक पांडवांनीं तो महात्मा राजर्षि वृषपर्वा ह्याजपुढें जाऊन नमस्कार केला. तेव्हां त्या राजर्षीनें आपल्या पुत्रांप्रमाणें त्या भरतश्रेष्ठांचें अभिनंदन करून त्यांचा सत्कार केला. नंतर ते शत्रुमर्दक पांडव सात दिवस तेथें राहिले व आठवा दिवस उजाडतांच त्या लोकप्रख्यात वृषपर्वा मुनीचा निरोप घेऊन त्यांनीं पुढें जाण्याचें मनांत आणिलें. नंतर आपल्या बंधूंप्रमाणें मान्य असणाऱ्या आपल्या जवळच्या ब्राह्मणांपैकीं प्रत्येक ब्राह्मणाची नामनिर्देशपूर्वक ओळख करून देऊन त्यांनीं वृषपर्व्याकडे जशी एखादी ठेव ठेवावी तद्वत् त्यांना ठेविलें; अवशिष्ट राहिलेला आपला परिवारही त्या महात्म्याच्या स्वाधीन केला; आणि, राजा, त्या पांडवांनीं आपलीं यज्ञपात्रें, रत्नें आणि अलंकार ही सर्व वृषपर्व्याच्या आश्रमांत ठेवलीं. तदनंतर, भूतभविष्यकालाचें ज्ञान असलेल्या चतुर अशा त्या धर्मवेत्त्या मुनीनें भरतकुलश्रेष्ठ पांडवांस पुढें काय काय करावयाचें तें आपल्या पुत्रांप्रमाणें शिकविलें. नंतर त्याची अनुज्ञा घेऊन ते महात्मे उत्तरदिशेकडे प्रयाण करूं लागले. ते निघूं लागतांच राजर्षि वृषपर्वा त्यांना पोंहोंचवावयास गेला व पांडवांचें संरक्षण करण्याविषयीं ब्राह्मणांना सांगून व आपणही आशीर्वाद देऊन त्यांचें अभिनंदन करून व त्यांना मार्ग दाखवून परत फिरला.

नंतर अमोघपराक्रमी कुंतीपुत्र युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान—अनेक प्रकारच्या मृगसमुदायांनीं सेवित—अशा कैलासाकडे जावयास निघाला. तेथून निघाल्यानंतर अनेक प्रकारच्या वृक्षांनीं निरुद्ध झालेल्या पर्वतांच्या टेंकड्यांवर मुक्काम करीत करीत चौथ्या दिवशीं ते पांडव त्या पर्वतावर गेले. ह्या पर्वताची कांति प्रचंड अशा मेघासारखी दिसत असून त्याच्या आसमंताद्भागीं जलप्रवाह चाललेले होते; पुढें रत्नें, सुवर्ण, रौप्य इत्यादिकांचे नानाप्रकारचे पर्वत ठिकठिकाणीं अवलोकन करीत करीत ते वृषपर्व्यानें सांगितलेल्या मार्गाच्या अनुरोधानें गमन करूं लागले. ह्यामुळें त्या पर्वताच्या वरच्या वरच्या भागीं असणाऱ्या अत्यंत दुर्गम अशा गुहा व गमन करण्यास कठीण असे अनेक प्रदेश ह्यांतून ते सुखरूपपणें पार निघून गेले. ह्या वेळीं धौम्य, द्रौपदी, पांडव आणि महर्षि लोमश हे सर्वजण अगदीं बरोबर चालले होते; त्यांतील कोणीही मागें राहिला नव्हता. ह्याप्रमाणें जाऊं लागल्यानंतर पशु-पक्षी ह्यांच्या ध्वनीनें भरून गेलेला, अनेक प्रकारच्या अयुतावधि लता आणि वृक्ष ह्यांनीं व्याप्त असलेला, वानरसमुदायांनीं सेवित, कमलयुक्त सरोवरें असलेला, व लहान लहान सरोवरांनीं युक्त अशा मोठमोठ्या अरण्यांनीं विराजमान असा जो अत्यंत रमणीय आणि पवित्र महापर्वत माल्यवान् त्याजवर ते गेले; व तेथून किन्नरांचें वसतिस्थान व सिद्ध आणि चारण ह्यांचें वास्तव्य असलेला गंधमादन पर्वत त्यांनीं अवलोकन केला. तेव्हां आनंद झाल्यामुळें त्यांच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. नंतर विद्याधर आणि किन्नरस्त्रिया ह्यांचा संचार असलेलें, हत्तींच्या कळपांचें वसतिस्थान, अयुतावधि सिंह आणि व्याघ्र ह्यांनीं युक्त असलेलें, शरभसंज्ञक पशूंच्या गर्जनेनें भरून गेलेलें, व नानाप्रकारच्या पशूंनीं सेवित असलेलें त्या गंदमादन पर्वतावरील नंदनवनाच्या तोडीचें असें अंतःकरणास आनंदित करून सोडणारें जें अरण्य, त्यामध्यें ते वीर

पांडुपुत्र द्रौपदी आणि ते महात्मे ब्राह्मण ह्यांच्या-सहवर्तमान—पक्ष्यांचे आनंददायक व कर्णमधुर असे उत्कृष्ट व रम्य आवाज श्रवण करीत—आनंदानें क्रमाक्रमानें शिरले. त्या वेळीं सर्व ऋतूंमध्यें येणाऱ्या फलभारानें युक्त असलेले, प्रत्येक ऋतूमध्यें येणाऱ्या पुष्पांमुळें सोज्ज्वळ दिसणारे व फलांच्या भारामुळे नम्र झालेले वृक्ष त्यांच्या दृष्टीस पडत होते. तसेंच आम्र, आम्रातक, नारळ, टेंबुरणी, मुंजालक, अंजीर, डाळिंब, महाळुंग, फणस, ओंट, केळी, खजूर, आम्लवेतस, पारावत, क्षौद्र, रम्य असे नीपवृक्ष, बिल्व, कवठ, जांभूळ, शिवण, बोर, पायरी, उंबर, वड, अश्वत्थ, खिरणी, बिब्बे, आवळी, हिरडे, बेहडे, हिंगणमिट्टे, करवंदी, अतिशय जोरदार असे टेंबुरणीचे वृक्ष व आणखीही नानाप्रकारचे वृक्ष गंधमादनाच्या टेंकड्यांवर त्यांना दिसले. हे वृक्ष अमृताप्रमाणें गोड अशा फलांनीं भरून गेलेले होते. ह्यांशिवाय चंपक, अशोक, केतक, बकुल, नागचांफा, सातवणि, पांगारा, गुलाब, कुडे, मंदार, शतावरी, पारिजात, कांचन, देवदार, साग, ताड, तमाल, पिंपळ, हिंगुवृक्ष, सावर, केदारकुटकी, पळस, शिसवा, सरळ इत्यादिक वृक्षही त्यानीं अवलोकन केले. ह्या वृक्षांवर चकोर, सुतारपक्षी, भ्रमर, पोपट, कोकीळ, चिमण्या, हारीत, तिलगिरू पक्षी, जीवंजीव, प्रियकसंज्ञक पक्षी, चातक आणि इतरही निरनिराळ्या प्रकारचे पक्षी बसून कर्णमधुर मंजूळ शब्द करीत होते. तसेंच आसमंताद्भागीं जल वहात असलेलीं व चंद्रविकासी, सूर्यविकासी, आरक्तवर्ण, नीलवर्ण, आणि सुगंधि इत्यादि प्रकारच्या कमलांनीं सर्वत्र व्याप्त होऊन गेलेलीं, राजहंस,चक्रवाक, कुररी, पाणकोंबडे, करडुवा, पुढेरी, हंस, बगळे, पाणकावळे आणि इतरही जलचर पक्षी ह्यांची गर्दी असलेलीं अशीं सरोवरेंही त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं गंधमादन पर्वताच्या कड्यांवर अवलोकन केलीं. ह्या सरोवरांमध्यें कमलांतून गळणारा मकरंद प्राशन केल्यामुळें मदयुक्त होऊन आळशी बनलेले व कमलाच्या मध्यभागांतून गळणारा पराग व केसरें ह्यांच्या संपर्कानें आरक्तवर्ण होऊन गेलेले भ्रमर मंजूळ आवाज करीत होते व कमलसमुदायांच्या योगानें सर्वत्र सुशोभित दिसत होते. तसेंच मेघरूपी वाद्यध्वनि श्रवण करितांच भयंकर रीतीनें वाढलेल्या मदनानें व्याकूळ होऊन लांडोरींसहवर्तमान लतांच्या जाळ्यांमध्यें जाऊन पंखें चित्रविचित्र पसरून नृत्य करणारे व कर्णमधुर अशा संगीतध्वनीप्रमाणें मंजूळ केकाध्वनि करणारे, वनांत राहण्याविषयीं अत्यंत लुब्ध असलेले व मदानें धुंद होऊन जाऊन विलासामध्यें गुंग झालेले मयूरही त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्या ठिकाणीं कांहीं आपल्या प्रियांना बरोबर घेऊन रममाण होऊं लागलेले, कित्येक वेलींच्या शाखांनीं गुरफटून गेलेल्या कुड्याच्या झाडांवर बसलेले, कित्येक मदोन्मत्त होऊन कुड्याच्या डहाळ्यांवर आरोहण करणारे, कित्येक वृक्षांच्या ढोलींत असलेले व विस्तीर्ण पिसाऱ्यानें व्याप्त झाल्यामुळें मुकुटाप्रमाणें दिसणारे मयूर त्यांनीं अवलोकन केले. तसेंच पर्वतांच्या शिखरांवर असलेले मदनाचें जणू तोमरसंज्ञक आयुधच असे सुवर्णवर्ण पुष्पांनीं युक्त असलेले मोठमोठे सिंधुवारसंज्ञक वृक्ष,कानावर ठेवण्यांच्या तुऱ्यांप्रमाणें दिसणाऱ्या अनेक पुष्पांनीं युक्त असलेले प्रफुल्लित असे कर्णिकारवृक्ष, आणि वनांतील वृक्षसमूहांच्या मध्यभागीं असणारे, अवलोकन होतांच कामवशता व उत्कंठा उत्पन्न करणारे, मदनाचे जणू बाणसमूहच असे कुरबक (कोरांटी) संज्ञक क्षुप (झुडपें)

आणि वनपंक्तीला लावलेले जणू उत्कृष्ट प्रकारचे तिलकच असे शोभायमान तिलकवृक्ष हे त्यांनीं अवलोकन केले. त्यांजवर भ्रमरांचे गुंजारव सुरू असून मंजिरींच्या योगानें ते विराजमान झालेले होते. त्या पर्वतांच्या टेंकड्यांवर आरक्तवर्ण, कज्जलाप्रमाणें कांति असलेलीं अर्थात् कृष्णवर्ण व वैदूर्य रत्नांसारखीं दिसणारीं पुष्पें आल्यामुळें अनेक वृक्ष विराजमान होऊन राहिलेले होते. तसेंच साग, तमाल, गुलाब, बकुल इत्यादिक वृक्ष प्रफुल्ल झाले असल्यामुळें ते पर्वतांच्या शिखरांवर चिकटून बसलेल्या पुष्पमालांप्रमाणें दिसत होते. त्याचप्रमाणें त्या पांडवांना पर्वतांच्या टेंकड्यांवर स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ कांति असलेलीं, श्वेतवर्ण पंखें असलेल्या राजहंस, सारस इत्यादि पक्ष्यांनीं विराजमान, सूर्यविकासी, नीलवर्ण इत्यादिक प्रकारच्या कमलांनी व्याप्त होऊन गेलेलीं, व थंडगार पण शरीरास सुखदायक असें जल असलेलीं अनेक सरोवरेंही दिसलीं.

ह्याप्रमाणें सुगंधयुक्त माळा, स्वादिष्ट फळें, रमणीय सरोवरें आणि सुंदर वृक्ष ह्यांजकडे आश्चर्यामुळें विकसित झालेल्या नेत्रांनीं अवलोकन करीत करीत ते वीर त्या ठिकाणी प्रवेश करूं लागले. त्या वेळीं साधारण नीलवर्ण, सुगंधि आणि श्वेतवर्ण अशा कमलांचा सुगंध येत असलेला व स्पर्शाच्या योगानें शरीरास सुख देणारा वायु त्यांच्या अंगाला लागत होता. पुढें युधिष्ठिर भीमाला प्रेमपूर्वक असें ह्मणाला, "अहाहा! भीमा, हें गंधमादन पर्वतावरील अरण्य किती तरी रमणीय दिसत आहे! अंतःकरणास गुंग करून सोडणाऱ्या ह्या अरण्यामध्यें दिव्य असे वनतरु व पत्रें, पुष्पें आणि फळें ह्यांच्या योगानें युक्त असलेल्या नानाप्रकारच्या लताही आहेत. प्रफुल्ल पुष्पांनीं युक्त असल्यामुळें व कोकिलांच्या समुदायांनीं व्याप्त होऊन गेल्यामुळें हे वृक्ष शोभिवंत दिसत आहेत. ह्या वृक्षांमध्यें कोणताही वृक्ष कंटकयुक्त नाहीं, अथवा कोणताही पुष्पें न आलेला असा नाहीं. तसेंच ह्या गंधमादनाच्या टेंकड्यांवर सर्वही वृक्ष सुंदर अशा पल्लवांनीं व फलांनीं युक्त आहेत. भीमा, हीं पहा सरोवरें! ह्यांतील कमलें प्रफुल्ल झालीं असून भ्रमरांच्या गुंजारवामुळें हीं विशेष रम्य दिसत आहेत; ह्यांतील जलांमध्यें हत्तीणी प्रवेश करून जोरानें पाणी हालवून टाकीत आहेत. हें पहा दुसरें सरोवर! हें कमलें आणि उत्पलें ह्यांच्या मालांनीं युक्त असल्यामुळें पुष्पमाला धारण करणाऱ्या मूर्तिमंत अशा प्रत्यक्ष लक्ष्मीप्रमाणेंच दिसत आहे. ह्या पर्वतावरील उत्कृष्ट प्रकारच्या अरण्यामध्यें नानाप्रकारच्या पुष्पगंधांनीं भरून गेलेले व भ्रमरांकडून गुंजारवाच्या मिषानें जणूं स्तवन केले जाणारे अनेकवृक्ष विराजमान दिसत आहेत. भीमा, हे पहा सभोंवतीं दिसणारे सुंदर प्रदेश! हे जणू देवांच्या उपवनासारखे दिसत आहेत. भीमा, ज्या ठिकाणीं मनुष्यांचा संचार होणें अशक्य आहे अशा ह्या प्रदेशामध्यें आल्यामुळें खरोखर आह्मी सिद्धतुल्य बनून गेलों आहों. भीमा, अग्रभागी पुष्पें असलेले व लतांनीं वेष्टिलेले प्रफुल्ल असे उत्कृष्ट वृक्ष ह्या गंधमादन पर्वताच्या टेंकड्यावर सुशोभित दिसत आहेत. भीमा, लांडोरींना बरोबर घेऊन संचार करणाऱ्या मयूरांचा पर्वतांच्या टेंकड्यांवर होत असलेला हा टाहो ऐक! हे पहा चकोर, सुतारपक्षी; मदोन्मत्त झालेले कोकिळ व सारिका हे पक्षी प्रफुल्ल झालेल्या मोठमोठ्या वृक्षांवर जात आहेत. भीमा, ह्या वृक्षांच्या अग्रभागी अतिशय लाल पीत आणि साधारण आरक्तवर्ण असे पक्षी बसलेले आहेत. अनेक जीवजीव पक्षी हिरव्यागार आणि साधारण तांबूस अशा तृणभूमीच्या

जवळ बसून परस्परांकडे अवलोकन करीत आहेत. पर्वतांवरील झऱ्यांवर हे सारसपक्षी दिमत असून ते व भृंगराज, चक्रवाक आणि कंक हे पक्षी मधुर शब्द करीत आहेत. कमलाप्रमाणें शरीरकांति असलेले व अनेक ताडवृक्षां इतके उंच असणारे हे चार दांतांचे हत्ती बरोबर हत्तिणीला घेऊन वैदूर्यरत्नाप्रमाणें स्वच्छ असलेलें ह्या मोठ्या सरोवरांतील पाणी खवळून सोडीत आहेत. ह्या पर्वताच्या शिखरांवरून निघालेल्या नानाप्रकारच्या झऱ्यांतील जलधारा खालीं पडत आहेत. कोठें कोठें सूर्यकांतप्रमाणें चकाकणारे आणि कांहीं ठिकाणीं शरत्कालीन मेघांप्रमाणें दिसणारे नानाप्रकारचे रौप्यादिक धातु ह्या महापर्वतास शोभा देत आहेत. कांहीं ठिकाणीं हे धातु कज्जलाप्रमाणें कृष्णवर्ण व कोठें कोठें सुवर्णाप्रमाणें चकाकणारे आहेत. तसेंच हरताळ, मनशीळ, हिंगुळ इत्यादि धातूंनी युक्त असलेल्या गुहा ह्या संध्याकालीन मेघसमुदायांप्रमाणें दिसत आहेत. ह्या पर्वतावरील कित्येक धातु ससाच्या व कित्येक रक्ताच्या वर्णाप्रमाणें असल्यामुळें ते शुभ्रवर्ण आणि कृष्णवर्ण अशा मेघांप्रमाणें भासत आहेत. हे प्रभातकालीन सूर्याप्रमाणें कांति असलेले अनेक प्रकारचे अत्यंत तेजस्वी धातु ह्या पर्वतास शोभा देत आहेत. तसेंच, भीमा, वृषपर्व्यानें सांगितल्याप्रमाणें ह्या पर्वतशिखरांवर गंधर्व आपल्या स्त्रिया व किन्नर ह्यांसहवर्तमान दृष्टिगोचर होत आहेत. भीमा, हा पहा सर्वही प्राण्यांचें हृदय आकर्षण करणारा समताल अशा गायनांचा आणि सामवेदाचा अनेक प्रकारचा ध्वनि ऐकूं येत आहे. ही पहा राजहंसांचा संचार असलेली व ऋषि आणि किन्नर ह्यांनी सेवन केलेली पवित्र व उत्कृष्ट अशी महागंगासंज्ञक देवनदी. हे शत्रुमर्दना, नानाप्रकारचे धातु, नद्या, किन्नर, पशु, पक्षी, गंधर्व, अप्सरा, रम्य अशी अरण्यें, नानाप्रकारच्या आकारांचे शंभर फणांचे सर्प ह्यांनीं आसमंताद्भागीं व्याप्त होऊन गेलेला हा पर्वतराज अवलोकन कर.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें ते शूर पांडव अत्यंत उत्कृष्ट अशा प्रदेशामध्यें गेल्या. नंतर त्यांचें अंतःकरण आनंदित झालें. तथापि त्या पर्वतश्रेष्ठाकडे कितीही वेळ अवलोकन केलें तरी त्या शत्रुतापनांची तृप्ति होईना. पुढें जातां जातां माल्य करण्यास योग्य अशा पुष्पांनी युक्त असलेल्या व फळें आलेल्या वृक्षांनीं युक्त असणारा राजर्षि आर्ष्टिषेण ह्याचा आश्रम त्यांच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां ते तीव्र तपश्चर्या करणाऱ्या, कृश, शिरांनीं शरीर व्याप्त झालेल्या व सर्व धर्मांमध्यें पारंगत असलेल्या त्या आर्ष्टिषेण मुनीकडे गेले.

अध्याय एकशें एकोणसाठावा.

—:०:—

आर्ष्टिषेणयुधिष्ठिरसंवाद.

वैशंपायन ह्मणाले:—तपश्चर्येच्या योगानें आपलें पातक दग्ध करून सोडलेल्या आर्ष्टिषेण मुनीजवळ गेल्यानंतर युधिष्ठिरानें आनंदित होऊन त्यास आपलें नांव सांगून मस्तकानें प्रणाम केला. नंतर द्रौपदी, भीम आणि अत्यंत तपोनिष्ठ असे नकुल सहदेव हेही त्या राजर्षीला मस्तकानें प्रणाम करून त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले. तसेंच पांडवांचा पुरोहित धर्मवेत्ता धौम्य हाही यथायोग्य आचरण करून प्रशंसनीय व्रतसंपन्न असलेल्या त्या मुनीजवळ गेला. ते तेथें जातांच त्या धर्मज्ञ मुनीनें 'हे कुरुकुलश्रेष्ठ पांडुपुत्र आहेत' असें दिव्य दृष्टीनें ओळखिलें आणि त्यांना 'बसा' ह्मणून सांगितलें. पुढें धर्मराज आपल्या बंधूसहवर्तमान तेथें बसल्यानंतर त्यांचा बहु-

मान करून त्या महातपस्वी आर्ष्टिषेणानें त्यास कुशलप्रश्नपूर्वक विचारिलें की, “ हे कुंतीपुत्रा, तुझी प्रवृत्ति असत्याकडे नाही ना ? तूं धर्माप्रमाणें वागतोस ना ? आपल्या मातापितरांचे जे आचार आहेत ते तुझ्या हातून ढळलेले नाहींत ना ? वडील मनुष्यें, वृद्ध लोक आणि विद्वान् ह्यांचा तूं बहुमान करितोस ना ? धर्मा, तुला पापकर्म करण्याविषयी वासना होत नाही ना ? हे कुरुकुलश्रेष्ठा, पुण्यकर्म योग्य प्रकारें करणें आणि पातकाचा त्याग करणें ह्याचें तुला ज्ञान आहे ना? तूं उगीच आत्मश्लाघा करीत नाहींस ना ? तुजकडून योग्य प्रकारें सत्कार पावून सज्जन आनंद पावतात ना ? धर्मा, वनामध्ये वास करीत असतांनाही तूं धर्माच्याच अनुरोधानें वागत आहेस ना ? तुझ्या वर्तनानें धौम्याला त्रास होत नाही ना? धर्मा,दान, धर्म, तपश्चर्या, शुचिर्भूतपणा, सरलता आणि सहनशीलता इत्यादिकांचें आचरण करून तूं आ-आपल्या वाडवडिलांनी आचरण केलेल्याच सदाचारास अनुसरून वागत आहेस ना ? हे पांडुपुत्रा, राजर्षि ज्या मार्गानें जातात त्याच मार्गानें तूं जात आहेस नां ? धर्मा, आपल्या कुलामध्यें पुत्र किंवा नातू उत्पन्न झाला ह्मणजे पितृलोकामध्यें असणारे पितर शोक करूं लागतात व आनंदामुळें हास्यही करूं लागतात. कारण, तो जर पापाचरण करूं लागला तर आम्हांला कोणत्या प्रकारची दुर्गति भोगावी लागेल असा विचार मनांत आल्यामुळें त्यांना शोक होतो; आणि त्यानें पुण्यकर्म केलें असतां आम्हांला कोणत्या प्रकारची सद्गति मिळेल, हा विचार मनांत येऊन त्यांस आनंद होतो. हे कुंतीपुत्रा, पिता, माता, अग्नि आणि गुरु हीं चार आणि पांचवा आपला आत्मा हीं ज्यास संमाननीय वाटतात, त्याला इह आणि पर हे दोनही लोक अगदीं हस्तगत झालेले असतात.”

युधिष्ठिर ह्मणालाः—आपण मला जो हा उत्कृष्ट प्रकारचा धर्मनिश्चय सांगितला,तो अगदीं बरोबर आहे. मी यथाविधि, यथायोग्य व यथाशक्ति ह्या धर्माचें आचरण करीत असतों.

आर्ष्टिषेण ह्मणालाः--हे कुंतीपुत्रा, जल आणि वायु भक्षण करणारे व आकाशांतून गमन करणारे मुनिश्रेष्ठ हे पर्वसंधीच्या वेळीं ह्या पर्वतश्रेष्ठावर येत असतात. तसेंच, कामवासनायुक्त असलेले किन्नर आपल्या सुंदर स्त्रियांना बरोबर घेऊन ह्या पर्वतशिखरावर वास्तव्य करून परस्परांस अनुकूल अशा रीतीनें वागत आहेत, असें दिसून येतें. ज्यांस धूलिस्पर्श होत नाहीं अशीं रेशमी वस्त्रें परिधान करून गंधर्व आणि अप्सरा ह्यांचे अनेक समुदाय येथें आलेले दिसतात. तसेंच,ज्याचें दर्शन होतांच अंतःकरणामध्यें प्रेम उत्पन्न होतें असे पुष्पमाला धारण करणारे विद्याधरसमूह, मोठमोठ्या सर्पांचे समुदाय आणि सुपर्ण, नाग इत्यादिक ह्या ठिकाणी दृष्टिगोचर होतात. पौर्णिमा आणि प्रतिपदा व अमावास्या आणि प्रतिपदा ह्यांच्या संधिकालीं ह्या पर्वताच्या ऊर्ध्वभागी भेरी, पणव, शंख आणि मृदंग ह्यांचाही ध्वनि ऐकूं येतो. तथापि, हे भरतकुलश्रेष्ठहो, आपण सर्वांनीं येथेंच राहून तें सर्व श्रवण करावें. कोणत्याही प्रकारें तेथें जाण्याचें मनांत आणूं नये आणि तेथें तुह्मांला जातां येणेंही शक्य नाही. कारण, हे भरतकुलश्रेष्ठहो; तेथें देवांचा क्रीडाप्रदेश असून मनुष्यांची गति नाहीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्या ठिकाणी मनुष्यानें जर थोडा का चपलपणा केला, तर सर्वही प्राणी त्याचा द्वेष करूं लागतात; आणि राक्षस त्याला ताडन करूं लागतात. युधिष्ठिरा, ह्या कैलासशिखराच्या पलीकडे परमसिद्ध अशा देवर्षींचा संचारप्रदेश प्रकाशमान आहे; ह्यामुळें, हे शत्रुमर्दना कुंती

पुत्रा, चळवळ्या स्वभावामुळें जर कोणी येथून पुढें गेला तर त्याला राक्षस लोहमय शूलानें ताडन करितात. बा युधिष्ठिरा, पूर्वी सांगित लेल्या पर्वसंधीच्या वेळीं अप्सरांचा परिवार बरोबर असलेल्या व मनुष्यांचें वाहन असलेल्या ऐश्वर्यसंपन्न कुबेराचें ह्या ठिकाणीं दर्शन होतें. तो यक्षराक्षसांचा अधिपति ह्या पर्वताच्या शिखरावर येऊन बसला ह्मणजे उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें त्याजकडे सर्वही प्राणी अवलोकन करितात. हे भरतकुलश्रेष्ठा, हें पर्वतशिखर ह्मणजे देव, दानव, सिद्ध आणि कुबेर ह्यांचें उद्यान होय. ह्या गंधमादन पर्वतावर पर्वसंधीच्या वेळीं कुबेराजवळ बसून गायन करणाऱ्या तुंबरूचा समगायनध्वनि ऐकूं येतो. बा युधिष्ठिरा, अशा प्रकारच्या ह्या आश्चर्यकारक गोष्टी पर्वसंधीच्या वेळीं सर्वही प्राण्यांस अनेक प्रकारें पहावयास मिळतात. असो; हे पांडवश्रेष्ठहो, आतां अर्जुनाची भेट होईपर्यंत तुह्मी मुनिजनांस योग्य असे भक्ष्य पदार्थ आणि स्वादिष्ट फलें भक्षण करून येथेंच रहा. बा युधिष्ठिरा, येथें आल्यानंतर चपलपणा करितां कामा नये, ह्या ठिकाणीं आपल्या इच्छेप्रमाणें आणि श्रद्धेनुरूप वास्तव्य करून विहार केलास ह्मणजे, बा युधिष्ठिरा, पुढें शस्त्रांनीं पृथ्वी जिंकून घेऊन तूं तिचें पालन करिशील.

अध्याय एकशें साठावा.

--:०:--

भीमसेनास द्रौपदीचें सांगणें.

जनमेजय विचारतोः—गंधमादन पर्वतावर असणाऱ्या त्या आर्ष्टिषेणाच्या आश्रमामध्यें माझे पितामहरूपी पूर्वज दिव्यपराक्रमशाली महात्मे सर्वही पांडुपुत्र किती वेळपर्यंत राहिले? आणि अत्यंत बलवान् पौरुषसंपन्न आणि महा वीर्यवान् असे ते पांडव त्या ठिकाणीं काय करीत होते? त्याचप्रमाणें, हे साधुश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असतां ते लोकवीर कोणत्या प्रकारचीं भक्ष्यें भक्षण करीत होते, हें मला आपण सांगा. त्यांतूनही भीमसेनाच्या पराक्रमाचें विस्तृतपणें वर्णन करा. त्या महाबाहूनें हैमवत पर्वतावर असतां काय काय केलें? हे द्विजश्रेष्ठा, पुनरपि त्याचें यक्षांशीं युद्ध झालें नाहीं ना? पांडवांची आणि कुबेराची भेट झाली काय? कारण, तेथें कुबेरही येतो असें आर्ष्टिषेणानें सांगितलें होतें. हे तपोधना, हें सर्व विस्तृतपणें ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण, त्यांचीं कृत्यें कितीही ऐकलीं तरी माझी तृप्ति होत नाहीं.

वैशंपायन ह्मणालेः—त्या निस्सीमतेजस्वी आर्ष्टिषेण मुनीचें तें हितकारक असें आज्ञारूपी भाषण ऐकून ते भरतकुलश्रेष्ठ सदैव त्याप्रमाणें वागूं लागले; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मुनींस योग्य अशा स्वादिष्ट फलांचा आणि शुद्ध बाणांच्या योगानें वध केलेल्या हरिणांच्या पवित्र मांसाचा अहार करीत व नानाप्रकारच्या क्षत्रियोचित मद्याचें प्राशन करीत ते पांडुपुत्र त्या ठिकाणीं वास्तव्य करूं लागले. ह्याप्रमाणें आचरण करीत व लोमशमुनींनीं सांगितलेल्या नानाप्रकारच्या गोष्टी ते श्रवण करीत ते त्या ठिकाणीं वास्तव्य करूं लागले असतां पांचवें वर्ष लागलें. हे प्रभो, ' कार्याच्या वेळीं मीं आपणाकडे येईन ' असें सांगून घटोत्कच सर्व राक्षसांना बरोबर घेऊन पूर्वीच निघून गेलेला होता. ते महात्मे पांडव आर्ष्टिषेणाच्या आश्रमामध्यें मोठमोठ्या आश्चर्यकारक गोष्टी अवलोकन करीत वास्तव्य करीत असतां पुष्कळ महिने लोटले. पांडव त्या ठिकाणीं रममाण होऊं लागल्यामुळें व विहार करूं लागल्यामुळें महाभाग्यशाली मुनि व चारण ह्यांना आनंद होऊन ते नियमनिष्ठ आणि

शुद्ध अंतःकरण असलेले लोक पांडवांच्या भेटीला येऊं लागले; आणि भरतकुलश्रेष्ठ पांडवही त्यांच्याशी उत्कृष्ट प्रकारच्या गोष्टी करूं लागले. पुढें कांहीं दिवस गेल्यानंतर, एका मोठ्या डोहामध्यें असलेला प्रचंड आणि कांतिसंपन्न असा नाग गरुडानें एकदम आकर्षण करून नेला; त्या वेळी तो पर्वत डळमळूं लागला व वृक्ष उन्मूलन होऊन पडून चूर होऊं लागले. ही विस्मयकारक गोष्ट तेथें असणाऱ्या सर्वही प्राण्यांच्या व पांडवांच्या दृष्टीस पडली. ह्याच वेळीं वायूनें दिव्यसुगंधयुक्त आणि उत्कृष्ट प्रकारच्या पुष्पमाला त्या पर्वतश्रेष्ठाच्या अग्रावरून वाहून आणून पांडवांच्या जवळ सोडल्या. तेव्हां पांडव, त्यांचे मित्र आणि कीर्तिशालिनी द्रौपदी ह्यांनीं त्यांमध्यें असणारी पंचरंगी पुष्पें अवलोकन केलीं. पुढें एकदां पर्वतावरील निर्जन प्रदेशामध्यें महाबाहु भीमसेन सुखानें बसला असतां प्रसंग पाहून द्रौपदी त्याला म्हणाली कीं, " हे भरतकुलश्रेष्ठा, गरुड किंवा प्रचंड वायु ह्याप्रमाणें वेग असणारा ह्या पर्वतावरील वायु मोठ्या जोरानें पंचरंगी पुष्पें आणून सर्वही प्राण्यांसमक्ष अश्वरथा नदीजवळ टाकतो; तेव्हां त्या पर्वताचें अग्र फारच प्रेक्षणीय असेल. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तुझा सत्यप्रतिज्ञ बंधु महात्मा अर्जुन ह्यानें खांडववनामध्यें गंधर्व, सर्प, राक्षस–इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष इंद्र ह्या सर्वांना पिटाळून लावलें आणि मायावी अशा उग्र लोकांचा वध करून गांडीव धनुष्य संपादन केलें. हे इंद्रतुल्य सामर्थ्यसंपन्ना, तुझें देखील तेज अत्यंत मोठें असून बाहुबलही प्रचंड, दुःसह आणि अजिंक्य आहे. ह्यास्तव, हे भीमसेना, तुझ्या बाहूंच्या बलवत्तर वेगानें भयभीत होऊन सर्वही राक्षसांनीं ह्या पर्वताचा त्याग करून दाही दिशांकडे पळून जावें; आणि नंतर भीति व मोह ह्यांचा नाश झाल्यामुळें, चित्रविचित्र माला धारण करणारें असें ह्या पर्वतश्रेष्ठाचें उत्कृष्ट अग्र तुझ्या मित्रांनीं अवलोकन करावें असें पुष्कळ दिवसांपासून माझ्या मनाला वाटत आहे. तसेंच तुझ्या बाहुबलाच्या योगानें संरक्षण होऊन ह्या पर्वताचें अग्र अवलोकन करावें अशी माझीही इच्छा आहे. "

भीमसेनाचें गंधमादनशिखरारोहण.

जनमेजया, ह्याप्रमाणें अर्जुनाला मोठेपणा देऊन द्रौपदीनें केलेला आपला तिरस्कार –चांगला वृषभ प्रहार सहन करीत नाहीं त्याप्रमाणें–त्या महाबाहु शत्रुतापन भीमसेनानें सहन केला नाहीं. तदनंतर श्रेष्ठ अशा सिंहासारखी गति असलेला, उत्कृष्ट सुवर्णाप्रमाणें कांतिमान्, बुद्धिशाली, बलवान्, दर्पयुक्त अभिमानी, शूर, आरक्तवर्ण नेत्र असलेला, स्कंधप्रदेश पुष्ट असलेला, मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीप्रमाणें पराक्रम करणारा, सिंहासारख्या दंष्ट्रा असलेला, स्कंधप्रदेश विशाल असलेला, शालासारखा कंठ असलेला व उंचीच्या मानानें वृक्षाच्या रोप्याप्रमाणें दिसणारा जो महाबाहु सर्वांगसुंदर भीम, त्यानें तत्काल सोन्याच्या पाठीचें धनुष्य, खड्ग आणि बाणांचे भाते ह्यांना हात घातला; व तीं घेऊन खवळून गेलेल्या सिंहाप्रमाणें किंवा मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीप्रमाणें तो निर्भयपणें आणि निभ्रांतपणें त्या पर्वताकडे धावून गेला. तेव्हां एखादा सिंह किंवा मदोन्मत्त हत्ती ह्यांच्याप्रमाणें दिसणारा तो भीम हातीं धनुष्यबाण घेऊन येत आहे असें सर्वही प्राण्यांनीं अवलोकन केलें. तेथून गदा हातीं घेऊन निघाल्यानंतर तो पांडुपुत्र भीमसेन द्रौपदीचा आनंद वृद्धिंगत करीत करीत निर्भयपणें आणि निभ्रांतपणें त्या पर्वतश्रेष्ठावर जाऊन पोहोंचला. त्या वायुपुत्र भीमसेनाला ग्लानि, भीति, व्याकुलता अथवा मत्सर ह्यांचा केव्हांही स्पर्श

सुद्धां होत नसे. ह्यामुळें तो महाबलसंपन्न भीमसेन तेथून निघून दिमण्यांत भयंकर आणि दुर्गम असें त्याच पर्वताचें अनेक तालवृक्षाइतकें उंच शिखर पाहून त्यावर आरोहण करूं लागला. ह्याप्रमाणें किन्नर, महानाग, गंधर्व आणि राक्षस ह्यांना आनंदित करीत करीत पर्वताच्या अग्र भागीं आरोहण केल्यानतर त्या महाबलाढ्य भरतकुलश्रेष्ठास कुबेराच्य वसतिस्थानाचें दर्शन झालें. हें वसतिस्थान सुवर्णमय आणि स्फटिकांनीं बांधलेल्या अनेक मंदिरांनीं अलंकृत असून त्याच्या सभोंवतीं सुवर्णमय तट होता; हा तट त्यांमध्यें खचलेल्या सर्व प्रकारच्या रत्नांमुळें कांतिमान् दिसत होता; त्याच्या आसमंताद्भागीं सर्व प्रकारचीं उपवनें होतीं; तो पर्वतापेक्षांही उंच असून चिरेबंदी मजल्यांच्या योगानें सुशोभित दिसत होता; दारें, वेशी, खुंट्या आणि ध्वज ह्यांच्या योगानें त्याला शोभा आली होती; त्याच्या आसमंताद्भागी विलासिनी स्त्रिया उत्कृष्ट प्रकारें पुष्कळ नृत्य करीत होत्या; आणि वाऱ्यानें फडकत राहिलेल्या पताकांमुळें तो अलंकृत झालेला होता. ह्या वेळी भीम धनुष्य खालीं टेंकून त्याच्या अग्रावर आपला बाहु ठेवून धनाधिपति कुबेराच्या नगराकडे सखेद अवलोकन करीत राहिला. त्या ठिकाणीं सर्व प्रकारचे सुगंध वाहणारा अतिशय सुखकारक असा गंधमादन पर्वतावरील वारा एकंदर प्राण्यांस आल्हादित करीत वाहत होता. तेथें चित्रविचित्र मंजिऱ्या फुटलेले व म्हणूनच अनेकरंगी दिसणारे,कल्पनातीत आणि अतिशय शोभायमान असे नानाप्रकारचे आश्चर्यकारक वृक्ष होते.

भीमसेन व राक्षस ह्यांचें युद्ध.

अशा प्रकारें, राजा, सभोंवतीं रत्नसमुदाय पडलेलें व चित्रविचित्र पुष्पमालांनीं विभूषित असलेलें तें राक्षसाधिपति कुबेराचें वसतिस्थान अवलोकन केल्यानंतर, गदा, खड्ग व धनुष्य हातीं घेतलेला महाबाहु भरतश्रेष्ठ भीमसेन जीविताची पर्वा न करितां पर्वताप्रमाणें निश्चल पणें उभा राहिला; आणि शत्रूंच्या अंगावर रोमांच उभे राहतील अशा रीतीनें शंख वाजवून व धनुष्याच्या दोरीचा आणि करतलाचा शब्द करून सर्व प्राण्यांना मोहित करूं लागला. तो शब्द ऐकतांच यक्ष, राक्षस आणि गंधर्व ह्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व ते त्या शब्दाच्या अनुरोधानें धावत त्या पांडुपुत्र भीमसेनाजवळ आले. त्या यक्षराक्षसादिकांनीं हातांमध्यें घेतलेलीं गदा, परिघ, शूल, शक्ति, खड्ग आणि परशु हीं आयुधें अतिशयच चमकत होतीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, तेथें येतांच त्यांचे व भीमाचें युद्ध सुरू झालें. तेव्हां भीमानें महामायावी अशा त्या लोकांनीं आपल्यावर फेंकलेलीं शूल, शक्ति, परशु इत्यादिक आयुधें त्यांहूनही अतिशय वेग असलेल्या बाणांच्या योगानें छिन्नविछिन्न करून टाकलीं. तसेंच त्या महाबलाढ्य भीमानें आकाशामध्यें व भूमीवर राहून गर्जना करणाऱ्या राक्षसांचीं शरीरें अनेक बाणांच्या योगानें विद्ध करून सोडिलीं. ह्यामुळें गदा आणि परिघ हातीं घेतलेल्या राक्षसांच्या शरीरांतून त्या वेळीं रक्ताची मोठी प्रचंड वृष्टि जोरानें होऊं लागली; आणि त्या राक्षसांच्या शरीरांतून चोहोंकडे रक्ताच्या चिळकांड्या उडूं लागल्या. भीमाच्या बाहुबलानें फेंकलेल्या आयुधाच्या योगानें छिन्नविछिन्न होऊन गेलेलीं यक्षराक्षसांचीं शरीरें आणि मस्तकें दृष्टिगोचर होऊं लागलीं. ह्या वेळीं, ज्याप्रमाणें मेघसमूह सूर्यमंडलास आच्छादित करितात त्याप्रमाणें दर्शनमात्रानेंच प्रीति उत्पन्न करणाऱ्या पांडुपुत्र भीमसेनाला राक्षसांनीं वेढून आच्छादित केलें आहे असें सर्वही प्राण्यांच्या दृष्टीस पडूं लागलें. पण ज्या-

प्रमाणें सूर्य आपल्या किरणांनीं मेघांस आक्रांत करून सोडितो, त्याप्रमाणें त्या बलाढ्य अमोघपराक्रमी महाबाहु भीमसेनानें शत्रूंना ठार करणारे बाण सोडून त्या सर्व राक्षसादिकांना आक्रांत करून सोडिलें. ते सर्वही राक्षस भीमाच्या सभोंवतीं राहून त्याला दर डावीत होते व मोठमोठ्यानें गर्जना करीत होते; तथापि भीमसेनाला मोह उत्पन्न झाला आहे असें त्यांच्या दृष्टीस पडेना. तेव्हां प्रचंड आयुधें धारण करणाऱ्या त्या राक्षसांनीं पीडासूचक भयंकर ध्वनि केला. पुढें बळकट धनुष्य धारण करणाऱ्या भीमसेनानें संत्रस्त करून सोडल्यामुळें ते गदा, शूल, खड्ग, शक्ति आणि परशु हीं आयुधें जेथल्या तेथेंच टाकून देऊन दक्षिणदिशेकडे आले. त्या ठिकाणीं वक्षःस्थल विशाल असलेला आणि हातीं शूल व गदा धारण करणारा मणिमान् नांवाचा कुबेराचा एक महाबाहु असा मित्र होता. त्या महाबलाढ्य राक्षसानें पूर्वी आपला अधिकार आणि शौर्य हीं प्रकट केलेलीं होतीं. ते राक्षस परत आले आहेत असें पाहून तो हसल्यासारखें करून ह्मणाला, " अरे, तुह्मी पुष्कळजण असतां एकट्या मनुष्यानें संग्रामांत तुमचा पराजय केला, तेव्हां आतां कुबेराच्या नगरामध्यें गेल्यानंतर तुह्मी त्याला सांगाल तरी काय ?" असें बोलून तो राक्षस सर्वांच्या पुढें आला आणि शक्ति, शूल व गदा हातीं घेऊन पांडुपुत्र भीमसेनावर धावून आला. मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीप्रमाणें तो वेगानें धावून येत आहे असें पाहतांच भीमानें वत्सदंतसंज्ञक तीन बाणांचा त्याच्या बरगडीवर प्रहार केला. तेव्हां महाबलाढ्य मणिमानानेंही क्रुद्ध होऊन आपली प्रचंड गदा घेतली व भीमसेनावर फेंकली. ती विजेप्रमाणें दिसणारी महाभयंकर गदा आकाशांतून येतांच भीमसेनानें पाषाणासारखे दृढ असणारे अनेक बाण तिजवर नेम धरून सोडले. पण गदेवर जाऊन थडकतांच ते सर्वही बाण कुंठित झाले. कारण, ते जरी जोरानें सुटले होते तरीही त्यांना त्या गदेचा वेग सहन झाला नाहीं. तदनंतर त्या गदायुद्धपटु, महापराक्रमी आणि वीर्यवान् भीमसेनानें त्याचा तो गदाप्रहार चुकविला. इतक्यांत त्या बुद्धिवान् राक्षसानें सुवर्णाचा दांडा असलेली महाभयंकर लोखंडी शक्ति घेऊन भीमसेनावर सोडली. तेव्हां ती अग्नीच्या ज्वाला निघणारी महाभयंकर शक्ति शब्द करीत करीत भीमाचा उजवा बाहु फोडून निघून गेली व एकदम भूमीवर पडली. ह्याप्रमाणें त्या शक्तीनें विद्ध झाल्यानंतर निस्सीम पराक्रमी कुंतीपुत्र भीमसेनाचे नेत्र क्रोधामुळें ताठल्यासारखे झाले; आणि सोन्याच्या पत्र्यांनीं मढविलेली, सर्व प्रकारच्या लोहधातूंच्या योगानें बनविलेली, नेहमीं शिक्यावर ठेवली असलेली व शत्रूच्या अंतःकरणांतील भीतीला वृद्धिंगत करणारी आपली गदा घेऊन तो गर्जना करीत महाबलाढ्य मणिमानावर धावून गेला. तेव्हां, देदीप्यमान असे प्रचंड शूल घेऊन मणिमानानेंही गर्जना करीत करीत ते अत्यंत वेगानें भीमसेनावर फेंकले. तेव्हां, गदायुद्धामध्यें निष्णात असलेला असा भीमसेन, गदेच्या टोंकानें त्या शूलांचे तुकडे करून, सर्पावर झडप घालणाऱ्या गरुडाप्रमाणें वध करण्यासाठीं त्या मणिमानावर धावून गेला. त्या महाबाहूनें संग्रामाच्या अग्राडीस जाऊन गर्जना केली व आकाशांत उडी मारून गदा घेऊन एकदम फिरवून फेंकून दिली. त्यानें सोडलेली गदा इंद्रानें सोडलेल्या वज्राप्रमाणें वायूच्या वेगानें एखाद्या कृत्येसारखी जमीनीवर आली आणि मणिमान् राक्षसाला ठार करून भूमीवर पडली. ह्याप्रमाणें जसा सिंहानें एखादा वृषभ पाडावा त्याप्रमाणें भीमसेनानें ठार करून पाडिलेल्या त्या भयंकर

सामर्थ्यसंपन्न राक्षसाकडे सर्वही प्राणी अवलोकन करूं लागले, आणि तो ठार होऊन भूमीवर पडला आहे असें पाहून मृत्यूच्या तडाक्यांतून अवशिष्ट राहिलेले राक्षस पीडासूचक ध्वनि करून पूर्वदिशेकडे निघून गेले !

अध्याय एकशें एकसष्टावा.

--:०:--

पांडवांचें गंधमादनशिखरारोहण.

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर नानाप्रकारच्या ध्वनींनीं पर्वताची गुहा दुमदुमून गेली असून भीमसेन कोठें दिसत नाहीं असें पाहून कुंतीपुत्र युधिष्ठिर, माद्रीपुत्र नकुलसहदेव, धौम्य, द्रौपदी, सर्वही ब्राह्मण आणि मित्रमंडल हे खिन्न होऊन गेले व द्रौपदीला आर्ष्टिषेणाच्या स्वाधीन करून ते शूर सर्वजण मिळून आयुधें हातीं घेऊन पर्वतावर चढूं लागले. पुढें पर्वताच्या अग्रभागीं गेल्यानंतर इकडे तिकडे पाहूं लागतांच त्या महारथी महाधनुर्धर शत्रुतापन पांडवांस भीमसेन आणि त्यानें ठार करून पाडिलेले धिप्पाड शरीराचे व गतप्राण होऊन फडफडत पडलेले महाबलवान् राक्षस दिसूं लागले. तो खड्ग, धनुष्य व गदा धारण करणारा भीमसेन समरांगणांमध्यें सर्वही दानवांस ठार केल्यामुळें इंद्राप्रमाणें शोभत होता. पुढें अत्युत्कृष्ट अशा प्रदेशामध्यें गेलेल्या त्या महारथी पांडवांनीं आपला बंधु भीमसेन ह्यास अवलोकन करून आलिंगन दिलें व नंतर ते सर्वजण त्या ठिकाणीं बसले. तेव्हां ज्याप्रमाणें महाभाग्यवान् अशा देवश्रेष्ठ लोकपालांच्या योगानें स्वर्गास शोभा येते, त्याप्रमाणें त्या महाधनुर्धर अशा चार पांडवांच्या योगानें पर्वतशिखरास शोभा आली. तदनंतर कुबेराचें मंदिर व वध करून भूमीवर पडलेले ते राक्षस ह्यांजकडे दृष्टि देऊन भीमसेनाचा बंधु पृथ्वीपति युधिष्ठिर हा आपला बंधु भीम बसल्यानंतर त्याशीं असें बोलूं लागला.

युधिष्ठिराचा भीमास उपदेश.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—भीमा, ज्याप्रमाणें मुनीनें विधिप्राप्त नसणारा वध करावा, त्याप्रमाणें साहसानें असो अथवा अज्ञानानें असो, तूं जें हें पातक केलें आहेस तें तुला योग्य नाहीं. भीमा, राजाचा द्वेष उत्पन्न करणारें असें जें कर्म असेल तें देखील करूं नये, असें धर्मवेत्ते लोक ह्मणत असतात. पण तूं हें देवांचा देखील द्वेष उत्पन्न करणारें असें कृत्य केलें आहेस. भीमा, धर्म आणि अर्थ ह्या दोन पुरुषार्थांना न जुमानतां जो मनुष्य पाप करण्याचें मनांत आणितो, त्याला त्या पापकर्माचें फल खात्रीनें मिळतें.ह्यास्तव,जर तुला माझें प्रिय करण्याची इच्छा असेल तर फिरून असें करूं नको.

वैशंपायन ह्मणाले: —ह्याप्रमाणें धैर्यभ्रष्ट न झालेल्या आपल्या बंधूला सांगितल्यानंतर, अर्थशास्त्राच्या तत्त्वाचे विभाग जाणणारा धर्मात्मा महातेजस्वी कुंतीपुत्र युधिष्ठिर त्याच गोष्टीचा विचार करीत करीत स्तब्ध राहिला.

कुबेर व पांडव ह्यांची भेट.

इकडे, राजा, तेथें भीमसेनानें मारून अवशिष्ट राहिलेले राक्षस सर्वजण मिळून मोठ्या वेगानें कुबेरमंदिराकडे गेले; व भीमसेनाच्या भीतीनें व्याकुळ होऊन गेल्यामुळें तेथें भयसूचक शब्द करूं लागले, व थकून जाऊन हातांतील शस्त्रास्त्रें त्यांनी खालीं ठेविलीं. हे राजा, त्या वेळी त्यांचीं चिलखतें रक्तानें भरलेलीं असून मस्तकावरील केश अस्ताव्यस्त होऊन गेलेले होते. ते यक्षाधिपति कुबेरास ह्मणाले, "हे देवा, धनाधिपते, गदा, परिघ, खड्ग तोमर, इटें इत्यादिक आयुधांनीं युद्ध करणारे आपले पुढारी जे क्रोधवशनामक राक्षसगण होते, ते सर्वजण मिळून रणांगणा-

मध्यें जाऊन युद्ध करूं लागले असतां एकट्या मनुष्यानें वेगानें सर्व पर्वत तुडवून टाकून त्यांना ठार करून सोडिलें. हे यक्ष-राक्षसाधिपते देवा, ते सर्वही राक्षसश्रेष्ठ त्यानें ठार केल्यामुळें गतसत्व आणि गतप्राण होऊन भूमीवर पडलेले आहेत! त्याच्या तडाक्यांतून अवशिष्ट राहिल्यामुळें आह्मी सुटून आलों आहों; परंतु आपला मित्र मणिमान् ह्याचा वध झालेला आहे. हें कृत्य एका मनुष्यानें केलेलें आहे; तेव्हां ह्यापुढें जें कांहीं करावयाचें असेल तें करा. "

हें ऐकून सर्व यक्षगणांचा अधिपति कुबेर अतिशय क्रुद्ध झाला व डोळे लाल करून म्हणाला, 'अरे, हें झालें तरी कसें?' भीमसेनानें दुसऱ्या वेळीं केलेला हा अपराध ऐकतांच यक्षाधिपति कुबेर कोपाविष्ट झाला आणि 'जोडा रथ!' असें ह्मणाला. तदनंतर त्याच्या सेवकांनीं मेघाप्रमाणें कांति असलेल्या व पर्वताच्या शिखराप्रमाणें उंच असलेल्या रथास सुवर्णमाला धारण करणारे चार अश्व जोडले. हे अश्व सर्व प्रकारच्या गुणांनी युक्त, तेजस्वी, बलसंपन्न, श्रेष्ठ प्रतीचे आणि अनेक प्रकारच्या रत्नांनी विभूषित असून त्यांचे डोळे स्वच्छ होते, आणि ते अत्यंत शीघ्रगामी असल्यामुळें जणू हवेंतून तरंगतच जात आहेत कीं काय असें वाटत होतें. हे शोभिवंत दिसणारे अश्व रथाला जोडल्यानंतर एकमेकांच्या वर ताण करीत विजयसूचक असा शब्द करूं लागले. तदनंतर सर्व देव आणि गंधर्व स्तुति करीत असतां तो महाकांतिमान् यक्षाधिपति भगवान् कुबेर त्या प्रचंड रथामध्यें आरोहण करून निघाला. तेव्हां तो महात्मा धनाधिपति कुबेर जाऊं लागला असतां नेत्र आरक्तवर्ण झालेले, सुवर्णाप्रमाणें कांति असलेले, धिप्पाड शरीराचे व महाबलाढ्य असे सुमारें दहा हजार यक्ष हातांत आयुधें घेऊन आणि कमरेस तरवारी लटकावून मोठ्या वेगानें त्याच्या मागून जाऊं लागले. ते वेगानें चालत असल्यामुळें आकाशांतून तरंगतच जात आहेत कीं काय व आकाश ओढूनच घेत आहेत कीं काय असें वाटत होतें. ह्याप्रमाणें तेथून निघाल्यानंतर ते सर्वजण गंधमादन पर्वतावर येऊन ठेपले. त्या वेळीं धनाधिपति कुबेरानें पाळलेला तो अश्वांचा मोठा समुदाय आणि यक्षराक्षसांच्या समुदायांनीं वेष्टित असलेला व अवलोकन घडतांच अंतःकरणांत प्रीति उत्पन्न करणारा महात्मा कुबेर ह्यास अवलोकन करितांच आनंदामुळें पांडवांच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले; आणि धनुष्यें व खड्गें सज्ज करून उभे राहिलेल्या त्या महाबलाढ्य पांडवांस अवलोकन करून कुबेरही आनंदित झाला व अंतःकरणांत देवांचें कांहीं कार्य करण्याची इच्छा असल्यामुळें संतुष्टही झाला. पुढें कुबेरप्रभृति ते सर्वही महावेगसंपन्न यक्ष हे पक्ष्यांप्रमाणें एकदम त्या पर्वतशिखरावर आले व त्या पांडवांच्या जवळ जाऊन उभे राहिले. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, कुबेराचें अंतःकरण पांडवांविषयीं संतुष्ट आहे असें पाहून गंधर्व आणि यक्ष कांहींएक चळवळ न करितां स्वस्थ उभे राहिले. पुढें नकुलसहदेव आणि धर्मवेत्ता धर्मपुत्र युधिष्ठिर हे सर्वही महारथी महात्मे पांडव त्या प्रभु कुबेरास प्रणाम करून व स्वतःस अपराधी समजून त्याच्या सभोंवतीं हात जोडून उभे राहिले. नंतर विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेल्या व आसमंताद्भागीं चित्रविचित्र दिसणाऱ्या कांतिमान् आसनावर धनाधिपति कुबेर आरूढ झाला असतां, धिप्पाड शरीर असलेले व शंखाकृति कर्ण असलेले महावेगसंपन्न असे हजारों यक्ष आणि राक्षस त्याच्या जवळ येऊन बसले. तसेंच, देव जसे इंद्राच्या सभोंवतीं राहून त्याची सेवा करितात तसे शेंकडों गंधर्व आणि अप्सरांचे समुदाय

त्याच्या समोंवतीं बसून त्याची सेवा करूं लागले. ह्या वेळीं भीमसेन आपल्या मस्तकावर उत्कृष्ट प्रकारची सुवर्णमय माला धारण करून आणि पाश, खड्ग व धनुष्य हातीं घेऊन कुबेराकडे अवलोकन करीत होता; त्याला जरी राक्षसांनीं जखमा केलेल्या होत्या तरीही ग्लानि आलेली नव्हती; आणि तशा स्थितींत कुबेराकडे अवलोकन करीत असतांही ती आली नाही.

कुबेराचें भाषण.

राजा, पुढें तो भीमसेन युद्ध करण्याच्या इच्छेनें उभा राहून तीक्ष्ण असे बाण घेऊं लागला आहे असें पाहून कुबेर युधिष्ठिराला ह्मणाला, " हे पार्था, तूं प्राण्यांचे हित करण्यामध्यें आसक्त आहेस असें सर्वही प्राणी समजत असतात. तेव्हां तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान ह्या पर्वताग्रावर निर्भयपणें वास्तव्य कर. हे पाडुपुत्रा, भीमसेनानें यक्षांचा वध केला ह्मणून तूं त्याच्यावर कोप करूं नको; कारण, पूर्वी काळानेंच त्यांचा वध केलेला असून त्या कामीं तुझा कनिष्ठ बंधु हा केवळ निमित्तमात्र आहे. त्यानें हें धाडस केलें ह्यामुळें आपल्या मनास लाज वाटूं देऊं नको. कारण, पूर्वीही देवाकडून यक्षाचा आणि राक्षसाचा विनाश झालेला माझ्या पाहण्यांत आहे. ह्मणूनच भीमसेनावर माझा रोष नाही. इतकेंच नव्हे, तर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मी त्याला प्रसन्न झालों आहें व पूर्वीही भीमसेनाच्या कृत्यानें मला संतोष झालेला होता. "

वैशंपायन ह्मणाले:- ह्याप्रमाणें राजा युधिष्ठिराला सांगितल्यानंतर तो भीमसेनाला ह्मणाला, " बा कुरुकुलश्रेष्ठा, तूं मला आणि देवाना न जुमानता स्वतःच्या बाहुबलाचें अवलंबन करून द्रौपदीकरिता यक्ष आणि राक्षस ह्यांचा विनाश करण्याचें जें हें धाडस केलें आहेस, त्याबद्दल माझ्या मनाला कांहींही वाटत नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट माझें तुझ्यावर प्रेम आहे. कारण, हे वृकोदरा, मी आज भयंकर अशा शापापासून मुक्त झालों आहें. पूर्वी मुनिश्रेष्ठ अगस्त्यानें कोपाविष्ट होऊन कांही एका अपराधामुळें मला शाप दिला आणि त्याची ही निष्कृति सांगितली होती. सारांश, हे पाडुपुत्रा, मला झालेले हे क्लेश पूर्वी ठरलेले होते. ह्यामुळें त्यांत तुजकडे कोणत्याही प्रकारचा अपराध नाहीं. "

कुबेरशापवृत्त.

युधिष्ठिर ह्मणाला:— हे भगवन् देवा, महात्म्या अगस्त्यानें आपणाला पूर्वी कां शाप दिला, ह्याचें कारण ऐकण्याची मला इच्छा आहे. शिवाय त्या ज्ञानसंपन्न मुनीच्या क्रोधानें सैन्य व पादचारी अनुयायी ह्यांसह आपण तत्काल दग्ध कसे होऊन गेलां नाही ह्याचेंही मला आश्चर्य वाटतें.

कुबेर ह्मणाला:—हे नराधिपते, पूर्वी कुशावती नगरीमध्यें देवतांची मसलत चाललेली होती. त्या ठिकाणीं मला बोलाविलें असल्यामुळें, भयंकर स्वरूप असलेले व नानाप्रकारचीं आयुधें धारण करणारे तीनशें महापद्में यक्ष बरोबर घेऊन मी जाऊं लागलों असतां, मार्गामध्यें अनेक प्रकारच्या पक्षिसमुदायांनी व्याप्त व प्रफुल्ल अशा वृक्षांनी सुशोभित दिसणाऱ्या यमुनेच्या तीरावर उग्र तपश्चर्या करणारा मुनिश्रेष्ठ अगस्त्य माझ्या दृष्टीस पडला. तो तेजाचा केवळ राशिच असा व ह्मणूनच प्रदीप्त झालेल्या अग्नीप्रमाणें देदिप्यमान असलेला ऋषि वर हात करून सूर्याच्या संमुख उभा राहिलेला असतां, हे पृथ्वीपते, माझा मित्र मणिमान् नावाचा एक राक्षसाधिपति—मूर्खपणानें ह्मणा, तो कोण आहे हें माहीत नसल्यामुळें म्हणा, गर्विष्ठपणामुळें ह्मणा अथवा

मोह पडल्यामुळें ह्मणा, आकाशांतून गमन करितांना त्या महर्षींच्या मस्तकावर थुंकला. तेव्हां क्रोधामुळें सर्व दिशा जणू दग्ध करीत तो मुनि मला ह्मणाला कीं, " हे धनेश्वरा, तुझ्या देखत तुझ्या दुष्ट मित्रानें मला न जुमानतां ज्या अर्थी हा माझा अपमान केला त्या-अर्थी हा ह्या तुझ्या सैनिकांसहवर्तमान मनुष्याच्या हातून ठार होईल व त्यांच्या वधामुळें क्लेश पावल्यानंतर दुर्बुद्धि असा तूंही त्याच मनुष्याचें दर्शन झाल्यामुळें पापमुक्त होशील ! मात्र बल संपन्न असा ह्या सैन्याचा जो पुत्रपौत्रादिक परिवार आहे, त्याला हा भयंकर शाप लागणार नाहीं व तो तुझ्या आज्ञेंत वागेल ! " हे महाराजा युधिष्ठिरा, मला पूर्वी हा शाप झाला होता व आतां तुझा बंधु भीमसेन ह्यानें माझी त्यांतून सुटका केली.

अध्याय एकशें बासष्टावा.

—:*:—

कुबेराचा युधिष्ठिरादिकांस उपदेश.

कुबेर ह्मणाला:—युधिष्ठिरा, संकटामध्यें गडबडून न जाणें, यशःशील असणें, देश आणि काल यांची अनुकूलता असणें, आणि पराक्रम हे पांच,—लोकांनी आचरण करावयाच्या कार्याचे प्रकार आहेत. हे भरतवंशजा, पूर्वी कृतयुगामध्यें मनुष्यें धैर्यसंपन्न, आपापल्या कर्मामध्यें दक्ष आणि पराक्रम कसा करावा ह्याचें ज्ञान असलेलीं अशीं होतीं. हे क्षत्रियश्रेष्ठा, धैर्यसंपन्न, सर्व प्रकारच्या धर्मविधानांचें ज्ञान असलेला आणि देश व काल हीं ओळखून वर्तन करणारा क्षत्रिय चिरकाल पृथ्वीचें पालन करूं शकतो. हे वीरा पार्था, जो मनुष्य प्रत्येक कर्मामध्यें अशा प्रकारचें वर्तन ठेवितो, त्याला जिवंतपणी कीर्तीची व मरणोत्तर सद्गतीची प्राप्ति होते. वृत्रासुराचा वध करणाऱ्या इंद्रानें योग्य प्रकारचा देश आणि काल ह्यांची संधि येण्याची प्रतीक्षा केली, ह्मणूनच पराक्रम केल्यानंतर वसूंसहवर्तमान त्याला स्वर्गांतील राज्याची प्राप्ति झाली. जो मनुष्य केवळ घाईघाईनें कर्में करूं लागून पुढें होणाऱ्या नाशाविषयींचा विचार करीत नाहीं, व जो दुरात्मा आणि पापाचरण करण्याकडे बुद्धि जडलेला मनुष्य कर्माच्या विभागांचें ज्ञान नसल्यामुळें पापकर्मेंच करूं लागतो, त्याचा इहलोकीं व परलोकींही नाश होतो. तसेंच, ज्या दुर्बुद्धीला काल कोणत्या प्रकारचा आहे हें कळत नाहीं व कार्यांतीलही भेदांचें ज्ञान नसतें, तो व्यर्थकर्में आरंभिणारा पुरुष इहलोकीं व परलोकीं नाश पावतो. धाडसाकडे प्रवृत्ति असलेले, वंचक आणि आपल्या ठिकाणीं सर्व प्रकारचें सामर्थ्य असावें अशी इच्छा असणारे जे लोक असतात, त्यांचे विचार पापमयच असतात. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या भीमसेनाला धर्माचें ज्ञान नसून तो गर्विष्ठ, पोरबुद्धीचा, क्रोधशील आणि निर्भय असा आहे. तेव्हां तूं त्याला चांगलें शिक्षण दे. युधिष्ठिरा, आतां तूं राजर्षि आर्ष्टिषेण ह्याच्या आश्रमामध्यें गेल्यानंतर प्रथमच जो हा कृष्णपक्ष येईल, तो संपेपर्यंत पुनरपि निर्भयपणें आणि शोकशून्यपणें तेथें वास्तव्य कर. हे नरेंद्रा, त्या ठिकाणी अलका नगरी मध्यें वास्तव्य करणारे आणि ह्या पर्वतावर रहात असलेले किन्नर व गंधर्व ह्यांसह सर्वही यक्ष माझ्या आज्ञेवरून ब्राह्मणश्रेष्ठांसहवर्तमान तुझें संरक्षण करितील. हे धार्मिकश्रेष्ठा, धाडसामुळें ह्या ठिकाणीं आलेल्या ह्या भीमाला चांगलें समजून सांग आणि त्याचें उत्कृष्ट प्रकारें निवारण कर. हे राजा, आतां येथून पुढें वनामध्यें वास्तव्य करणारे माझे सेवकलोक तुमचें दर्शन घेतील, सेवा करितील

आणि सदोदित संरक्षण करितील. तसेंच, हे पुरुषश्रेष्ठहो, ते नेहमीं स्वादिष्ट आणि विपुल अन्नें आणि पेय पदार्थ तुमच्याकडे आणून देतील. बा युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें अर्जुन महेंद्राचा, वृकोदर वायूचा, त्याचप्रमाणें तूंही यम धर्माचा योगबलानें उत्पन्न झालेला औरस पुत्र आहेस व विचारसंपन्न असे हे उभयतां नकुल सहदेव अश्विनीकुमारांचे पुत्र आहेत. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तुह्मां सर्वांचें संरक्षण करणें मलाही भाग आहे. युधिष्ठिरा, अर्थशास्त्रातील तत्त्वाचें, त्याच्या प्रयोगाचें व सर्व प्रकारच्या धर्मक्रियांचें ज्ञान असलेला भीमसेनाचा कनिष्ठ बंधु स्वर्गामध्यें सुखरूप आहे. बा युधिष्ठिरा, लोकांमध्यें जें ऐश्वर्य स्वर्गसंबंधीं व श्रेष्ठ असें समजलें जातें, तें सर्व अर्जुनाच्या ठिकाणीं जन्मसिद्धच आहे. तसेंच इंद्रियनिग्रह, दानशूरता, सामर्थ्य, ज्ञानशक्ति, लोकलज्जा, धैर्य आणि उत्कृष्ट प्रकारचें तेज हीं देखील त्या महाबलाढ्य आणि निस्सीम तेजस्वी अर्जुनाच्या ठिकाणी वास्तव्य करीत आहेत. हे पांडुपुत्रा, अर्जुन चुकून सुद्धा कधीं निंद्य कर्म करीत नाही. लोकांमध्यें सुद्धां तो असत्य भाषण करितो असें कोणीही ह्मणत नाहीत. हे भरतकुलोत्पन्ना, तो कुरुकुलोत्पन्न लोकांची कीर्ति वृद्धिंगत करणारा अर्जुन सांप्रत इंद्राच्या मंदिरामध्यें देव, पितर आणि गंधर्व ह्याजकडून बहुमान घेत अस्त्रविद्येचा अभ्यास करीत आहे हे पार्था, ज्यानें धर्माच्या अनुरोधानें वागून सर्वही पृथ्वीपति आपल्या अधीन ठेविले होते, तो तुझ्या पित्याचा पितामह महातेजस्वी, महावीर्यसंपन्न पृथ्वीपति शंतनु ह्याला स्वकुलधुरंधर गांडीवधन्वा अर्जुन याच्या योगानें स्वर्गामध्यें उत्कृष्ट प्रकारें संतोष होत आहे. पूर्वीं ह्या महातपस्वी राजानें यमुना नदीच्या तीरावर पितर, देवता, ऋषि आणि ब्राह्मण ह्यांचें पूजन करून मोठमोठे व मुख्य मुख्य असे सात प्रकारचे यज्ञ केले. हे राजा, तो तुझा प्रपितामह राजा शंतनु स्वर्गलोकास जाऊन इंद्रलोकामध्यें वास्तव्य करीत असून तुला कुशलप्रश्न विचारीत आहे.

वैशंपायन ह्मणाले:—कुबेरानें केलेलें हें भाषण ऐकतांच पांडव अत्यंत आनंदित झाले. तदनंतर शक्ति, गदा, खड्ग आणि धनुष्य हीं आयुधें बांधून ठेवून भीमानें कुबेरास नमस्कार केला. तेव्हां संरक्षण करण्याविषयीं समर्थ असलेला धनाधिपति कुबेर शरणागत अशा त्या भीमास ह्मणाला, ' हे भीमा, तूं शत्रूंच्या अभिमानाचा नाश करणारा आणि मित्रांचा आनंद वृद्धिंगत करणारा हो हे शत्रुतापनहो, तुह्मी आपल्या वसतिस्थानीं जाऊन वास्तव्य करा. तेथे यक्ष तुमच्या इच्छेनुरूप वर्तन करण्यांत चुकणार नाहीत. अर्जुनही अस्त्रें संपादन करून लवकरच परत येईल. कारण प्रत्यक्ष देवेंद्र त्याची तेथून रवानगी करणार आहे.

ह्याप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारचीं कर्में करणाऱ्या युधिष्ठिराला सांगून तो गुह्यकाधिपति कुबेर पर्वतश्रेष्ठ अशा अस्ताचलाकडे निघून गेला. तेव्हां ज्यांवर झूल घातलेली आहे व जी अनेक प्रकारच्या रत्नांनीं अलंकृत केलेलीं आहेत अशा वाहनावर बसून हजारों यक्ष व राक्षस त्याच्या मागून चालूं लागले. त्या वेळी, ज्याप्रमाणें ऐरावताच्या मार्गामध्यें गर्जना होते, अथवा जसा पक्ष्यांचा किलकिलाट होतो, त्याप्रमाणें कुबेराच्या मंदिराजवळ त्या उत्कृष्ट प्रकारच्या अश्वांचा शब्द होऊं लागला. ते कुबेराचे अश्व मेघमंडळाला जणूं आकर्षण करीत आणि वायूला जणू प्राशन करीत आकाशांतून वेगानें जाऊं लागले. तदनंतर गतसत्त्व होऊन पडलेलीं तीं राक्षसाचीं शरीरें कुबेराच्या आज्ञे-

वरून त्या पर्वताग्रावरून काढून टाकलीं गेलीं. ज्ञानसंपन्न अगस्त्य मुनीनें त्यांचा तो शाप भोगण्याचा काळ ठरविला असल्यामुळें संग्रामामध्यें त्यांचा वध झाला होता व त्यामुळेंच ह्या वेळीं त्या शापाची समाप्तिही झाली. नंतर महात्मे पांडव कुबेरानें सांगितलें होतें तितके दिवसपर्यंत निश्चिंतपणें त्या गृहामध्यें राहिले. त्या वेळीं सर्व राक्षस त्यांचा सत्कार करीत होते.

अध्याय एकशें त्रेसष्टावा.

—:०:—

पांडवांस मेरुदर्शन.

वैशंपायन म्हणाले:—हे शत्रुमर्दना, तदनंतर सूर्योदय झाल्यावर आन्हिक आटोपून व आर्ष्टिषेणाला बरोबर घेऊन धौम्य मुनि पांडवांजवळ आले. तेव्हां धौम्य आणि आर्ष्टिषेण ह्यांच्या चरणांस वंदन केल्यानंतर त्या पांडवांनीं हात जोडून त्या सर्व ब्राह्मणांचें पूजन केलें. तदनंतर युधिष्ठिराच्या उजव्या हाताला धरून महर्षि धौम्य पूर्वदिशेकडे पाहून म्हणाले, "हे महाराजा, हा समुद्रवलयांकित पृथ्वीला वेष्टन करून राहिलेला मंदरसंज्ञक पर्वतराज पहा कसा विराजमान दिसत आहे ! युधिष्ठिरा, पर्वत, अरण्यें, अरण्याचे प्रांतभाग आणि वनें ह्यांच्या योगानें सुशोभित दिसणाऱ्या ह्या दिशेचें इंद्र आणि कुबेर हे उभयतां पालन करीत असतात. बा युधिष्ठिरा, सर्वही धर्मवेत्ते आणि ज्ञानसंपन्न मुनि ह्या पर्वताला महेंद्र आणि यक्ष कुबेर ह्यांचें वसतिस्थान असें म्हणतात. येथूनच सूर्याचा उदय होतो; व नंतर सर्व लोक, धर्मवेत्ते ऋषि सिद्ध, साध्य आणि देवता त्याचें पूजन करितात. हे धर्मज्ञा, सर्वही प्राण्यांचा अधिपति जो राजा यम, तो परलोकवासी झालेल्या प्राण्यांस मिळणारी गति अशी जी ही दक्षिणदिशा तिचा आश्रय करून असतो. हें पहा उत्कृष्ट प्रकारच्या शोभेनें युक्त, दिसण्यांत फारच आश्चर्यकारक व अतिशय पवित्र असें यमाचें संयमनसंज्ञक मंदिर ! हे राजा, ज्यावर गेल्यानंतर सत्यसंपन्न असलेला सूर्य विश्रांति घेतो त्या ह्या पर्वतश्रेष्ठाला विद्वान् लोक अस्ताचल असें ह्मणतात. हा पर्वतराज आणि जलाचा मोठा सांठा असा समुद्र ह्या उभयतांच्या ठिकाणीं वास करून राजा वरुण सर्व प्राण्यांचें संरक्षण करितो. हे महाभागा, ज्या ठिकाणीं ब्रह्मज्ञानी लोक गमन करितात, तो हा कल्याणमय व वीर्यसंपन्न असा महामेरु उत्तरदिशेला प्रकाशित करीत आहे. त्या ठिकाणीं ब्रह्मलोक असून, सर्वही प्राण्यांचा आत्मा व स्थावरजंगमात्मक जगताचा उत्पादक ब्रह्मदेव ह्याच ठिकाणीं वास्तव्य करितो. तसेंच, ब्रह्मदेवाचे जे दक्षादिक सात पुत्र सांगितलेले आहेत, त्यांचें देखील महामेरु हेंच निर्बाध आणि मंगलमय असें स्थान आहे. बा युधिष्ठिरा, ह्याच पर्वतावर देदीप्यमान असे वसिष्ठप्रभृति सात देवर्षि विश्रांति घेतात व पुनरपि उदय पावतात. युधिष्ठिरा, हा पहा रजोगुणशून्य असणारा मेरूचा उत्कृष्ट प्रकारचा शिखरप्रदेश ! ह्या ठिकाणीं परमात्म्याच्या योगानें तृप्त होणाऱ्या देवांसहवर्तमान ब्रह्मदेव वास्तव्य करितो. ज्याला सर्वही प्राण्यांच्या पंचमहाभूतस्वरूपी उपादान कारणाचेंही उपादान कारण, आद्यंतविरहित, देदिप्यमान, सामर्थ्यसंपन्न, अविनाशी आणि अतींद्रिय असा नारायण असें ह्मणतात. त्याचे जें देवांच्या देखील दृष्टीस पडत नाहीं असें सर्वतेजोमय, शुभ व श्रेष्ठ स्थान तें ब्रह्मलोकांतून दिसतें. राजा, तें महात्म्या श्रीविष्णूचें स्थान स्वतःच्या कांतीनें सूर्य आणि अग्नि ह्यांच्याही वरताण करणारें

असल्यामुळें देव अथवा दानव ह्यांस त्याजकडे अवलोकन सुद्धां करवत नाहीं. बा युधिष्ठिरा, हें नारायणस्थान मेरूच्या पूर्वदिशेला असून तें अत्यंत प्रकाशमान आहे. ह्या ठिकाणीं सर्वांसही उपादान कारण असलेला भूताधिपति स्वयंभू परमात्मा आपल्या कांतीच्या योगानें सर्वही प्राण्यांना प्रकाशित करीत विराजमान होऊन राहिलेला आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, हें स्थान ह्मणजे यतींना मिळणारी गति असून त्या ठिकाणीं ब्रह्मर्षींचा सुद्धा प्रवेश होऊं शकत नाहीं; मग महर्षींचा कोठून होणार? हे पांडुपुत्रा, कोणाचेंही तेज तेथें गेलें की फिकें पडतें. कारण, त्या ठिकाणीं अचिंत्यात्मा प्रभु परमात्मा स्वतः विराजमान आहे. श्रेष्ठ अशी तपश्चर्या करण्यांत आसक्त असलेले,सत्कर्मांचा संस्कार घडलेले, व तमोगुण आणि मोह ह्यांनीं विरहित असलेले योगसिद्ध महात्मे यति आपल्या भक्तीच्या योगानें, त्या ठिकाणीं वास्तव्य करणाऱ्या पापापहारक परमात्म्याकडे गमन करितात. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या ठिकाणी ते स्वयंभू आणि सनातन अशा परमात्मस्वरूपी देवाधिदेवामध्यें लीन होऊन गेले ह्मणजे पुनरपि ह्या मृत्युलोकावर येत नाहींत. कारण, हे महाभागा, हें ईश्वराचें स्थान सदोदित ध्रुव, अक्षय्य आणि अविनाशी असें आहे. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तूं त्याला नमस्कार कर. हे कुरुनंदना, सूर्य आणि चंद्र हे उभयतां प्रत्यहीं ह्या मेरूला खरोखर प्रदक्षिणा घालीत असतात तसेंच, हे निष्पापा महाराजा, सर्व तारकाही ह्या पर्वतराजाच्या सभोंवती प्रदक्षिणाक्रमानें फिरत असतात; आणि सर्व नक्षत्रांना धारण करणारा अंधकारनाशक भगवान् सूर्यही त्याला प्रदक्षिणा घालीत असतो. हा श्रीसूर्य संध्याकाळीं अस्ताला गेला ह्मणजे उत्तरदिशेकडे जातो; आणि नंतर पुनः सर्व प्राण्यांच्या हितामध्यें आसक्त असलेला तो देदिप्यमान सूर्य पूर्वाभिमुख होऊन पुनः मेरूच्या अनुरोधानें गमन करितो. तसेंच पूर्वसंधीच्या रूपानें मासाचे अनेक विभाग करून भगवान् चंद्रही नक्षत्रांसह गमन करीत असतो. ह्याप्रमाणें निरलसपणें महामेरूला अतिक्रमण केल्यानंतर सर्वही प्राण्यांचें संरक्षण करीत करीत तो पुनरपि मंदराचलावर जातो. आपल्या किरणांनीं जगताचें संरक्षण करीत अंधकारनाशक देव सूर्यही निर्बाध अशा ह्याच मार्गांतून गमन करीत असतो. त्याच्या अतःकरणात थंडी उत्पन्न करण्याची इच्छा झाली ह्मणजे तो दु-ऱ्या दिशेकडे जातो व त्यामुळें सर्वही प्राण्यास शीतकालाची प्राप्ति होते. पुढें तो तेथून मागें फिरून आपल्या किरणांनी स्थावरजंगमात्मक प्राण्यांचे तेज आकर्षण करून घेतो व म्हणूनच उन्हाळा सुरू होऊन मनुष्यांच्या ठिकाणी घर्म, श्रम, आलस्य आणि ग्लानि ही वास्तव्य करूं लागतात व सर्वही प्राणी सर्वकाळ निद्रेचा वारंवार अनुभव घेत असतात. ह्याप्रमाणें अनिर्वाच्य अशा मार्गांतून भ्रमण करून भगवान् सूर्य पुनः वृष्टि उत्पन्न करितो ह्याप्रमाणें सुखोत्पत्तीस कारणीभूत असा तो महातेजस्वी सूर्य वृष्टि, वायु आणि उष्णता ह्यांच्या योगानें स्थावरजंगमांतील प्राण्यांची अभिवृद्धि करीत पुनरपि परत येतो. ह्याप्रमाणें, हे कुंतीपुत्रा, तो सर्वही प्राण्यांना निरलसपणें कालचक्रांत ओढीत फिरत असतो. हे पांडुपुत्रा, ह्याची ही गति सार्वकालिक असल्यामुळें तो केव्हांही स्तब्ध रहात नाहीं. तो सर्व प्राण्यांचें तेज आपल्या किरणांनीं पुनः सोडून देत असतो. तसेंच, हे भरतकुलोत्पन्ना, हा प्रभु सूर्य सर्वही प्राण्यांचें आयुष्य आणि कर्में ह्यांचा विभाग करण्यासाठीं सदोदित दिवस, रात्र आणि कला, काष्ठा इत्यादिक कालभेद उत्पन्न करितो.

अध्याय एकशें चौसष्टावा.

—:०:—

पांडवांचें गंधमादनावर वास्तव्य.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते महात्मे पांडव उत्कृष्ट प्रकारचें व्रत आचरण करीत व अर्जुनाच्या भेटीची वाट पहात त्या पर्वतश्रेष्ठावर वास करूं लागले. तेव्हां त्यांच्या अंतःकरणांत प्रीति व आनंद हीं उत्पन्न झालीं. ते वीर्यसंपन्न पांडव तेजस्वी असून सत्य, धैर्य इत्यादिक धर्मांना मुख्य समजत होते व त्यांचा अभिलाषही अतिशय शुद्ध प्रकारचा होता, ह्यामुळें अत्यंत संतुष्ट होऊन अनेक गंधर्वसमुदाय व महर्षि त्यांच्याकडे गमन करीत असत. प्रफुल्ल अशा वृक्षांनी युक्त असलेल्या त्या पर्वतश्रेष्ठावर गेल्यावर, ज्याप्रमाणें स्वर्गावर गेल्यानंतर देवगणांना आनंद होतो, त्याप्रमाणें ते महारथी पांडवही अंतःकरणांत अतिशय प्रसन्न झाले. तेथें मयूर आणि हंस ह्यांच्या शब्दांनीं गजबजून गेलेलीं व पुष्पांनीं व्याप्त असलेलीं त्या महापर्वताचीं शिखरें आणि टेंकडया अवलोकन करीत करीत ते अत्यंत आनंदित होऊन राहिले. तसेंच त्या पर्वतश्रेष्ठावर प्रत्यक्ष कुबेरानें निर्माण केलेलीं, शेवाळाच्या योगानें तीरप्रदेश आच्छादित झालेलीं, कादंब, कारंडव आणि हंस ह्या पक्ष्यांचें वास्तव्य असलेलीं व कमलांच्या योगानें व्याप्त होऊन गेलेलीं अशीं सरोवरें त्यांनीं अवलोकन केलीं. चित्रविचित्र पुष्पमालांनीं वेष्टित असल्यामुळें सुशोभित दिसणारे, रत्नें पसरलेले व अंतःकरणास आकर्षण करणारे यक्षराज कुबेर ह्याच्या ऐश्वर्यास शोभणारे विशाल क्रीडाप्रदेशही त्यांनीं पाहिले. ते पांडव तपोनिष्ठ होऊन जरी त्या पर्वतशिखरावर एकसारखे संचार करीत होते, तरीही नानाप्रकारच्या पुष्पांमुळें चित्रविचित्र दिसणारें, मोठमोठ्या वृक्षांनीं युक्त असणारें व मेघसमूहांनीं आच्छादित झालेलें तें पर्वतशिखर केवढें आहे ह्याची त्यांस कल्पनाही करितां येईना. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं त्या पर्वतश्रेष्ठाचें स्वतःचें तेज आणि मोठमोठ्या औषधींचा प्रभाव ह्यांच्या योगानें सदोदित सारखाच प्रकाश असल्यामुळें दिवस आणि रात्र ह्यांचा कोणत्याही प्रकारें विभाग करितां येत नसे. त्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असतां अत्यंत तेजस्वी अग्नि ज्यामध्यें प्रवेश करून चराचर प्राण्यांचें संरक्षण करितो, त्या श्रीसूर्याचे उदयास्त त्या पुरुषश्रेष्ठ वीरांनीं अवलोकन केले. आपल्या किरणजालांच्या योगानें अंधकाराला दिशा आणि विदिशा ह्यांतून पिटाळून लावणाऱ्या सूर्याचा उदयचलावरून होणारा उदय व अस्ताचलावर होणारा अस्तही ते वीर एकत्र जमून अवलोकन करीत होते; आणि स्वाध्यायनिष्ठ, अविच्छिन्नपणें धर्माचरण करणारे, धर्मासच मुख्य समजणारे, पवित्र अशा व्रतांचेंच आचरण करणारे व सत्यनिष्ठ असे ते पांडव सत्यव्रत आणि महारथी अशा अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत व 'अस्त्रविद्या संपादन केलेल्या अर्जुनाची भेट होऊन आमचें उत्कृष्ट प्रकारें एक वर्ष येथेंच जावो.' अशी आशा प्रदर्शित करीत तपोनिष्ठ होऊन राहिले. त्या वेळीं जरी ते त्या पर्वतावरील अरण्यें अवलोकन करीत होते, तरी वारंवार अर्जुनाचें चिंतन करीत असल्यामुळें त्यांना रात्र आणि दिवस हे वर्षावर्षासारखे वाटूं लागले. तो महात्मा अर्जुन धौम्याचें अनुमोदन घेऊन जेव्हां जटा बांधून निघाला, तेव्हांच त्यांचा आनंद नाहींसा झाला होता. आतां तर त्यांचें चित्त एकसारखें अर्जुनाकडे लागलेलें होतें; मग त्यांना करमणूक कोठून होणार? ज्या वेळीं तो मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें गमन करणारा अर्जुन आपला बंधु युधिष्ठिर याच्या आज्ञेवरून काम्यकवनांतून निघून गेला, त्या वेळींच

ते शोकानें व्याकूळ होऊन गेले होते. तथापि, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या भरतवंशज पांडवांनीं अस्त्रप्राप्तीच्या इच्छेनें इंद्राकडे गेलेल्या अर्जुनाचें स्मरण करीत करीत मोठ्या कष्टानें त्या पर्वतावर एक महिना काढिला. इकडे पांच वर्षें इंद्रमंदिरामध्यें राहून आग्नेय, वारुण, याम्य, वायव्य, वैष्णव, ऐंद्र, पाशुपत, ब्राह्म, पारमेष्ठ्य हीं व प्रजापति, यम, धाता, सविता, त्वष्टा आणि वैश्रवण ह्यांचींही अस्त्रें देवाधिपति सहस्राक्ष इंद्राजवळून संपादन केल्यानंतर इंद्रास प्रणाम करून व त्यानें अनुज्ञा दिल्यानंतर त्यास प्रदक्षिणाही घालून प्रेमयुक्त व आनंदित झालेला अर्जुन ह्याच वेळीं गंधमादन पर्वतावर आला.

निवातकवचयुद्धपर्व.

अध्याय एकशें पासष्टावा.

—:०:—

अर्जुनप्रत्यागमन.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, ते महारथी अर्जुनाचें चिंतन करीत बसले असतां, कोणे एके समयीं, अश्व जोडलेला व विद्युल्लतेप्रमाणें प्रकाशमान असा इंद्राचा रथ एकाएकीं त्यांच्या पुढें आल्यामुळें त्यांस आनंद झाला. ज्यावरील सारथि मातलि हा अश्व आवरून धरीत आहे असा तो देदिप्यमान रथ एकदम आकाशास प्रकाशित करीत असल्यामुळें मेघांमध्यें असणाऱ्या मोठ्या उल्केप्रमाणें किंवा प्रज्वलित अशा निर्धूम अग्निज्वालेप्रमाणें प्रकाशत होता. त्या रथामध्यें नवीन आभरणें, माला व किरीट धारण करून बसलेला अर्जुन दृष्टिगोचर होत होता. तो कांतीनें प्रदीप्त दिसणारा व प्रत्यक्ष इंद्राप्रमाणें प्रभावसंपन्न बनलेला अर्जुन त्या पर्वतावर आला. त्या किरीट धारण करणाऱ्या ज्ञानसंपन्न अर्जुनानें पर्वतावर येतांच इंद्राच्या रथांतून उतरून प्रथम धौम्यास, नंतर युधिष्ठिरास व तदनंतर भीमसेनास वंदन केलें; आणि माद्रीपुत्र नकुलसहदेव ह्यांनीं त्याला वंदन केलें. पुढें द्रौपदीला भेटून तिचें सांत्वन केल्यानंतर तो एकांतामध्यें जाऊन बंधूपुढें नम्र होऊन बसला. याप्रमाणें अमर्यादपराक्रमशाली अर्जुनाची भेट होतांच पांडवांना अतिशय आनंद झाला; आणि त्यांस अवलोकन करितांच अर्जुनही आनंदित होऊन धर्मराजाची प्रशंसा करूं लागला. तदनंतर, ज्यामध्यें आरोहण करून इंद्रानें दैत्यांचे सात समुदाय ठार केले होते त्या इंद्ररथाकडे जाऊन विपुलसत्त्वगुणशाली अशा पांडवांनीं त्यास प्रदक्षिणा घातला. त्या कुरुराजपुत्रांनीं अत्यंत आनंदित होऊन जसा इंद्राचा सत्कार करावा तसाच मातलीचा अतिशय उत्कृष्ट सत्कार केला; आणि त्यालाच सर्वही देवांसंबंधानें योग्य प्रकारचा वृत्तान्त विचारला. पुढें ज्याप्रमाणें पिता पुत्राचें अभिनंदन करितो त्याप्रमाणें पांडवांचें अभिनंदन करून व त्यांना आशीर्वाद देऊन तो मातलि अप्रतिम अशा त्या रथांत आरोहण करून पुनरपि इंद्राकडे निघून गेला. ह्याप्रमाणें तो निघून गेल्यानंतर इंद्रशत्रु अशा दैत्यांचा विध्वंस करणारा इंद्रपुत्र महात्मा अर्जुन ह्यानें इंद्रानें दिलेलीं बहुमूल्य, सुंदर दिसणारीं व सूर्याप्रमाणें कांतिमान अशीं भूषणें सुतसोमाची माता आपली प्रिया द्रौपदी हिजला दिलीं; आणि नंतर ते कुरुकुलश्रेष्ठ पांडव व सूर्य आणि अग्नि ह्यांच्यासारखी शरीरकांति असलेले ब्राह्मणश्रेष्ठ ह्यांमध्यें बसून त्यांस आपला सर्व वृत्तान्त बरोबर रीतीनें सांगितला. 'मीं अशा अशा रीतीनें इंद्र, वायु आणि प्रत्यक्ष श्रीशंकर ह्यांजपाशीं अस्त्रविद्येचें अध्ययन केलें; तसेंच, माझ्या स्वभावानें आणि अंतःकरणाच्या एकाग्रतेनें इंद्रासहवर्तमान सर्वही देव मजवर प्रसन्न झाले.' ह्याप्रमाणें आपल्या स्वर्गप्रवासाचें वृत्त संक्षेपानें त्यांना निवेदन केल्यानंतर, पवित्र अशीं कर्में आचरण करणारा तो प्रख्यात अर्जुन माद्रीपुत्र नकुलसहदेव ह्यांच्यासहवर्तमान त्या ठिकाणीं निद्रित झाला.

अध्याय एकशें सहासष्टावा.

—:*:—

पांडवांस इंद्रसमागम.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, पुढें रात्र संपून प्रभातकाल झाल्यानंतर इतर सर्व बंधूंसहवर्तमान अर्जुनानें धर्मराज युधिष्ठिरास नम-

स्कार केला. ह्याच वेळीं आकाशामध्यें स्वर्गवासी लोकांच्या अर्थात् देवांच्या सर्व प्रकारच्या वाद्यांचा प्रचंड घोष आणि रथांच्या धावांचा गडगडाट व निरनिराळ्या हिंस्र पशूंच्या किंवा पक्ष्यांच्या ध्वनीप्रमाणें घंटादिकांचाही शब्द चोहोंकडे होऊं लागला. तो ध्वनि होण्याचें कारण–गंधर्व आणि अप्सरा ह्यांचे समुदाय सूर्याप्रमाणें तेजस्वी अशा विमानांवर आरोहण करून शत्रुमर्दक इंद्राच्या आसमंताद्भागीं राहून त्याच्या पाठोपाठ चालत होते हें होय. पुढें, अत्यंत कांतीनें प्रज्वलित दिसणारा देवाधिपति इंद्र मेघाप्रमाणें ध्वनि असलेल्या, सुवर्णाच्या योगानें विभूषित केलेल्या आणि घोडे जोडलेल्या रथामध्यें आरोहण करून पांडवांच्या जवळ आला व नंतर रथांतून खालीं उतरला. त्याला अवलोकन करितांच ' तो देवाधिपति आला आहे ' असें कळून घेऊन त्या अत्यंत उदार अशा श्रीमान् धर्मराज युधिष्ठिरानें उदारांतःकरण अशा इंद्राकडे आपल्या बंधुसहवर्तमान जाऊन त्याची शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें योग्य प्रकारें पूजा केली. तेजस्वी अर्जुनही देवाधिपति इंद्रास नमस्कार करून एखाद्या सेवकाप्रमाणें त्याच्या समीप नम्र होऊन उभा राहिला. तेव्हां जटाधारण करणारा तपोनिष्ठ निष्पाप अर्जुन इंद्राच्या समीपभागीं नम्रपणें उभा राहिला आहे असें पाहून महातेजस्वी कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें; व देवाधिपति इंद्राचें पूजन करीत असतां त्याला अतिशय आनंद झाला. तो उदारांतःकरण राजा अशा प्रकारें अत्यंत आनंदित झाला आहे असें पाहून ज्ञानसंपन्न देवाधिपति इंद्र त्यास ह्मणाला, " हे पांडुपुत्रा राजा युधिष्ठिरा,तूं पुनरपि ह्या पृथ्वीचें पालन करिशील. तुझें कल्याण होवो. हे कुंतीपुत्रा, आतां तूं पुनरपि काम्यकवनांतील आपल्या आश्रमाकडे जा. हे राजा पांडुपुत्रा, अर्जुनानें मजकडून शुचिर्भूतपणें सर्व प्रकारचीं अस्त्रें संपादन केलेलीं आहेत व त्यानें माझें प्रियही केलें आहे. तेव्हां आतां त्रैलोक्यामध्यें कोणीही त्याचा पराजय करूं शकणार नाहीं. " ह्याप्रमाणें कुंतीपुत्र युधिष्ठिरास सांगितल्यानंतर सहस्राक्ष इंद्र आनंदित झाला व महर्षि स्तुति करीत असतां स्वर्गास निघून गेला.

वैशंपायन ह्मणालेः–जनमेजया, कुबेराच्या मंदिरामध्यें वास्तव्य करीत असतां पांडवांस झालेल्या ह्या इंद्रसमागमाविषयींच्या वृत्तांताचें जो विद्वान् मनुष्य एकाग्र अंतःकरणानें, ब्रह्मचर्यानें व नियमनिष्ठपणें एक वर्षपर्यंत अध्ययन करील,तो प्रशंसनीय व्रताचरण करणारा मनुष्य सुखानें व निर्बाधपणें शंभर वर्षेंपर्यंत वांचेल.

अध्याय एकशें सदुसष्टावा.

—:०:—

अर्जुनाचें आत्मवृत्त.

(श्रीशंकराकडून अस्त्रप्राप्ति.)

वैशंपायन ह्मणालेः—इंद्र निघून गेल्यानंतर पुनः आपल्या बंधूंची व द्रौपदीची गांठ घेऊन अर्जुनानें धर्मपुत्र युधिष्ठिराचें पूजन केलें. तो प्रणाम करूं लागला असतां आनंदित झालेला युधिष्ठिर त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून व कंठ सद्गदित होऊन त्याला विचारूं लागला, " अर्जुना, स्वर्गामध्यें तुझा हा काळ कसा गेला ? तुला अस्त्रप्राप्ति कशी झाली ? तूं त्या देवाधिपति इंद्रास कसें संतुष्ट केलेंस ? अर्जुना, तूं उत्कृष्ट प्रकारें अस्त्रें संपादन केलीं आहेस ना ? देवाधिपति रुद्रानें प्रसन्न होऊन तुला अस्त्रें अर्पण केलीं ना ? अर्जुना, तुला इंद्राचें अथवा पिनाकपाणि श्रीशंकराचें दर्शन कसें झालें ? त्यांच्याकडून अस्त्रें कशीं मिळालीं ?

व तूं त्यांचें आराधन कोणत्या प्रकारें केलेंस ? हे शत्रुमर्दना, आतांच इंद्रानें ह्मटलें कीं, 'अर्जुनानें माझें प्रिय केलेलें आहे.' तेव्हां तूं त्याचें असें प्रिय काय केलें आहेस ? सारांश, हे अत्यंत कांतिसंपन्न निष्पापा शत्रुदमना अर्जुना, तुला श्रीशंकर व इंद्र हे कसे प्रसन्न झाले, आणि तूं त्या वज्रपाणि इंद्राचें काय प्रिय केलें आहेस तें सविस्तर ऐकण्याची मला इच्छा आहे. तेव्हां तूं तें सर्व मला सांग.'

अर्जुन ह्मणालाः—ठीक आहे. हे महाराजा, मला कोणत्या विधानाच्या योगानें इंद्र आणि भगवान् देव श्रीशंकर ह्यांचें दर्शन झालें तें सांगतों, ऐक. हे शत्रुमर्दना राजा, तूं सांगितलेल्या त्या विद्येचें अध्ययन करून व तुझी आज्ञा घेऊन मी तपश्चर्या करण्याकरितां वनाकडे निघालों, तो काम्यकवनांतून निघाल्यानंतर भृगुतुंग पर्वतावर गेलों. तेथें एक रात्र राहिल्यानंतर मला मार्गामध्यें एक ब्राह्मण भेटला. तो मला ह्मणाला कीं, 'हे कुंतीपुत्रा, तूं कोठें जाणार आहेस ?' तेव्हां, हे कुरुनंदना, मीं त्याला आपला सर्व खरा वृत्तांत सांगितला. हे नृपश्रेष्ठा! मीं सांगितलेला तो सत्य वृत्तांत ऐकून तो ब्राह्मण माझा बहुमान करूं लागला व मला प्रसन्न होऊन ह्मणाला कीं 'हे भरतकुलोत्पन्ना, तूं तपश्चर्या करूं लागलास ह्मणजे लवकरच तुला देवाधिपति इंद्राचें दर्शन होईल.' हे महाराजा, त्याच्या सांगण्यावरून मीं हिमालय पर्वतावर आरोहण करून तपश्चर्या करूं लागलों. मीं एक महिना फळें व मूळें भक्षण करून होतों; दुसरा महिना मीं जलप्राशन करून काढिला; हे पांडुनंदना, तिसऱ्या महिन्यामध्यें मीं आहार करावयाचें सोडून आणि चौथा महिना हात वर करून उभा राहिलों. तरीही माझी शक्ति कमी झाली नाहीं हें मोठें आश्चर्य होय. पुढें पांचवा महिना सुरू होऊन त्यांतील पहिला दिवस निघून जातांच, वराहाचें स्वरूप धारण केलेला एक प्राणी आपल्या मुखाग्राचा पृथ्वीवर प्रहार करीत, पायांनीं पृथ्वी उखळीत, जठर भूमीस लागत असल्यामुळें त्याच्या योगानें जणू तिचें संमार्जन करीत व वारंवार लोळत माझ्या समीप आला; व त्याच्या मागोमाग दुसरा एक मनुष्य किरातांचें स्वरूप धारण करून व धनुष्यबाण आणि खड्ग घेऊन तेथें आला. त्याच्या पाठीमागून स्त्रीजनांचा समुदाय चाललेला होता. तदनंतर मीं धनुष्य आणि अक्षय असे बाणांचे दोन भाते घेऊन अंगावर शहारे येतील अशा रीतीनें बाणांनीं त्या वराहस्वरूप धारण करणाऱ्या प्राण्यावर प्रहार केला. इतक्यांत त्याच वेळीं त्या किरातानेंही आपलें जोरदार धनुष्य ओढलें आणि वराहावर जोरानें प्रहार केला ह्यामुळें माझ्या अंतःकरणास जणू कंप सुटल्यासारखा झाला. हे राजा, तो मला ह्मणाला की, 'हा पशु प्रथम मीं पकडलेला असतां मृगयेची नीति सोडून देऊन त्याच्यावर तूं काय ह्मणून प्रहार केला ? थांब, आतां हा मीं तीक्ष्ण अशा बाणांच्या योगानें तुझ्या गर्वाचा फडशा पाडितों !'

हे महाराजा, त्या धिप्पाड शरीर असलेल्या धनुर्धर पुरुषानें प्रथम मला असें ह्मटलें; आणि नंतर, पर्जन्यवृष्टीनें जसें पर्वतास व्यापून सोडावें त्याप्रमाणें मोठमोठे बाण सोडून मला व्याप्त करून सोडिलें. तेव्हां मीही त्याजवर बाणांची मोठी वृष्टि केली; व ज्याप्रमाणें वज्रांच्या योगानें पर्वतास विद्ध करून सोडावें त्याप्रमाणें मीं अग्रभागीं प्रदीप्त असलेले व अभिमंत्रण केलेले बाण टाकून त्यांच्या योगानें त्याला विद्ध करून सोडिलें. त्या वेळीं त्याचीं स्वरूपें शेंकडों, हजारों झालीं.

व मींही त्या सर्व शरीरांवर बाणांचा प्रहार केला. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, तीं सर्व शरीरें एकत्र झालेलीं दिसलीं; तें पाहून मीं पुनरपि त्यास विद्ध केलें. त्या वेळीं, हे राजा, तो सर्व शरीरें एकत्र एकवटलेला मनुष्य विशाल मस्तक आणि खालील शरीर मात्र सूक्ष्म व मस्तक सूक्ष्म आणि खालील शरीर मात्र प्रचंड असा होऊन संग्रामामध्यें माझ्या समीपभागीं आला. बाणांच्या योगानें त्याचा पराभव करितां येणें जेव्हां मला शक्य होईना, तेव्हां मीं वायव्य महास्त्राचा अवलंब केला. तथापि मला त्याजवर प्रहार करितां येईना, हें खरोखर मोठें आश्चर्य करण्यासारखें झालें. तेंही अस्त्र जेव्हां कुंठित झालें तेव्हां मला अत्यंत विस्मय वाटला. तदनंतर, हे राजा, मीं मोठमोठ्या अस्त्रसमुदायांचा त्या मनुष्यावर विशेष प्रकारें वर्षाव केला. स्थूणाकर्ण आणि वारुण ह्या अस्त्रांचा भयंकर वर्षाव करीत आणि शलभास्त्र, अश्मवर्ष हीं अस्त्रें सोडीत मीं त्याजवर चाल करून गेलों. तथापि हे राजा, त्यानें माझीं तीं सर्वही अस्त्रें ग्रासून टाकिलीं. ह्याप्रमाणें त्यानें तीं सर्वही अस्त्रें भक्षण करून टाकल्यानंतर मीं त्याजवर प्रचंड ब्रह्मास्त्र फेंकलें. तदनंतर चोंहों बाजूंनी जे प्रज्वलित झालेले बाण त्याच्या शरीरावर जाऊं लागले, त्यांच्या योगानें तो वृद्धिंगत होऊं लागला. ह्याप्रमाणें तो वृद्धिंगत होत असतां मीं प्रचंड अस्त्र सोडून त्याला छिन्नविच्छिन्न करण्याचें मनांत आणिलें. त्या वेळीं माझ्या तेजाच्या योगानें तीनही लोक संतप्त होऊं लागले. कारण, एका क्षणांत दिशा आणि आकाश हीं सर्व प्रज्वलित होऊन गेलीं. इतक्यांत त्या महातेजस्वी पुरुषानें एका क्षणांत तेंही अस्त्र छिन्न करून सोडिलें. ह्याप्रमाणें, हे राजा, ब्रह्मास्त्र देखील कुंठित झाल्यानंतर माझ्या अंतःकरणांत मोठी भीति उत्पन्न झाली. तदनंतर मी धनुष्य आणि बाणांचे अक्षय्य भाते घेऊन त्या पुरुषावर एकाएकीं अस्त्रप्रहार करूं लागलों, पण तीहीं सर्व अस्त्रें त्यानें कुंठित करून टाकिलीं. ह्याप्रमाणें त्यानें सर्वही अस्त्रें कुंठित करून आयुधें भक्षण करून टाकिलीं असता माझें आणि त्या पुरुषाचें बाहुयुद्ध सुरू झालें. त्या वेळीं मीं मुष्टिप्रहार आणि करतलांचे आघात ह्यांच्या योगानें जरी त्याच्याशीं टक्कर दिली, तरीही त्याच्याशीं बाहुयुद्ध करण्याविषयीं असमर्थ झाल्यामुळें मी निश्चेष्ट होऊन भूमीवर पडलों! तेव्हां, हे महाराजा, अद्भुतरसाची प्रतिमाच असा तो पुरुष मोठ्यानें हसला आणि स्त्रियांसहवर्तमान तेथें गुप्त झाला. असें केल्यानंतर हे महाराजा, त्या भगवंतानें दिव्य असें दुसरें स्वरूप धारण केलें. त्या वेळीं त्यानें विस्मयकारक असें वस्त्र परिधान केलें होतें. ह्याप्रमाणें किरातस्वरूपाचा त्याग करून व दिव्य स्वरूप धारण करून भगवान् देवाधिपति श्रीशंकर त्या ठिकाणीं येऊन उभे राहिले. तेव्हां बरोबर पार्वती असलेल्या, सर्परूपी भूषणें धारण करणाऱ्या व अनेकस्वरूपसंपन्न अशा साक्षात् पिनाकपाणि श्रीशंकराचें मला दर्शन होऊं लागलें. तदनंतर, हे शत्रुमर्दना, ते समरांगणामध्यें मजपाशीं आले, व मी तसाच संमुख राहिलों आहें, असें पाहून ह्मणाले, मी 'प्रसन्न झालों आहें.' नंतर तें धनुष्य आणि अक्षय्य बाणांचे दोन भाते त्यांनीं मला अर्पण केले व ' हे कुंतीपुत्रा, वर माग.' असें ह्मटलें. ते पुनः ह्मणाले कीं, ' हे कुंतीपुत्रा, मी तुला प्रसन्न झालों आहें. तेव्हां आतां मीं तुझें कोणतें कार्य करूं? हे वीरा, तुझ्या मनांत जें असेल तें सांग, तें तुला देईन. एका अमरत्वावांचून जें कांहीं तुझ्या मनांत असेल तें सांग.'

राजा, हें ऐकून मी हात जोडले व श्री-

शंकरास मनःपूर्वक नमस्कार करून, अस्त्रप्राप्ती-कडेच अंतःकरण लागलें असल्यामुळें असें बोलूं लागलों: ' जर भगवान् प्रसन्न झाले असतील तर देवांपाशीं जीं कांहीं अस्त्रें असतील त्या सर्वांचें मला ज्ञान व्हावें.हाच वर मिळावा अशी माझी इच्छा आहे. ' तेव्हां ' अवश्य देईन. शिवाय, हे पांडुपुत्रा, माझें रौद्रसंज्ञक अस्त्रही तुजकडे येईल. ' असें ह्मणून त्यांनीं प्रसन्न होऊन मला पाशुपतास्त्र दिलें व ह्मटलें कीं, ' ह्या माझ्या अस्त्राचा प्रयोग मनुष्यावर मुळींच करितां कामा नये. कारण, ज्याचें तेज कमी आहे अशावर ह्याचा प्रयोग केला तर हें जगताला दग्ध करून सोडील. ह्यास्तव, हे धनंजया, ज्या वेळीं शत्रु अतिशयच पीडा देऊं लागेल त्या वेळींच ह्याचा प्रयोग करावयाचा. दुसऱ्या अस्त्रांना कुंठित करण्यासाठी मात्र ह्याचा हव्या त्या रीतीनें प्रयोग करण्यास हरकत नाहीं. ' असें त्यांनीं सांगितल्यानंतर, सर्वेही अस्त्रांना धुडकावून लावणारें, शत्रूंचा उच्छेद करणारें, शत्रुसैन्यास कापून काढणारें, जाऊन भिडतांच दुःख देणारें व देव, दानव आणि राक्षस ह्यांसही सहन करण्यास अशक्य असलेलें अकुंठित असें तें अस्त्र वृषभध्वज श्रीशंकर प्रसन्न झाल्यामुळें मूर्तिमंत होऊन मजपुढें येऊन उभें राहिलें. पुढें श्रीशंकरांची आज्ञा झाल्यानंतर मी तेथें बसलों व पाहूं लागलों, तोंच ते त्या ठिकाणीं अंतर्धान पावले.

अध्याय एकशें अडुसष्टावा.

———:०:———

लोकपालास्त्रप्राप्तिवृत्त.

अर्जुन ह्मणालाः—हे भरतकुलोत्पन्ना, तदनंतर देवाधिदेव महात्मा श्रीशंकर ह्याच्या प्रसादानें मी ती रात्र आनंदानें तेथें राहिलों; व सकाळीं दिवसाच्या पूर्वार्धामध्यें करावयाचीं स्नानसंध्यादिक कर्में केलीं. नंतर ज्या ब्राह्मणश्रेष्ठाचें मला पूर्वीं दर्शन झालें होतें त्याचेंच पुनरपि दर्शन झालें. तेव्हा मीं त्याला घडलेला सर्व वृत्तांत सांगून ' भगवान् महादेवांची मला भेट झाली असें ' कळविलें तेव्हां, हे राजेंद्रा, तो संतुष्ट होऊन मला ह्मणाला कीं, ' दुसऱ्यास केव्हांही घडलें नाहीं अशा प्रकारचें श्रीशंकराचें दर्शन तुला झालें आहे. तेव्हां आतां, हे निष्पापा, सूर्यपुत्र यमप्रभृतींचें तुला दर्शन होईल व नंतर तुला देवेंद्राचें दर्शन घडून तो अस्त्रें अर्पण करील. ' राजा, असें सांगून व पुनःपुनः मला कडकडून भेटून सूर्याप्रमाणें तेजस्वी असलेला तो ब्राह्मण आपल्या इच्छेस वाटेल तिकडे हिंडूं लागला. हे शत्रुनाशका, पुढें त्याच दिवशीं दोन प्रहर उलटून गेल्यानंतर, जणू ह्या लोकास नव्या प्रकारचें स्वरूप देणारा कीं काय असा पवित्र वारा वाहूं लागला व हिमालयाच्या पायथ्यावर जवळच दिव्य आणि ताज्या अशा सुगंधि पुष्पमाला प्रकट झाल्या. तसेंच मोठमोठीं भयंकर दिव्य वाद्यें चोहोंकडे वाजूं लागून इंद्रस्तुतिवाचक हृदयंगम शब्दही कानांवर येऊं लागले. कारण, त्या ठिकाणीं गंधर्व आणि अप्सरा अग्रभागीं देवाधिदेव इंद्र ह्याविषयींचीं सर्व प्रकारचीं गायनें गात होते. तदनंतर देवेंद्राच्या मागून जाणाऱ्या व त्याच्या मंदिरामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या देवतांचे समुदाय विमानामध्यें आरोहण करून त्या ठिकाणीं आले. नंतर, उत्कृष्ट प्रकारें निर्माण केलेल्या व दिव्य-अश्वरूपी वाहन जोडलेल्या रथांतून बरोबर इंद्राणी असलेला इंद्र सर्व देवांसहवर्तमान तेथें आला. ह्याच वेळीं, हे राजा, अत्यंत कांतिसंपन्न अशा नरवाहन कुबेरानेंही मला दर्शन दिलें. तसेंच, दक्षिणदिशेस उभा असलेला यम व योग्य स्थानीं उभा राहिलेला

वरुण आणि इंद्र ह्यांसही मीं अवलोकन केलें. नंतर, हे महाराजा, माझ्या अंतःकरणास आनंद होईल अशा रीतीनें ते मला ह्मणाले कीं, "हे अर्जुना, आह्मी लोकपाल येथें येऊन उभे राहिलों आहों; तूं आह्मांकडे अवलोकन कर. देवांच्या कार्यसिद्ध्यर्थ तुला शंकरांचें दर्शन झालें, तेव्हां आतां तूं आह्मांकडूनही अस्त्रांचा स्वीकार कर." हें ऐकून, हे प्रभो, मीं शुचिर्भूतपणें त्या देवश्रेष्ठांस नमस्कार केला व तीं मोठमोठीं अस्त्रें यथाविधि ग्रहण केलीं. नंतर, हे शत्रुमर्दका भरतकुलोत्पन्ना, मला अनुज्ञा देऊन देव आल्या मार्गानें निघून गेले. तदनंतर देवाधिपति भगवान् इंद्रही अत्यंत कांतिमान अशा रथामध्यें आरोहण करून मला ह्मणाला कीं, 'हे फाल्गुना, तूंही स्वर्गी गमन केलें पाहिजेस. हे धनंजया, माझी जी ही तुला भेट झाली त्यापूर्वीच मी तुला ओळखत होतों. पण आतां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मी तुला दर्शन देत जाईन. कारण, तूं पूर्वी तीर्थामध्यें अनेकवार उत्कृष्ट प्रकारचें स्नान केलें आहेस व ही मोठी तपश्चर्याही केली आहेस; ह्मणूनच हे पांडुपुत्रा, तूं स्वर्गावर गमन करिशील. आतां, हे शत्रुमर्दना, तूं पुनरपि उत्कृष्ट प्रकारें तपश्चर्या कर. तुला स्वर्गावर अवश्य गेलें पाहिजे. मातलि माझ्या आज्ञेवरून तुला स्वर्गावर आणून पोहोंचवील. तूं देवाना आणि महात्म्या मुनींसही माहीत झालेला आहेस.' तेव्हा मी इंद्राला ह्मणालों कीं, 'हे भगवन्, आपण मजवर प्रसन्न व्हा. अस्त्रप्राप्तीच्या कामीं आपण माझे आचार्य व्हावें असा मी वर मागत आहें.'

हें ऐकून इंद्र ह्मणाला, "बा शत्रुतापना, अस्त्रज्ञान झाल्यानंतर तूं क्रूरकर्मे करणारा बनशील. तेव्हां, हे पांडवा, ज्याकरितां तूं अस्त्रप्राप्तीची इच्छा करीत आहेस तो तुझा मनोरथच पूर्ण होईल ह्मणजे झालें." हें ऐकून मी त्याला ह्मणालों कीं, "हे शत्रुनाशका, मीं शत्रूंचीं अस्त्रें कुंठित करण्यावांचून इतर कामी दिव्य अस्त्रांचा मनुष्यांवर केव्हांही प्रयोग करणार नाही. ह्यास्तव, हे देवाधिपते, आपण मला तीं दिव्य अस्त्रें द्या; ह्मणजे, हे सुरश्रेष्ठा, अस्त्रविद्येच्या योगानें प्राप्त होणारे लोक मला मिळतील."

इंद्र ह्मणाला, "हे धनंजया, मीं तुझी परीक्षा पाहण्यासाठीं हें भाषण केलें. त्यावर तूं जें उत्तर दिलेंस तें माझ्या पुत्राला उत्कृष्ट प्रकारें शोभेल असेंच आहे. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, माझ्या मंदिरात आल्यानंतर वायु, अग्नि, वसु आणि मरुद्गणांसहवर्तमान वरुण ह्यांजपाशीं तूं सर्वही अस्त्रें शीक. हे कुरुकुलधुरंधरा, साध्य, ब्रह्मदेव, गंधर्व, सर्प, राक्षस, विष्णु आणि निर्ऋति ह्यांचीं सर्व प्रकारचीं अस्त्रें मजपाशी आहेत." राजा, असें मला सांगून इंद्र त्या ठिकाणीं अंतर्धान पावला. पुढें मायामय, पवित्र आणि दिव्य असा अश्व जोडलेला इंद्राचा रथ मजपाशीं आलेला मला दिसला. त्यावर मातलि हा सारथि होता. मग लोकपाल निघून गेल्यानंतर मातलि मला ह्मणाला की, "हे महाद्युते, देवराज इंद्र तुझी भेट घेण्याची इच्छा करीत आहे. तेव्हां, हे महाबाहो, तूं तयार होऊन पुढील कार्य करूं लाग. पुण्यसंपन्न अशा लोकांस मिळणारी सद्गति जो स्वर्ग त्यावर तूं शरीरासहवर्तमान आरोहण कर. कारण, हे भरतकुलोत्पन्ना, देवराज इंद्र तुला अवलोकन करूं इच्छित आहे."

हे महाराजा, असें मातलीनें सांगितल्यावर मीं हिमालयाचा निरोप घेऊन व प्रदक्षिणा घालून जाऊन त्या रथांत आरोहण केलें. नंतर अत्यंत उदार आणि अश्वविद्येतील रहस्य जाणणाऱ्या अशा मातलीनें अंतःकरण किंवा वायु ह्याप्रमाणें वेग असलेले ते अश्व हांकले; व तो रथ तशा रीतीनें चालूं लागल्यानंतर, हे राजा, रथांत

आरोहण करणाऱ्या माझें मुख अवलोकन करून तो विस्मयानें बोलूं लागला कीं, ' मला आज हें अतिशयच आश्चर्य वाटत आहे कीं,तूं ह्या दिव्य रथामध्यें आरोहण केल्यानंतर एक पाऊलभर सुद्धां मागेंपुढें झाला नाहींस. हे भरतकुलश्रेष्ठा, अश्वांच्या पहिल्या ओढीसरशी देवाधिपति इंद्र सुद्धां इकडे तिकडे सरतो असें प्रत्यहीं माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येतें. पण, हे कुरुकुलधुरंधरा, रथ भ्रमण करूं लागला तरीही तूं त्यामध्यें स्थिरपणें राहिलेला आहेस हें सर्व इंद्राच्याहीपेक्षां अधिक आहे असें मला वाटतें!' असें ह्मणून आकाशांत प्रवेश केल्यानंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना राजा, मला मातलीनें देवतांची मंदिरें आणि विमानें दाखविली. तदनंतर तो अश्व जोडलेला रथ आकाशांत वर जाऊं लागला. त्या वेळी, हे नरश्रेष्ठा, ऋषि आणि देवता त्याचें पूजन करूं लागले. तदनंतर स्वेच्छेनुरूप संचार करणारे असे देवर्षिलोक मी अवलोकन केले आणि निस्सीमतेजस्वी अशा गंधर्वांचा आणि अप्सरांचा प्रभावही पाहिला. मला इंद्राचा सारथि मातलि ह्यानें देवांचीं नंदनादिक वनें आणि उपवनें लवकर लवकर दाखविलीं. तदनंतर दिव्य अशा अभीष्ट फल देणाऱ्या वृक्षांनी आणि रत्नांनीं अलंकृत असलेल्या इंद्राच्या अमरावती नगरीचें मला दर्शन झालें. हे नरपालका, त्या ठिकाणीं सूर्य तळपत नाही, शीत अथवा उष्ण नाही, श्रमांची बाधा होत नाहीं, व जराही वास्तव्य करीत नाहीं. तसेंच, हे शत्रु-मर्दका महाराजा, त्या ठिकाणीं देवतांना कधी दैन्य, शोक, दुर्बलता अथवा ग्लानि आल्याचें दिसून येत नाहीं. हे प्रजापालका,त्या ठिकाणीं देवादिकांस क्रोध आणि लोभ नाहींत. तसेंच, हे राजा, त्या देवलोकामध्यें असणारे प्राणी सदोदित संतुष्ट होतात. ह्या ठिकाणीं असणाऱ्या वृक्षांना नेहमीं पुष्पें व फळें येत असून त्यांचे पल्लवही हिरवेगार असतात. त्या ठि-काणीं अयुतावधि सुगंधि कमळें असलेलीं नाना प्रकारचीं सरोवरेंही आहेत. तेथें प्राण्यांच्या जीविताम कारणीभूत असलेला, थंडगार,सुगंधि आणि शुद्ध असा वायु वहात असतो. तेथील भूमिही सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं खचित अस-ल्यामुळें चित्रविचित्र दिसत असून पुष्पांच्या योगानें अलंकृत झालेली आहे. तसेंच त्या ठिकाणीं मंजूळ ध्वनि करणारे अनेक पशु-पक्षीही असून आकाशामध्यें संचार करणारे विमानगामी देवही दृष्टिगोचर होतात. असो; पुढें मी वसु, रुद्र, मरुद्गणांसहवर्तमान साध्य, आदित्य आणि अश्विनीकुमार ह्या सर्वांचें दर्शन घेऊन त्यांचें पूजन केलें. तेव्हां त्यांनीं मला वीर्य, कीर्ति, तेज, बल आणि संग्रामामध्यें विजय ह्यांची प्राप्ति होण्याविषयींचा आशीर्वाद दिला. पुढें देव, गंधर्व इत्यादिकांस पूज्य अस-लेल्या त्या नगरीमध्यें प्रवेश केल्यानंतर मी सहस्रनेत्रयुक्त अशा देवाधिपति इंद्राच्या समीप जाऊन हात जोडून उभा राहिलों. तेव्हां दात्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा इंद्रानें प्रसन्न होऊन मला आपल्या अर्ध्या आसनावर बसवून घेतलें व बहुमानपूर्वक माझ्या अंगावरून हात फिरविला. तदनंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना, मी अस्त्रप्राप्तीसाठीं अस्त्रविद्या शिकत त्या स्वर्गामध्यें अत्यंत सरळ अशा गंधर्व आणि देवता ह्यांसहवर्तमान राहिलों. तदनंतर, राजा विश्वावसु गंधर्वाचा पुत्र चित्रसेन हा माझा मित्र झाला व त्यानें मला संपूर्ण गंधर्वविद्या शिकविली. हे राजा, अस्त्रविद्या संपादन केल्यानंतरही सर्व प्रकारच्या उपभोग्य वस्तूंची प्राप्ति होऊन मी इंद्र-मंदिरामध्यें अतिशय बहुमान पावून वास्तव्य करूं लागलों. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्या वेळीं विपुल असा गायनांचा व वाद्यांचा ध्वनि मी

श्रवण करीत होतों व अप्सरांचें नृत्यही अवलोकन करीत होतों. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यांपैकीं कोणाचीही अवहेलना न करितां मी तीं सर्व सत्य आहेत असें जरी समजत होतों, तरी विशेषेंकरून अस्त्रविद्येचाच स्वीकार करून त्यामध्येंच गढून राहिलों होतों; ह्यामुळें प्रभु इंद्रानें संतुष्ट होऊन माझा तो मनोरथ पूर्ण केला. हे राजा, स्वर्गामध्यें अशा रीतीनें माझा काळ गेला. मी अस्त्रविद्या संपादन करून अतिशय विश्वासानें वागत आहें असें पाहून इंद्रानें आपल्या दोन्ही हातांनी माझ्या मस्तकाला स्पर्श करून म्हटलें कीं, " आतां देवगणांनाही समरामध्यें तुझा पराजय करितां यावयाचा नाहीं; मग ज्यांचें अंतःकरण अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात नाहीं अशा मनुष्यांना मनुष्यलोकामध्यें तो कोठून करितां येणार ? सारांश, तुझ्या शौर्याची इयत्ता करणें अशक्य असून तूं संग्रामामध्यें अप्रतिम आणि अजिंक्य असा झालेला आहेस. " पुनः तो देव अंगावर रोमांच येऊन मला ह्मणाला कीं, " हे वीरा, अस्त्रविद्येमध्यें तुझ्या तोडीचा दुसरा कोणीही होणार नाही. तूं सदैव सावध, दक्ष, सत्यवादी, जितेंद्रिय, ब्राह्मणांचें हित करणारा, अस्त्रवेत्ता आणि शूर असून तुला पंधरा प्रकारचीं अस्त्रें प्राप्त झालेलीं आहेत. हे अर्जुना, अस्त्रविद्येचे जे पांच प्रकार आहेत त्यांमध्यें तुझ्या बरोबरीचा दुसरा कोणीही नाही. हे धनंजया, अस्त्रांचा प्रयोग, उपसंहार, एकदा प्रयोग केलेल्या अस्त्रांचा पुनः प्रयोग करणें, मृत मनुष्याचें पुनरुज्जीवन आणि शत्रूंचीं अस्त्रें कुंठित करणें ह्यांचें सर्व प्रकारचें ज्ञान तुला झालेलें आहे. आतां, हे शत्रुतापना, हा तुझा गुरुदक्षिणा देण्याचा काल आहे. तेव्हां, तूं ती देण्याविषयीं प्रतिज्ञा कर, ह्मणजे मी दुसऱ्या गोष्टीविषयींचा विचार करीन. "

हें ऐकून, हे राजा, मीं इंद्रास असें म्हटलें कीं, 'आपलें जें कृत्य मला करितां येण्यासारखें असेल, तें मीं केलेंच असें समजा. ' राजा, हें ऐकून तो बलवृत्रादिकांचा वध करणारा इंद्र हसत हसत मला ह्मणाला कीं, 'तुला करितां येण्यास अशक्य असें त्रैलोक्यामध्यें कांहींही नाहीं. अर्जुना, निवातकवच नांवाचे दैत्य माझे शत्रु असून ते समुद्राच्या पोटांतील दुर्गम प्रदेशामध्यें वास्तव्य करीत असतात. त्यांची संख्या तीन कोटि असून सर्वांचेंही स्वरूप, सामर्थ्य आणि कांति हीं सारखींच आहेत. तेव्हां, हे कुंतीपुत्रा, तूं त्या ठिकाणीं जाऊन त्यांचा वध कर, ह्मणजे मला गुरुदक्षिणा दिल्यासारखें होईल. ' असें सांगितल्यानंतर, मोराच्या पिसाऱ्यासारखे केश असलेले अश्व जोडलेला व वर मातलि हा सारथि असलेला अत्यंत कांतिमान् असा रथ त्यानें मला दिला; हें उत्कृष्ट प्रकारचें किरीट माझ्या मस्तकास बांधलें आपल्या ऐश्वर्यास साजतील अशा प्रकारचे शरीरावरील अलंकारही मला अर्पण केले; दिसण्यांत उत्कृष्ट आणि मृदु स्पर्श असलेलें उत्कृष्ट प्रकारचें अभेद्य कवचही दिलें; आणि हीं अक्षय्य अशी प्रत्यंचा गांडीव धनुष्यास जोडली. तदनंतर, ज्यामध्यें बसून पूर्वी देवाधिपति इंद्रानें विरोचनपुत्र बलीचा पराजय केला होता, त्या विराजमान अशा रथामध्यें आरोहण करून मी प्रयाण करूं लागलों असतां, हे प्रजापालका, त्या रथध्वनीच्या योगानें जागरित झाल्यासारखे होऊन सर्वही देव मला इंद्र असें समजून मजकडे आले व मी आहें असें पाहून मला विचारूं लागले कीं, ' अर्जुना, तूं काय करणार आहेस ?' मीं त्यांना संग्रामामध्यें अमुक करणार आहें असा खरा वृत्तान्त सांगितला व म्हटलें कीं, ' हे निष्पाप महाभागांनो, मी निवातकवचांचा वध करण्याच्या

इच्छेनें निघालों आहें; तेव्हां माझें कल्याण होईल असा आपण आशीर्वाद द्या.' हें ऐकून त्यांनीं प्रसन्न होऊन, ज्याप्रमाणें इंद्राची स्तुति करावी त्याप्रमाणें माझी स्तुति केली. ते ह्मणाले, "ह्या रथामध्यें आरोहण करून इंद्रानें संग्रामामध्यें शंबर, नमुचि, बल, वृत्र, प्रल्हाद आणि नरक ह्या दैत्यांचा वध केला आहे; इतकेंच नव्हे, तर ह्या रथांत आरोहण करून इंद्रानें संग्रामामध्यें अनेक सहस्र, अनेक प्रयुतें किंवा अनेक अर्बुदें दैत्यांचा पराजय केलेला आहे. ह्यास्तव, हे कुंतीपुत्रा, ज्याप्रमाणें इंद्रियनिग्रहसंपन्न अशा इंद्रानें पूर्वी पराक्रम करून दैत्यांचा पराजय केलेला होता, त्याप्रमाणें तूंही संग्रामामध्यें निवातकवचांचा पराभव करशील. तसेंच, ज्याच्या योगानें तुला दैत्यांचा पराजय करितां येईल असा हा उत्कृष्ट प्रकारचा शंख घे. याच्या योगानें महात्म्या इंद्रानें त्रैलोक्य जिंकून घेतलें." असें ह्मणून, जलापासून उत्पन्न झालेला तो देवदत्तनामक शंख देव मला अर्पण करूं लागले. तेव्हां देव स्तुति करीत असतां जयप्राप्तीसाठीं मीं त्याचा स्वीकार केला. ह्याप्रमाणें शंख ग्रहण करून, कवच चढवून आणि धनुष्यबाण हातीं घेऊन युद्ध करण्याच्या इच्छेनें मीं अत्यंत भयंकर अशा दैत्यांच्या वसतिस्थानाकडे चाललों.

अध्याय एकशें एकोणसत्तरावा.

—:०:—

निवातकवचयुद्धारंभ.

अर्जुन ह्मणाला:—तदनंतर त्या त्या ठिकाणीं महर्षि स्तुति करीत असतां प्रयाण केल्यानंतर मी अविनाशी आणि भयंकर असा जलाधिपति समुद्र अवलोकन केला. त्यामध्यें फेंसाळ, एकमेकांत मिसळून उडणाऱ्या, पसरलेल्या व विस्तीर्ण अशा लाटा हालचाल करणाऱ्या पर्वतांसारख्या दिसत होत्या. तसेंच त्या ठिकाणीं रत्नें भरलेल्या हजारों नावा चोंहोंकडे फिरत होत्या; तिमिंगिल आणि तिमितिमिंगिल हे मत्स्य. कासवें आणि मगरी हे प्राणी त्यामध्यें जलमग्न झालेल्या पर्वतांप्रमाणें दिसत होते; जलामध्यें मग्न झालेले हजारों शंख—पातळशा अभ्रानें आच्छादित झाल्यामुळें रात्रीं जशीं नक्षत्रें दिसतात तसे आसमंताद्भागीं दिसत होते; तसेंच त्या ठिकाणीं हजारों रत्नसमुदाय पाण्यावर तरंगत असून भयंकर वारा एकसारखा जोरानें वहात होता; हें एक प्रकारचें आश्चर्यकारकच होतें. सर्व प्रकारच्या जलांचा उत्कृष्ट प्रकारचा निधि असा महावेगसंपन्न समुद्र अवलोकन केल्यानंतर, दानवांनीं व्याप्त असलेलें तें दैत्यनगर मला जवळच दिसलें. तेव्हां मातलि त्याच ठिकाणीं भूमितलावर सत्वर उतरला; आणि तो रथ एकदां चांगला अवलोकन करून रथसंचारज्ञ असणारा तो मातलि रथध्वनीच्या योगानें शत्रूंना संत्रस्त करीत करीत वेगानें त्या नगरावर चालून गेला. तो आकाशामध्यें होणाऱ्या मेघध्वनीसारखा रथध्वनि कानीं पडतांच मी इंद्रच आहें असें समजून दैत्य खिन्न झाले; आणि अंतःकरणानें गडबडून जाऊन ते सर्वजण धनुष्य, बाण, खड्ग, शूल, परशु, गदा, मुसल इत्यादि आयुधें हातीं घेऊन राहिले. त्यांनीं अंतःकरणामध्यें भयभीत होऊन नगराचें संरक्षण करण्यासाठीं दरवाजे बंद केले, ह्यामुळें कोणीही दैत्य दृष्टीस पडेना. तदनंतर प्रचंडध्वनियुक्त असा देवदत्त शंख घेऊन मीं तो अत्यंत आनंदानें हळूहळू फुंकला. तेव्हां त्याचा तो शब्द आकाशास जाऊन थडकला व त्यामुळें प्रतिध्वनि झाला. तेव्हां सर्वही मोठमोठे प्राणी भयभीत होऊन दडूं लागले.

पुढें सर्व निवातकवच दैत्य उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण करून, नानाप्रकारचीं चिलखतें चढवून व मोठमोठाले लोखंडी शूल, गदा, मुसळें, पट्टे, तरवारी, रथचक्रें, शतघ्नी, भुशुंडी, उत्कृष्ट प्रकारें शृंगारलेलीं चित्रविचित्र खड्गें इत्यादिक विचित्र आयुधें हातीं घेऊन त्या ठिकाणीं प्रकट झाले. ते हजारों होते तेव्हां अनेक प्रकारचा विचार करून, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मातलीनें सपाट देशावर ज्या ठिकाणीं रथाला मार्ग होता तेथें अश्व हांकून नेले. ते शीघ्रगामी अश्व त्यानें हांकले त्या वेळीं त्यांच्या गतीच्या शीघ्रपणामुळें मला कांहीं कळून आलें नाहीं; ही गोष्ट खरोखर आश्चर्य करण्यासारखी घडली. तदनंतर दैत्यांनींही वेडावांकडा स्वर असलेलीं आपलीं सर्वही वाद्यें एकसारखीं वाजविलीं. त्या ध्वनीच्या योगानें गतप्राण होऊन पर्वताच्या आकाराचे लक्षावधि मत्स्य समुद्रामध्यें एकदम तरंगूं लागले. तदनंतर तीक्ष्ण असे शेंकडों अथवा हजारों बाण फेंकीत ते दैत्य मोठ्या वेगानें मजवर धावून आले. त्या वेळीं, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्यांच्या आणि माझ्या मध्यें निवातकवचांच्या संहारास कारणीभूत असा घनघोर आणि तुंबळ संग्राम सुरू झाला. त्या संग्रामामध्यें देवर्षि, दानव, ऋषींचे समुदाय, ब्रह्मर्षि आणि सिद्ध प्राप्त झाले; आणि ज्याप्रमाणें तारेकरितां केलेल्या युद्धामध्यें त्यांनीं इंद्राची स्तुति केली होती, त्याप्रमाणेंच मला जय प्राप्त व्हावा ह्या इच्छेनें मधुर व अनुरूपअशा शब्दांनीं माझी स्तुति केली.

अध्याय एकशें सत्तरावा.

—:०:—

निवातकवचयुद्ध.

अर्जुन ह्मणाला:—हे भरतकुलोत्पन्ना, तदनंतर सर्वही निवातकवच एकत्र जमले आणि आयुधें घेऊन त्या संग्रामामध्यें वेगानें मजवर धावून आले व मोठ्यानें गर्जना करीत करीत त्या महारथींनीं रथाचा मार्ग अडवून टाकिला आणि मला सर्व बाजूंनीं वेढून टाकून मजवर बाणांची एकसारखी वृष्टि चालविली. तदनंतर महावीर्यशाली व हातीं शूल आणि पट्टे धारण करणाऱ्या अशा दुसऱ्या दानवांनीं मजवर शूल आणि भुशुंडी हीं आयुधें फेंकलीं. अत्यंत मोठ्या गदा आणि शक्ति ह्यांनीं व्याप्त असलेला तो त्यांनीं एकसारखा केलेला शूलांचा वर्षाव माझ्या रथावर होऊं लागला. दुसरे भयंकर, कालस्वरूपी आणि प्रहार करण्यामध्यें कुशल असणारे निवातकवचनामक दैत्य तीक्ष्ण शस्त्रास्त्रें हातीं घेऊन मजवर धावून आले. तेव्हां मी गांडीवधनुष्यांतून नानाप्रकारचे सरळ आणि वेगानें जाणारे बाण सोडिले व त्या युद्धामध्यें प्रत्येक दानवाच्या शरीरावर दहा दहा बाणांचा प्रहार केला. शिळेवर घासून तीक्ष्ण केलेले जे बाण मीं त्यांजवर सोडिले, त्यांच्या योगानें ते दैत्य पराङ्मुख झाले. तेव्हां मातलि आपले अश्व वेगानें चालवूं लागला. ह्यामुळें मातलीनें उत्कृष्ट प्रकारें आवरून धरिलेले ते वायुवेगी अश्व नानाप्रकारच्या मार्गावरून संचार करीत दैत्यांच्या उच्छेद करूं लागले. त्या रथाला जरी दहा हजार अश्व जोडलेले होते, तरी मातलीनें आवरून धरिले असल्यामुळें ते जसे थोडे अश्व असावेत तसे शांतपणें चालत होते. त्यांच्या टापांच्या योगानें, रथाच्या धावांच्या ध्वनीनें आणि माझ्या शरप्रहारानें ते शेंकडों दैत्य ठार होऊन गेले. कित्येक हातीं धनुष्य घेतलेले दैत्य रथामध्येंच गतप्राण झाल्यामुळें व त्यांचे सारथिही ठार झाल्यामुळें त्यांना अश्व रथांतून ओढून नेत होते. पुढें त्या दैत्यांनीं सर्व दिशा आणि विदिशा अडवून टाकून मजवर नानाप्रकारच्या

शस्त्रांचे प्रहार सुरू केले, तेव्हां मात्र माझ्या मनाला पीडा होऊं लागली. ह्या वेळीं मला मातलीचें अत्यंत आश्चर्यकारक वीर्य दिसून आलें. कारण, ते अश्व जरी तशा रीतीनें वेगानें पळत होते, तरी तो त्यांना साहजिक रीतीनें आवरून धरीत होता. हे राजा, पुढें मीं हलकीं आणि आश्चर्यकारक अशीं अनेक अस्त्रें सोडून त्या संग्रामामध्यें आयुधें धारण करणाऱ्या शेंकडों हजारों दैत्यांना छिन्नविच्छिन्न करून टाकिलें. हे शत्रुनाशका, ह्याप्रमाणें मी जेव्हां सर्व प्रकारचे प्रयत्न करून त्या युद्धामध्यें संचार करूं लागलों, तेव्हां इंद्रसारथि वीर्यसंपन्न मातलि संतुष्ट झाला. त्या वेळीं त्या अश्वांच्या योगानें व रथाच्या योगानें ठार होऊं लागल्यामुळें कित्येक दैत्य नाश पावले व दुसरे संग्रामांतून माघे फिरले. पुढें आमच्याशीं जणूं स्पर्धाच करणारे असे कांहीं निवातकवच दैत्य मी बाणांच्या योगानें पीडित झालों आहें असें पाहून बाणांच्या प्रचंड वृष्टीनें मला घेरून टाकूं लागले. तेव्हां मीं ब्रह्मास्त्राचें अभिमंत्रण केलेल्या लहान लहान पण आश्चर्यकारक बाणांनी हां हां ह्मणतां शेंकडों हजारों दैत्यांचीं शरीरें अगदीं भरून सोडलीं. ह्यामुळें पीडा होऊं लागून कोपाविष्ट झालेले ते महारथी दैत्य सर्वजण मिळून शक्ति, शूल आणि खड्ग ह्यांचा वर्षाव करून मला पीडा देऊं लागले; तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, इंद्रास प्रिय असलेलें अत्यंत प्रखर तेजस्वी असें माधव नांवाचें अस्त्र घेऊन त्या अस्त्राच्या वीर्यानें आणि खड्ग व त्रिशूल ह्यांच्या योगानें, दैत्यांनीं सोडलेल्या हजारों तोमरांचे मीं शेंकडों तुकडे करून टाकिले. ह्याप्रमाणें त्यांचीं आयुधें छिन्न करून टाकल्यानंतर मीं रागारागानें प्रत्येकावर दहा दहा बाण सोडून त्या सर्वांनाही विद्ध करून सोडलें. कारण, युद्धामध्यें जशा भ्रमरपंक्ति उडाव्या तसे गांडीव धनुष्यांतून मोठमोठाले बाण एकसारखे सुटत होते. तेव्हां मातलीनें मान डोलविली. त्या दैत्यांचे बाणही अनेक असल्यानें टोळधाडीप्रमाणें जोरानें मजवर चोहोंकडून येऊन पडले. पण मीं आपल्या बाणांच्या योगानें त्या सर्वांनाही जोरानें उडवून लाविलें; व पुनरपि मी त्या निवातकवचांचा वध करूं लागलों, तेव्हां त्यांनीं बाणांची मोठी वृष्टि करून चोहोंकडून मला घेरून सोडिलें. हें पाहून शत्रूंच्या अस्त्रांस कुंठित करून सोडणारीं अशीं अस्त्रें सोडून मीं त्या बाणांचा वेग नाहींसा करून सोडिला; व शीघ्रगामी आणि अत्यंत जाज्वल्यमान अशा हजारों बाणांच्या योगानें त्या दैत्यांना विद्ध करून सोडिलें. त्यांचे सर्व अवयव छिन्नविच्छिन्न झाल्यामुळें, वर्षाकालीं पर्वताच्या शिखरावर वृष्टि झाल्यानंतर त्यांतून जसे जलप्रवाह सुरू होतात. तसे त्यांतून रक्तप्रवाह सुरू झाले. इंद्राच्या वज्राप्रमाणें कठीण, वेगसंपन्न आणि सरळ जाणाऱ्या माझ्या बाणांच्या योगानें वध होऊं लागल्यामुळें ते दानव अत्यंत खिन्न होऊन गेले. त्या वेळीं त्यांचीं आयुधें आणि सामर्थ्य हीं क्षीण झालीं असून शरीरांचे शेंकडों तुकडे होऊन गेलेले होते. तेव्हां सरळ युद्धाचा मार्ग सोडून देऊन ते निवातकवच मायावीपणानें मजशीं युद्ध करूं लागले.

अध्याय एकशें एकाहत्तरावा.

—:०:—

भयंकर मायावी संग्राम.

अर्जुन ह्मणालाः—राजा, तदनंतर माझ्या आसमंताद्भागीं पाषाणाची प्रचंड वृष्टि सुरू झाली. त्यांतील पाषाणांचा आकार पर्वताएवढा होता; त्या वृष्टीच्या योगानें मला फारच पीडा होऊं लागली. तेव्हां त्या घनघोर संग्रामामध्यें

महेंद्रास्त्राचें अभिमंत्रण करून मीं वेगसंपन्न असे वज्राच्या तोंडीचे अनेक बाण सोडून ते सर्वही पाषाण चूर करून सोडिले. त्या पाषाणांची वृष्टि चूर होऊं लागल्यामुळें त्यांतून अग्नि उत्पन्न होऊं लागला. तेव्हां त्यांतून उडूं लागलेले पाषाणांचे कण अग्नीच्या ठिणग्यांप्रमाणें दिसूं लागले. ह्याप्रमाणें पाषाणवृष्टि नाहींशी होऊन गेल्यानंतर माझ्या आसमंताद्भागीं मुसळधार अशी अत्यंत मोठी जलवृष्टि होऊं लागली. प्रखर वीर्यशाली अशा हजारों जलधारा आकाशांतून गळून आकाश, दिशा आणि उपदिशा ह्या सर्वांस व्याप्त करून सोडूं लागल्या. त्या वेळीं जलधारांची वृष्टि, वायूचा सोसाटा आणि दैत्यांची गर्जना ह्यांमुळें कांहीं ही कळेनासें झालें. आकाश आणि पृथ्वी ह्यांना चोहोंकडून लागून राहिलेल्या त्या जलधारा एकसारख्या भूमीवर पडूं लागल्यामुळें माझें अंतःकरण गोंधळून गेलें. तथापि मीं त्या वेळीं इंद्रानें शिकविलेल्या भयंकर आणि प्रदीप्त अशा विशोषणनामक दिव्य अस्त्राचा प्रयोग केला. तेव्हां तें सर्वही जल आटून गेलें. ह्याप्रमाणें पाषाणवृष्टि नाहींशी करून जलवृष्टिही आटवून सोडली असतां, हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या दैत्यांनीं मायामय अग्नि आणि वायु हे मजवर सोडले. तेव्हां मीं सलिलास्त्र सोडून तो सर्वही अग्नि पाण्यानें भरून टाकला आणि शैलनामक प्रचंड अस्त्र सोडून वायूच्या वेगास प्रतिबंध केला. ह्याप्रमाणें ती माया कुंठित केल्यानंतर, हे भरतकुलोत्पन्ना, युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेल्या त्या दैत्यांनीं एकदम नानाप्रकारच्या माया सुरू केल्या. तदनंतर अग्नि, वायु आणि पाषाण ह्या भयंकर अस्त्रांची अंगावर शहारे येण्यासारखी वृष्टि सुरू झाली व ती मायामय वृष्टि त्या युद्धामध्यें मला पीडा देऊं लागली. इतक्यांत चोहोंकडे घनघोर अंधकार प्रगट झाला. त्या भयंकर आणि निर्दयपणाचीं कृत्यें करण्यास कारणीभूत असलेल्या अंधकारानें व्याप्त करून सोडल्यामुळें आमचे अश्व पराङ्मुख झाले आणि मातलिही अडखळूं लागला. कारण, त्या वेळीं त्याच्या हातांतून सोन्याचा कोरडा खालीं जमीनीवर पडला. तेव्हां हे भरतकुलश्रेष्ठा, तो भयभीत होऊन मला 'कोठें आहेस!' ह्मणून वारंवार विचारूं लागला. ह्याप्रमाणें तो गांगरून गेला असल्यामुळें माझ्या अंतःकरणांतही अतिशय भीति उत्पन्न झाली. तेव्हां तो भयभीत होऊन कांहींएक सुचेनासें झाल्यामुळें मला ह्मणूं लागला. "हे निष्पापा पार्था, पूर्वीं अमृतासाठीं देव आणि दैत्य ह्यांच्यामध्यें अत्यंत प्रचंड संग्राम झालेला मीं पाहिला आहे. पुढें शंबरासुराच्या वधाच्या वेळीं अतिशय घनघोर युद्ध झालें, त्या प्रसंगीही मीं इंद्राचें सारथ्यकर्म केलें होतें. वृत्रासुराच्या वधाच्या वेळीही मींच अश्व आवरून धरिले असून, बलीशीं जें अत्यंत दारुण असें प्रचंड युद्ध झालें तेंही मीं अवलोकन केलें आहे. ह्याप्रमाणें ह्या भयंकर संग्रामामध्यें मीं पूर्वीं कामें केलेलीं आहेत. परंतु, हे पांडवा, मी ह्यापूर्वीं असा केव्हांही गोंधळून गेलों नाहीं. मला वाटतें, ब्रह्मदेवानें ह्या वेळीं खचीत लोकांचा संहारच करावयाचें आरंभिलेलें आहे. कारण, जगताच्या संहारावांचून इतर कामीं अशा प्रकारचें युद्ध होणें शक्य नाहीं!" हें त्याचें भाषण ऐकून मीं स्वतःच आपल्या मनाला धीर दिला आणि त्या दानवांचें प्रचंड मायाबल नष्ट करून टाकण्याच्या इच्छेनें, भयभीत झालेल्या मातलीला म्हटलें, "पहा आतां माझ्या बाहूंचें सामर्थ्य आणि अस्त्रांचा व गांडीव धनुष्याचा प्रभाव! सूता, घाबरूं नको; धीर धर. हा पहा मी आतां ह्यांची ही माया

आपल्या मायावी अस्त्रांच्या योगानें हाणून पाडितों आणि ह्या उग्र अंधकाराचाही फडशा उडवून देतों!" हे नराधिपते, असें बोलून मीं देवांच्या हितासाठीं सर्वही प्राण्यांना मोहित करून सोडणारी अशी अस्त्रमाया निर्माण केली. तेव्हां दैत्यांच्या नानाप्रकारच्या माया नष्ट होऊन जाऊं लागल्या; ह्यामुळें त्या निस्सीमतेजस्वी असुरश्रेष्ठांनीं पुनरपि अनेक प्रकारच्या माया निर्माण केल्या. त्या वेळीं पुनः पुनः प्रकाश पडूं लागला, पुनरपि एकदम लोक अंधकारानें ग्रस्त होऊन आंधळ्यासारखे बनून जाऊं लागले व वारंवार जलामध्यें मग्न होऊं लागले. प्रकाश पडतांच मातलीनें रथाच्या अग्रभागीं आरोहण करून अश्व चांगले आवरून धरिले आणि तो त्या अंगावर शहारे आणणाऱ्या संग्रामामध्यें संचार करूं लागला. तेव्हां कांहीं उग्र असे निवातकवच दैत्य मजवर चालून आले असतां संधि साधून मीं त्यांना ठार करून यमसदनाला पाठविलें. ह्याप्रमाणें निवातकवच दैत्यांच्या संहारास कारणीभूत असलेलें तशा प्रकारचें तें युद्ध सुरू झालें असतां सर्वच दानव मला एकदम दिसेनातसे झाले; कारण, ते मायेच्या योगानें आच्छादित होऊन गेलेले होते.

अध्याय एकशें बहात्तरावा.

—:०:—

निवातकवचसंहार.

अर्जुन ह्मणाला:—ते दैत्य दृष्टिगोचर न होतां मायावीपणानें मजशीं युद्ध करूं लागले, तेव्हां मीही अदृश्य अशा अस्त्रवीर्यानें त्याच्याशी टक्कर देऊं लागलों. त्या वेळीं उत्कृष्ट प्रकारच्या अस्त्रांच्या योगानें अभिमंत्रण केलेले जे बाण गांडीव धनुष्यांतून सुटले, त्यांनीं ते राक्षस ज्या ज्या ठिकाणीं होते तिकडे तिकडे जाऊन त्यांच्या मस्तकाचा छेद केला. ह्याप्रमाणें त्या संग्रामामध्यें मजकडून वध होऊं लागल्यामुळें एकदम मायावीपणा सोडून देऊन ते आपल्या नगरांत शिरले. ह्याप्रमाणें दैत्य पळून गेल्यानंतर जेव्हां अंधकार नाहींसा झाल्यामुळें दिसूं लागलें, तेव्हां लक्षावधि लोक त्या ठिकाणीं ठार होऊन पडले आहेत असें मला दिसून आलें. त्या ठिकाणीं त्यांचीं शस्त्रें, भूषणें व शेंकडों कवचें आणि शरीरें हीं अगदीं चूर होऊन गेलीं आहेत असें दिसत होतें. ह्यामुळें अश्वांना एक पाऊलभर सुद्धां पुढें जाण्याला वाव मिळाला नाहीं. तेव्हां ते एकदम उडी मारून आकाशांतून चालूं लागले. तदनंतर निवातकवच दैत्य केवल आकाश आच्छादित करून अदृश्यपणें मजवर पर्वताचा वर्षाव करीत राहिले. पुढें भूमीमध्यें असणाऱ्या कांहीं भयंकर दैत्यांनीं अश्वांचे पाय आणि त्यांचीं चाकें धरिलीं. ह्याप्रमाणें ते हिरव्या रंगाचे अश्व आणि रथ त्यांनीं धरल्यानंतर जेव्हां मी युद्ध करूं लागलों, तेव्हां ते माझ्यावर आणि रथावर नेम धरून पर्वतांचे प्रहार करूं लागले. त्या वेळीं प्रथम पर्वत पडून जो त्यांचा ढीग झाला त्याच्या योगानें व दुसरेही जे पर्वत पडत होते त्यांच्या योगानें, आह्मी ज्या ठिकाणीं होतों तो प्रदेश गुहेसारखा बनून गेला. ह्याप्रमाणें शत्रूंनीं अश्व धरल्यामुळें व पर्वतांच्या योगानें आच्छादित होऊं लागल्यामुळें मला अत्यंत पीडा होऊं लागली, हें मातलीनें ओळखिलें; व मी भयभीत झालों आहें असें पाहून तो मला ह्मणूं लागला, "अर्जुना, भिऊं नको. तूं वज्रास्त्र सोड ह्मणजे झालें." हे नराधिपते, त्याचें भाषण ऐकून मीं इंद्रास प्रिय व भयंकर असें वज्रास्त्र काढिलें; आणि निश्चल अशा ठिकाणीं जाऊन गांडीव धनुष्याचें अभिमंत्रण करून वज्राप्रमाणें कठीण व तीक्ष्ण असे लोखंडी बाण सोडूं लागलों. तेव्हां वज्रास्त्राच्या योगानें

अभिमंत्रण केलेले ते सर्व बाण वज्ररूपी बनून त्या सर्व पर्वतमय माया आणि ते निवातकवच दैत्य ह्यांमध्यें जाऊन शिरले. तेव्हां वज्राच्या वेगामुळें गति कुंठित झालेले ते पर्वतप्राय दैत्य परस्परांस मिठ्या मारून भूमीवर पडूं लागले. आणि ज्या दैत्यांनीं भूमीच्या अंतर्भागीं राहून आमचे अश्व आणि रथ धरलेले होते, त्यांच्या मध्येंही शिरून माझ्या बाणांनीं त्यांस यमसदनास पाठविलें. ह्याप्रमाणें पर्वतप्राय निवातकवच दैत्य ठार होऊन अस्ताव्यस्त पडल्यामुळें तो प्रदेश—जसा पर्वतांच्या योगानें व्याप्त होऊन जावा तसा—आच्छादित होऊन गेलेला होता. ह्या वेळीं अश्वांना, मातलीला अथवा मला किंवा आमच्या रथाला कोणत्याही प्रकारें आघात लागलेला नव्हता, ही गोष्ट खरोखरच आश्चर्य करण्यासारखी होय. त्या वेळीं हे राजा, मातलि हसत हसत मला ह्मणाला, ‘हे अर्जुना, तुझ्या अंगीं जें वीर्य दृष्टिगोचर होत आहे तें खरोखर देवांच्याही अंगीं नाहीं!’

अर्जुनाचा दैत्यनगरप्रवेश.

ह्याप्रमाणें, हे महाराजा, आह्मी ते दैत्यसमुदाय ठार करून सोडिले असतां, ज्याप्रमाणें शरदृतूमध्यें सारसपक्षी किलकिलाट करूं लागतात त्याप्रमाणें त्या दैत्यांच्या स्त्रिया त्या नगरामध्यें अत्यंत आक्रोश करूं लागल्या. तेव्हां रथध्वनीच्या योगानें निवातकवचांच्या स्त्रियांना भयभीत करीत मी मातलीसहवर्तमान त्या नगरामध्यें गेलों. त्या वेळीं मयूराप्रमाणें वर्ण असलेले ते दहा हजार अश्व आणि सूर्याप्रमाणें कांति असलेला तो रथ अवलोकन करितांच त्या स्त्रियांचे थवेच्या थवे पळून जाऊं लागले. तेव्हा भयभीत झालेल्या त्या स्त्रियांच्या अलंकारांचा जो शब्द होऊं लागला, तो पर्वतावर पडणाऱ्या शिलांच्या ध्वनीप्रमाणें होता. ह्याप्रमाणें भयभीत होऊन त्या दैत्यस्त्रिया अनेक प्रकारच्या रत्नांनीं खचित असल्यामुळें चित्रविचित्र दिसणाऱ्या आपआपल्या सुवर्णमय मंदिरामध्यें प्रविष्ट झाल्या. तेव्हां देवनगरीच्याही वर ताण करणारें तें अत्यंत आश्चर्यकारक आकार असलेलें उत्कृष्ट नगर अवलोकन करून मीं मातलीस विचारलें कीं, ‘हें नगर अशा प्रकारचें असतां देव ह्यामध्यें येऊन कां रहात नाहींत? खरोखर हें इंद्राच्याही नगरापेक्षां श्रेष्ठ आहे असें मला वाटतें.’

दैत्यनगराचें संक्षिप्त पूर्ववृत्त.

मातलि ह्मणालाः—अर्जुना, हें नगर पूर्वीं आमच्या इंद्राच्या ताब्यांत होतें; पण पुढें निवातकवच दैत्यांनीं देवांना येथून हाकलून लाविलें; आणि अत्यंत कडक तपश्चर्या करून ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करून घेऊन, हें आपणांस रहावयास मिळावें आणि युद्धामध्यें देवांपासून आपणांस भीति असूं नये, असे दोन वर त्यांनीं मागून घेतले. तदनंतर इंद्रानें भगवान् ब्रह्मदेवाला असें ह्मटलें कीं, ‘आपल्या हितासाठीं भगवंतांनीं ह्यांचा नाश करावा.’ हें ऐकून, हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना, भगवान् ब्रह्मदेवांनीं इंद्रास सांगितलें कीं, “ह्याविषयींचाही काल ठरलेला आहे. त्या वेळीं हे शत्रुनाशका, दुसरें स्वरूप धारण करून तूंच ह्यांचा संहार करशील.’ अर्जुना, ब्रह्मदेवांनीं असें सांगितल्यामुळें ह्यांचा वध करण्यासाठीं इंद्रानें तुला अस्त्रें दिलीं व त्यामुळेंच तूं हे देवांनाही वध करितां येण्यास अशक्य असलेले दैत्य ठार करून सोडिले आहेस हे भरतकुलोत्पन्ना, कालाच्या परिणामामुळें त्यांचा संहार करणारा असा तूं ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालास त्याप्रमाणें त्यांचा वधही केलास हे पुरुषश्रेष्ठा, अत्यंत उत्कृष्ट व श्रेष्ठ अशा अस्त्रबलाचा तुजकडून जो महेंद्रानें स्वीकार करविला, तो दानवांच्या विनाशासाठींच होय!

अर्जुन ह्मणालाः—ह्याप्रमाणें त्या दैत्यांस ठार केल्यानंतर तें नगर अवलोकन करून मी पुनः मातलीसहवर्तमान देवलोकास गेलों.

अध्याय एकशें त्र्याहत्तरावा.

—:०:—

हिरण्यपुरवृत्तांत.

अर्जुन ह्मणालाः—तेथून परत येते वेळीं, स्वेच्छेनुरूप संचार करणारें व अग्नि किंवा सूर्य ह्यांच्याप्रमाणें कांति असलेलें दुसरें एक मोठें दिव्य नगर मला दिसलें. त्या ठिकाणीं आश्चर्यकारक असे रत्नमय वृक्ष असून त्यांवर मंजूळ आवाज करणारे पक्षी होते. त्या नगरामध्येंही पौलोम आणि कालकंज नांवाचे दैत्य प्रत्यहीं आनंदानें रहात होते. तें मोठमोठ्या वेशी व बंगले ह्यांनीं युक्त होतें. त्याला चार द्वारें होतीं. त्यांत प्रवेश करितां येणें फार अशक्य होतें. तें सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं परिपूर्ण असून दिव्य व दिसण्यामध्यें फारच आश्चर्यकारक दिसत होतें. तें सर्व प्रकारच्या रत्नांनीं बनलेल्या व पुष्पें आणि फुलें ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या वृक्षांनीं व्याप्त झालेलें असून अत्यंत मनोहर अशा दिव्य पक्ष्यांनीं युक्त होतें. तसेंच, नेहमीं आनंदित असणाऱ्या,शूल, खड्ग, मुसल, चाप आणि मुद्गल ही आयुधें ग्रहण करणाऱ्या व माला धारण करणाऱ्या दैत्यांनीं तें सर्वत्र व्याप्त होऊन गेलेलें होतें. राजा, तें दिसण्यांत अत्यंत आश्चर्यकारक असें दैत्यांचें नगर अवलोकन करितांच मीं मातलीस प्रश्न केला कीं, ' हें काय आश्चर्य आहे ? '

मातलि ह्मणालाः—हे क्षत्रियश्रेष्ठा अर्जुना, पूर्वी पुलोमा आणि कालका ह्या दोन प्रचंड अशा दैत्यस्त्रियांनीं एक हजार दिव्य वर्षेंपर्यंत कडक तपश्चर्या केली. तेव्हां तपश्चर्येच्या शेवटीं ब्रह्मदेव वर देऊं लागले असतां, ' आपल्या पुत्रांस दुःख कमी असावें; देव, राक्षस अथवा दैत्य ह्यांजकडून त्यांचा वध होऊं नये; आणि आकाशगामी, अत्यंत कांतिसंपन्न व अतिशय रमणीय असें नगर त्यांना असावें.' हे वर त्यांनीं मागून घेतले. तेव्हां हे भरतकुलश्रेष्ठा, सर्व प्रकारच्या रत्नसमुदायांनीं युक्त असलेले देव, महर्षि, यक्ष, गंधर्व, पन्नग, दैत्य आणि राक्षस ह्यांनीं आक्रांत करण्यास अशक्य असलेलें, सर्व प्रकारच्या अभीष्ट वस्तूंनीं युक्त असलेलें, व शोक आणि रोग ह्यांनीं विरहित असें हें नगर ब्रह्मदेवानें कालकेय दैत्यांसाठीं निर्माण केलें. हे वीरा, तेंच हें पुलोमा आणि कालका ह्यांचे पुत्र जे दैत्य त्यांचें वास्तव्य असलेलें व देवतांनी विरहित असणारें दिव्य नगर होय. ह्या महानगरास हिरण्यपुर असें ह्मणत असून कालकेय आणि पौलम ह्या महादैत्यांनीं त्यांचें संरक्षण केलेलें आहे. हे क्षत्रिया अर्जुना, ह्या दैत्यांचा कोणाही देवास वध करितां येणें अशक्य असल्यामुळें, हे खिन्नता सोडून देऊन व उत्सुकपणाचा त्याग करून ह्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत असतात. पूर्वी ब्रह्मदेवानें ह्यांना मनुष्यापासून मृत्यु यावयाचा असें सांगितलें आहे. तेव्हां, पार्था, तूं अत्यत बलसंपन्न व आक्रमण करितां येण्यास अशक्य अशा ह्या कालकंज दैत्यांवरही संग्रामांत वज्रास्त्र सोडून त्यांचा सत्वर नाश कर.

अर्जुनहस्तें पौलोम-कालकंज-वध.

अर्जुन ह्मणालाः—हे प्रजापालका, देव अथवा दैत्य ह्यांजकडून त्या नगराचा नाश होणें अशक्य आहे असें कळून येतांच मीं आनंदानें मातलीला ह्मटलें कीं, ' चल लवकर ह्या नगराकडे, ह्मणजे मी हां हां ह्मणतांना अस्त्रांच्या योगानें त्या देवद्वेष्ट्यांचा निःपात करून सोडितों. कारण, जे दुष्ट लोक देवांचा द्वेष

करितात त्यांचा वध करणें मला कोणत्याही प्रकारें अयोग्य दिसत नाहीं.' हें ऐकून अश्व जोडलेल्या त्या दिव्य रथांतून मातलि मला शीघ्र हिरण्यपुराच्या जवळ घेऊन गेला. तेव्हां मला पहातांच चित्रविचित्र अलंकार धारण केलेले व तशाच प्रकारचीं वस्त्रें परिधान केलेले ते दैत्य चिलखतें चढवून रथांत बसले आणि मोठ्या वेगानें माझ्यावर चालून आले. तदनंतर क्रुद्ध होऊन गेलेले ते भयंकर पराक्रमशाली दानवश्रेष्ठ तोफा, बंदुका, बाण, भाले, शक्ति, खड्ग आणि तोमर ह्यांच्या योगानें मजवर प्रहार करूं लागले. तेव्हां, हे राजा, मी विद्याबलाचा अवलंब करून बाणांची प्रचंड वृष्टि केली आणि तिच्या योगानें त्यांची शस्त्रवृष्टि बंद पाडून रथाच्या मार्गावरून त्या संग्रामामध्यें संचार करीत सर्वही राक्षसांना अतिशय मोह पाडूं लागलों. ह्यामुळें सर्वथैव मोह पावलेले ते दैत्य परस्परांवर प्रहार करून स्वतांला भूमीवर पाडूं लागले. ह्याप्रमाणें मोह पावून ते परस्परांवर धावूं लागले तेव्हां मी प्रदीप्त अशा बाणांनीं त्यांचीं शेंकडों मस्तकें छिन्न करून पाडलीं. ह्याप्रमाणें वध होऊं लागल्यामुळें पुनरपि त्या नगरांत जाऊन व दानवी मायेचा अवलंब करून ते त्या नगरासहवर्तमान आकाशांत उडून गेले. तेव्हां हे कुरुनंदना, मीं बाणांची प्रचंड वृष्टि करून त्या दैत्यांचा मार्ग व्यापून टाकिला आणि त्यांची गति बंद पाडली. राजा, सूर्याप्रमाणें कांति असलेलें तें आकाशामध्यें स्वेच्छेनुरूप संचार करणारें दिव्य नगर ब्रह्मदेवानें वर दिला असल्यामुळें ते दैत्य आपणाला सुख होईल अशा रीतीनें हवें त्या ठिकाणीं स्थापन करीत असत. ह्यामुळें तें एकदम भूमीच्या अंतर्भागीं प्रवेश करी, पुनः वर जाऊं लागे, वारंवार सत्वर गतीनें आडवें चालूं लागे व पुनरपि जलामध्यें मग्न होऊन जाई. असो; हे शत्रुतापना, अमरावतीच्या तोडीचें तें स्वेच्छाचारी महानगर नानाप्रकारचीं अस्त्रें सोडून मीं पकडलें; आणि नंतर दिव्यास्त्रांच्या योगानें अभिमंत्रित असे बाण सोडून दैत्यांबरोबर युद्ध करूं लागलों. तेव्हां, हे पुरुषश्रेष्ठा राजा युधिष्ठिरा, मीं सोडलेले सरळ जाणारे लोखंडी बाण जाऊन लागतांच तें नगर तुकडे तुकडे होऊन भूमीवर पडलें. ह्यामुळें हे राजा, वज्राप्रमाणें वेग असलेल्या माझ्या लोहमय बाणांनीं ठार होऊं लागलेले ते दैत्य मृत्यूच्या प्रेरणेमुळें इतस्ततः भ्रमण करूं लागले. तेव्हां मातलि आकाशांत गेला आणि त्या सूर्याप्रमाणें कांतिमान् अशा रथांतून त्याच्यापुढें उडीच घालीत आहे कीं काय अशा रीतीनें सत्वर भूमिवर उतरला. त्या वेळीं, हे भरतकुलोत्पन्ना, मजबरोबर युद्ध करूं इच्छिणाऱ्या त्या कोपिष्ठ दैत्यांचे साठ हजार रथ माझ्या भोंवतीं येऊन उभे राहिले. तेव्हां मी तीक्ष्ण अशा गृध्रपुंख बाणांच्या योगानें त्यांना व्याप्त करूं लागलों; तरीही ते कांहीं मागें जाऊन पुनरपि समुद्राच्या लाटांप्रमाणें परत फिरूं लागले ह्यामुळें, मानवी पद्धतीच्या युद्धानें ह्यांचा पराजय करितां येणें शक्य नाहीं असा विचार करून मी क्रमाक्रमानें त्यांच्यावर दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग करूं लागलों. तेव्हां ते आश्चर्यकारक युद्ध करणारे हजारों रथी माझीं दिव्य अस्त्रें हळू हळू कुंठित करूं लागले. त्या वेळीं ते शेंकडों हजारों महाबलाढ्य दैत्य त्या संग्रामामध्यें चित्रविचित्र अशा रथमार्गावरून संचार करीत आहेत असें दिसूं लागलें. त्यांचे किरीट, कानावर ठेवण्याचे पुष्पगुच्छ, कवचें, ध्वज आणि अलंकार हीं सर्व फारच आश्चर्यकारक असल्यामुळें त्यांजकडे पाहतांच माझ्या अंतःकरणास आनंद होत होता. ह्यामुळें अस्त्रांच्या योगानें अभिमंत्रण केलेल्या बाणांचा वर्षाव करून त्या संग्रामामध्यें त्यांस

पीडित करण्याविषयीं मी समर्थ झालों नाहीं; उलट त्यांनीं मात्र मला पीडित करून सोडिलें. ह्याप्रमाणें अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात असलेले ते अनेक चतुर दैत्य मला पीडा देऊं लागले, तेव्हां मात्र मी त्या प्रचंड संग्रामामध्यें व्याकूळ होऊन गेलों आणि मला अतिशय भीति वाटूं लागली. तदनंतर देवाधिदेव रुद्रास प्रणाम करून व 'सर्वेही प्राण्यांचें कल्याण होवो !' असें ह्मणून सर्व शत्रूंचा विनाश करणारें रौद्र ह्या नांवानें प्रख्यात असलेलें जें प्रचंड अस्त्र त्याचा मीं प्रयोग केला. तेव्हां मला तीन मुखें, तीन मस्तकें, नऊ नेत्र आणि सहा बाहु ह्यांनीं युक्त असलेल्या, सूर्य किंवा अग्नि ह्यांच्याप्रमाणें केशांची कांति असलेल्या, जिभल्या चाटीत असलेल्या व वस्त्राच्या ऐवजी मोठमोठे सर्प परिधान केलेल्या एका पुरुषाचें दर्शन झालें. तदनंतर, हे शत्रुनाशका भरतकुलश्रेष्ठा, मी निर्भयपणें तें सनातन असें रौद्रास्त्र अभिमंत्रित करून गांडीव धनुष्यास लाविलें आणि निस्सीम-तेजस्वी त्रिलोचन श्रीशंकरांस नमस्कार करून त्या दानवश्रेष्ठांचा समूळ नाश करण्यासाठीं तें सोडून दिलें. तें अस्त्र सोडतांच हरिणें, सिंह, वाघ, अस्वलें, महिष, पन्नग, धेनु, शरभ, गज, वानर, वृषभ, वराह, मार्जार, श्वान, प्रेतें, भुरुंडनामक पक्षी, गृध्र, गरुड, चमरसंज्ञक पशु, देव, ऋषि, गंधर्व, पिशाचें, यक्ष, असुर, गुह्यक, राक्षस, गजाप्रमाणें मुख असलेले जलचर, घूक, मत्स्य, अश्व इत्यादि नानाप्रकारच्या हजारों प्राण्यांचीं स्वरूपें धारण करणारे पुरुष त्या ठिकाणीं उत्पन्न झाले. ह्या सर्वांनींही अनेक प्रकारचीं शस्त्रें व खड्गें हातामध्यें घेतलेलीं होतीं. त्या वेळीं गदा आणि मुद्गल धारण करणारे राक्षसही त्या ठिकाणीं प्रकट झाले; आणि त्यांनीं व अनेक प्रकारचीं स्वरूपें धारण करणाऱ्या इतरही तत्काल उत्पन्न झालेल्या वीरांनीं, मीं तें रौद्रास्त्र सोडतांच, हें सर्व जग व्याप्त होऊन गेलें. त्या सर्वांनाही तीन मस्तकें, चार दाढा, चार मुखें आणि चार बाहु असून ते मांस, मेद, वसा आणि अस्थि ह्यांच्या योगानें युक्त व अनेक प्रकारचीं स्वरूपें धारण करणारे होते. त्या वेळीं ते एकसारखा वध करूं लागल्यामुळें दानवांचा नाश होऊन गेला. ह्या वेळीं, हे भरतकुलोत्पन्ना, मीही सूर्य किंवा अग्नि ह्यांच्यासारखे तेजस्वी, पर्वताप्रमाणें सारसंपन्न आणि वज्र किंवा अशनि ह्यांप्रमाणें असलेले शत्रूंना चूर करून सोडणारे अनेक प्रकारचे बाण सोडून एका क्षणांत सर्व दैत्यांचा संहार केला. तदनंतर गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या अस्त्रांच्या योगानें उडवून दिल्यामुळें गतप्राण होऊन आकाशांतून पडलेल्या दैत्यांस अवलोकन करितांच मीं जगदुत्पादक त्रिपुरनाशक भगवान् श्रीशंकर ह्यांस पुनरपि नमस्कार केला. ह्याप्रमाणें दिव्य अलंकारांनीं विभूषित असलेल्या त्या राक्षसांस मी रौद्रास्त्र सोडून चूर करून टाकिलें, हें पाहून देवसारथि मातलि ह्यास अत्यंत आनंद झाला; आणि देवांच्याही हातून न घडणारें असें तें दुर्घट कर्म मीं केलें आहे हें पाहून त्या इंद्रसारथि मातलीनें माझा बहुमान केला आणि आनंदित होऊन हात जोडून ह्मटलें, " अर्जुना, देवांना अथवा दैत्यांनाही करितां येण्यास अशक्य असें जें हें कर्म ह्या संग्रामामध्यें तूं केलें आहेस, तें प्रत्यक्ष देवाधिपति इंद्रही करूं शकणार नाहीं. हे वीरा, तूं आपल्या वीर्याच्या आणि तपाच्या बलानें आकाशगामी व देवदैत्यांनीं नाश करण्यास अशक्य असलेलें हें महानगर विध्वस्त करून टाकिलें आहेस ! "

ह्याप्रमाणें त्या नगराचा विध्वंस करून मीं त्या दैत्यांचा वध केला असतां सर्वही दैत्य-

स्त्रिया आक्रोश करीत त्या नगरांतून बाहेर पडल्या. त्या कुररीनामक पक्ष्यांप्रमाणें दुःखी, कष्टी आणि व्याकूळ झालेल्या होत्या. त्यांचे केश अस्ताव्यस्त होऊन गेलेले होते. पतीचा नाश होऊन गेलेल्या त्या स्त्रिया केविलवाण्या स्वरानें आक्रोश करीत व आपले पुत्र, पितर, बंधु इत्यादिकांविषयीं शोक करीत भूमीवर पडल्या व ऊर बडवीत रोदन करूं लागल्या ! त्या वेळीं त्यांच्या कंठांतील माळा आणि अलंकार ही अस्ताव्यस्त होऊन गेलीं होतीं. तेव्हां, ज्याच्या अधिपतीचा नाश झाला असून कांतिही नष्ट झाली आहे व ज्यावर दुःख आणि दैन्य ह्यांचे आघात झाले आहेत, असें तें दानवांचें नगर शोकयुक्त आणि निस्तेज होऊन गेल्यामुळें शोभेनासें झालें. इतकेंच नव्हे, तर ज्यांतील हत्ती वर काढून लावले आहेत अशा सरोवराप्रमाणें अथवा ज्यांतील वृक्ष शुष्क होऊन गेले आहेत अशा अरण्याप्रमाणें नष्टप्राय होऊन गेलेलें तें नगर सायंकालीन अभ्राप्रमाणें तत्काल अदृश्य होऊन गेलें. तदनंतर, युद्ध केल्यामुळें कृतकृत्य आणि आनंदित अंतःकरण झालेल्या मजला घेऊन मातलि सत्वर इंद्रमंदिराकडे गेला.

अर्जुनाचें स्वर्गप्रयाण व इंद्रसमागम.

राजा, ह्याप्रमाणें निवातकवचनामक महादैत्यांचा वध केल्यानंतर मी पुनरपि इंद्रासंन्निध गेलों. तेव्हां, हे महाकांते युधिष्ठिरा, मातलीनें माझ्या हातून घडलेलें–हिरण्यपुराचा विध्वंस, दैत्यमायांचें निवारण आणि युद्धामध्यें महातेजस्वी अशा निवातकवचांचा वध हें सर्व कर्म देवराजाच्या कानावर घातलें. तें ऐकून मरुद्गणां सहवर्तमान भगवान् सहस्राक्ष इंद्र संतुष्ट झाला व ' शाबास ! शाबास ! ' असें ह्मणाला. तदनंतर देवासहवर्तमान इंद्रानें मला पुनः पुनः धीर दिला आणि मधुर वाणीनें असें ह्मटलें कीं, ' हे पार्था, संग्रामामध्यें तूं जें हें कर्म केलेंस तें देवांना अथवा दैत्यांनाही करितां येणें शक्य नाहीं. माझ्या मोठमोठ्या शत्रूंचा वध केल्यामुळें तूं मला गुरुदक्षिणा दिल्यासारखें झालें. हे धनंजया, ह्याप्रमाणें तूं संग्रामामध्यें सर्वदा निश्चलपणानें राहून निभ्रांतपणें अस्त्रप्रयोग करीत जा. खरोखर देव, दानव, राक्षस यक्ष, असुर, गंधर्व, पक्षिसमुदाय आणि पन्नग ह्यांनाही संग्रामामध्यें तुझा वेग सहन व्हावयाचा नाही. हे कुंतीपुत्रा, कुंतीपुत्र धर्मात्मा युधिष्ठिर हा तुझ्या बाहुबलाच्या योगानें जिंकून घेतलेल्या पृथ्वीचें पालन करील.'

अध्याय एकशें चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

अर्जुनाचें अवशिष्टवृत्तनिवेदन.

अर्जुन ह्मणाला:—पुढें मी पुष्कळशी विश्रांति घेतल्यानंतर व बाणाच्या योगानें माझ्या शरीरास झालेल्या जखमा भरून आल्यानंतर योग्य प्रसंगीं देवराज इंद्रानें मला जवळ बोलावून घेऊन ह्मटलें कीं, ' हे भरतकुलोत्पन्ना, आज तुजपाशीं सर्व प्रकारचीं दिव्य अस्त्रें वास्तव्य करीत असून भूमितलावर असणारा कोणीही मनुष्य तुझा पराभव करण्याविषयीं समर्थ नाही. हे पुत्रा, तूं संग्रामामध्यें उभा राहिलास ह्मणजे अनेक राजांचें साह्य असलेले भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण अथवा शकुनि ह्यांना तुझ्या षोडषांशाचीही सर यावयाची नाहीं.' असें ह्मणून ज्याच्या योगानें शरीराचें संरक्षण होईल असें हें दिव्य व अभेद्य कवच आणि ही सुवर्णमय माला प्रभु इंद्रानें मला अर्पण केली; व प्रचंड ध्वनि असलेला तो देवदत्त शंख पुनरपि अर्पण करून त्यानें स्वतः हा किरीट माझ्या मस्तकावर घातला; तदनंतर दिव्य वस्त्रें आणि सुंदर व मोठे असे अनेक

दिव्य अलंकार त्यानें मला अर्पण केले. हे राजा, ह्याप्रमाणें त्यानें बहुमान केल्यानंतर मी पवित्र अशा त्या इंद्रमंदिरामध्यें गंधर्वांसहवर्तमान सुखानें राहूं लागलों. पुढें एकदां देवांसहवर्तमान असलेला तो प्रीतिसंपन्न इंद्र मला ह्मणाला कीं, 'हे अर्जुना, आतां तुझी गमन करण्याची वेळ आली आहे. कारण, तुझे बंधु तुझें स्मरण करीत आहेत.' हे भरतकुलोत्पन्ना, राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें मीं इंद्रमंदिरामध्यें पांच वर्षें वास्तव्य केलें. मात्र त्या वेळीं मला द्यूतजन्य कलहाची स्मृति होत होती तदनंतर मी ह्या गंधमादन पर्वताच्या एका फाट्याच्या पृष्ठभागीं बरोबर बंधूंचा परिवार असलेल्या तुजला अवलोकन केलें.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे भरतकुलोत्पन्ना, धनंजया, तुला अस्त्रें प्राप्त झालीं हें तुझें सुदैव होय. देवांचा अधिपति प्रभु इंद्र ह्यानें तूं आराधन केलेंस हेंही तुझें मोठें सुदैव होय. हे शत्रुतापना निष्पापा अर्जुना, तुला देवी पार्वतीसहवर्तमान भगवान् शंकराचें साक्षात् दर्शन झालें आणि स्वतः युद्ध करून तूं त्यांना संतुष्ट केलेंस हें तुझें मोठें भाग्य होय. तसेंच, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तुझी आणि लोकपालांची गांठ पडली हें आमचें भाग्य असून आतां सुदैवानें आमच्या अभ्युदयास आरंभ झाला आहे. आतां आह्मी नगरांच्या योगानें शोभायमान असलेली संपूर्ण भूदेवी जिंकून घेतली असून धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनाही आपल्या अधीन करून घेतलेंच असें मी समजतों. हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्यांच्या योगानें तशा प्रकारच्या वीर्यसंपन्न निवातकवच दैत्यांचा तूं वध केलास, तीं दिव्य अस्त्रें अवलोकन करावीं अशी माझी इच्छा आहे.

अर्जुन ह्मणाला:—मी ज्यांच्या योगानें घोर अशा निवातकवचांचा निःपात केला, तीं सर्वही अस्त्रें उदयिक प्रातःकालीं मी आपणांला दाखवीन.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें आगमनाचा वृत्तांत कथन केल्यानंतर अर्जुन आपल्या बंधूंसहवर्तमान ती रात्र तेथें राहिला.

अध्याय एकशें पंचाहत्तरावा.

—:o:—

अर्जुनाचा दिव्यास्त्रदर्शनारंभ.

वैशंपायन ह्मणाले:—ती रात्र निघून गेल्यानंतर दुसरे दिवशी सकाळीं बंधूंसहवर्तमान उठून धर्मराज युधिष्ठिरानें आवश्यक कृत्यें केलीं व नंतर आपला बंधु अर्जुन ह्यास ह्मटलें कीं, 'हे कुंतीपुत्रा, ज्यांच्या योगानें तूं दानवांचा पराजय केलास तीं अस्त्रें मला दाखीव.' हे भरतकुलोत्पन्ना राजा जनमेजया, तदनंतर पांडुपुत्र अर्जुनानें देवांनीं दिलेलीं दिव्य अस्त्रें दाखविण्यास सुरवात केली. तो महातेजस्वी अर्जुन प्रथम यथाविधि अत्यंत शुचिर्भूत झाला; आणि पृथ्वी हीच दांडी, चक्र, कणा, उत्कृष्ट प्रकारचे वेळू व कणा आणि दांडी हीं साधण्याकरितां लावलेले तीन वेळू ह्यांनीं युक्त असलेला रथ आहे व त्यांत आपण बसलों आहों अशी त्यानें भावना केली. तदनंतर अत्यंत तेजस्वी असें दिव्य कवच अंगामध्यें घातल्यामुळें अत्यंत शोभूं लागलेल्या त्या महाबाहु कुंतीपुत्र अर्जुनानें गांडीव धनुष्य व देवदत्त शंख घेऊन तीं दिव्य अस्त्रें दाखविण्यास सुरवात केली. दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग करण्यासाठीं उभ्या राहिलेल्या त्या अर्जुनाच्या पायांचा भार पडतांच पृथ्वी वृक्षांसहवर्तमान डळमळूं लागली, नद्या आणि समुद्र क्षुब्ध होऊन गेले, पर्वत भंगले, वायु वाहीनासा झाला, सूर्य निस्तेज होऊन गेला, अग्नि प्रदीप्त होईनासा झाला, ब्राह्मणांना वेदांची

स्फूर्ति होईनाशी झाली, आणि, हे जनमेजया, भूमीच्या अंतर्भागीं वास्तव्य करणारे जे प्राणी होते ते पीडा होऊं लागल्यामुळें तेथून वर येऊन वेडींवांकडी तोंडें करून व हात जोडून कांपत कांपत अर्जुनाच्या सभोंवतीं उभे राहिले; व त्या अस्त्राच्या योगानें होरपळून जाऊं लागल्यामुळें अर्जुनाची प्रार्थना करूं लागले.

देवकृत अर्जुननिषेध.

हे महाराजा जनमेजया, तदनंतर ब्रह्मर्षि, सिद्ध, महर्षि व सर्वही जंगम प्राणी, श्रेष्ठ श्रेष्ठ असे देवर्षि, देव, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, पक्षी आणि सर्वही आकाशगामी प्राणी हे अर्जुनापुढें येऊन उभे राहिले. तदनंतर ब्रह्मदेव, सर्वही लोकपाल आणि प्रमथगणांसहवर्तमान भगवान् शंकर हेही त्याजकडे आले. पुढें वायूनें चित्रविचित्र अशा दिव्यपुष्पमालांचा अर्जुनाच्या आसमंताद्भागी एकसारखा वर्षाव केला; देवांनी प्रेरणा केलेले गंधर्व नानाप्रकारच्या गाथांनीं गायन करूं लागले; आणि, राजा, अप्सरांचे समुदायही ताफ्याताफ्यानें नृत्य करूं लागले. राजा, अशा प्रकारच्या त्या वेळी देवांनी पाठवून दिलेले नारदमुनि त्या ठिकाणीं येऊन श्रवण करण्यास योग्य अशा प्रकारच्या शब्दांनी अर्जुनास ह्मणूं लागले. ते ह्मणाले, "अर्जुना, हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना, तूं ह्या दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग करूं नको. कारण, लक्ष्य असल्यावांचून ह्या अस्त्रांचा प्रयोग कोणत्याही प्रकारें करावयाचा नाहीं; आणि जरी लक्ष्य असलें तरीही आपणाला पीडा झाल्यावांचून ह्यांचा प्रयोग केव्हांही करूं नये. कारण, हे कुरुनंदना, अशा रीतीनें अस्त्रांचा प्रयोग केला असतां मोठा दोष लागतो. अर्जुना, ह्यांचें जर यथाशास्त्र संरक्षण केलें तर ही निःसंशय बलसंपन्न आणि सुख देण्यास योग्य अशीं होतील; पण जर ह्यांचें रक्षण केलें नाहीं तर, हे पांडवा, हीं त्रैलोक्याच्याही नाशास कारणीभूत होतील. तेव्हां तूं पुनरपि असें केव्हांही करूं नको. हे अजातशत्रो धर्मा, संग्रामामध्यें शत्रूंचा निःपात करते वेळीं जेव्हा अर्जुन ह्या अस्त्रांचा प्रयोग करील, तेव्हां तीं तुला पहावयास मिळतील."

वैशंपायन ह्मणाले:—हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें अर्जुनाचा अस्त्रप्रयोग बंद केल्यानंतर ते देव आणि दुसरेही कोणी त्या ठिकाणीं आले होते ते सर्व आल्या मार्गानें निघून गेले. हे कुरुकुलोत्पन्ना, ते सर्वहीजण परत निघून गेल्यानंतर ते पांडव आनंदित होऊन द्रौपदीसहवर्तमान त्याच वनामध्यें राहिले.

आजगरपर्व.

अध्याय एकशें शहात्तरावा.

—:०:—

पांडवांचा गंधमादनत्याग.

जनमेजय ह्मणाला:—तो रथिश्रेष्ठ शूर अर्जुन अस्त्रविद्येमध्यें पारंगत होऊन इंद्रनगरांतून परत आल्यानंतर त्याची भेट झाल्यावर पुढें पांडवांनीं काय केलें ?

वैशंपायन ह्मणालेः—पुढें ते सर्वही नरश्रेष्ठ वीर पांडव इंद्रतुल्य अर्जुनासहवर्तमान त्या अत्यंत रम्य अशा पर्वतश्रेष्ठावरील वनांमध्यें असणाऱ्या कुबेराच्या वनामध्यें वास्तव्य करून विहार करूं लागले. अस्त्रविद्येमध्यें परिश्रम केलेला धनुर्धर नरश्रेष्ठ अर्जुन अप्रतिम मंदिरें आणि नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं आवृत असलेलीं क्रीडास्थळें अवलोकन करीत सदोदित संचार करूं लागला. हे राजा, यक्षपति कुबेर ह्याच्या प्रासादामध्यें वास्तव्य करावयास मिळाल्यामुळें त्या राजपुत्रांना मनुष्यांमध्यें येण्याची इच्छाच होईना. तो काळही त्यांना चांगला आलेला होता अर्जुनाची भेट झाल्यानंतर त्यांनीं तेथें चार वर्षे काढलीं, पण तीं त्यांना अवघ्या एका रात्रीसारखीं वाटलीं. त्यापूर्वींही त्यांचीं सहा वर्षे निघून गेलेलीं होतीं. एकूण पांडव वनांत रहावयास लागल्यापासून दहा वर्षे निघून गेलेलीं होतीं. तदनंतर आवेशशाली वायुपुत्र भीम, अर्जुन आणि जवळ जवळ इंद्रासारखे असलेले वीर नकुलसहदेव हे सर्वजण एकांतांत धर्मराजाच्या जवळ बसून हितकारक आणि प्रिय असें भाषण करूं लागले. ते ह्मणाले, "हे कुरुराजा, तुझी प्रतिज्ञा खरी करून तुझें प्रिय करावें ह्या हेतूनेंच आह्मीं वनाचा त्याग करून अनुयायांसहवर्तमान दुर्योधनाला ठार करावयास जात नाहीं. सुखोपभोगास योग्य असे आह्मीं दुर्योधनानें सुख हिरावून घेतल्यामुळें वनांत राहूं लागलों. ह्या गोष्टीला आज हें अकरावें वर्ष सुरू आहे. तेव्हां ज्याची बुद्धि आणि स्वभाव हीं निकृष्ट प्रतीचीं आहेत अशा त्या दुर्योधनाला फसवून हे पृथ्वीपते, तुझ्या आज्ञेनें मानाचा त्याग करून निःशंकपणें वनामध्यें संचार करीत राहून आतां आपण सुखानें अज्ञातवासाचा उपभोग घेऊं या. आह्मी जर जवळच कोठें तरी जाऊन राहिलों, तर लोभिष्ठ कौरव आह्मांला शोधून काढतील; पण दूर असलों ह्मणजे मात्र त्यांना तसें करितां यावयाचें नाहीं. ह्मास्तव, एक वर्षपर्यंत तेथें गुप्त रूपानें विहार करीत राहून तदनंतर त्या भूपाधम दुर्योधनाच्या राज्यप्राप्तिरूपी फल आणि शत्रुवधरूपी पुष्प ह्यांनीं युक्त असलेल्या वैराची फेड करून आह्मीं सुखानें अनुयायांसहवर्तमान त्या नराधम दुर्योधनाला कंटकाप्रमाणें उपटून काढून टाकूं. नंतर, हे धर्मराजा, तूं ह्या पृथ्वीचें राज्य कर. हे राजा, ह्या स्वर्गतुल्य देशामध्यें संचार करीत असल्यामुळें आह्मांला आपला शोक नष्ट करितां येणें शक्य आहे. ह्यामुळें आह्मी चिरकालही येथें राहूं. पण तसें केल्यामुळें हे भरतकुलोत्पन्ना, स्थावरजंगमात्मक त्रैलोक्यामध्यें पसरलेली तुझी अत्यंत पवित्र अशी कीर्ति नष्ट होऊन जाईल; आणि कुरुश्रेष्ठांचें राज्य मिळविल्यास मात्र फार मोठी कीर्ति मिळून आपल्या हातून मोठमोठीं कार्येंही घडणें शक्य आहे. हे राजेंद्रा, आतां तुला जें कांहीं कुबेराकडून मिळत आहे तें सदोदितही मिळणें शक्य आहे. पण, हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्यांनीं तुझा अपराध केला आहे अशा शत्रूंचा निग्रह करण्याचें आणि त्यांचा वध करण्याचें तूं मनांत आण. हे राजा,

तुझ्याशीं युद्ध करूं लागल्यास प्रत्यक्ष इंद्राला देखील तुझें तेज सहन करितां यावयाचें नाहीं. तुला पाठबळही चागलें आहे. कारण, गरुडवाहन श्रीकृष्ण आणि सात्यकि हे तुझ्या कार्यसिद्ध्यर्थ प्रवृत्त झाले असून, त्याकरितां इंद्राशींही जरी संग्राम करावा लागला तरीही ते डगमगणार नाहींत हे नरपतिश्रेष्ठा, सामर्थ्यामध्यें अप्रतिम असणाऱ्या अर्जुनाची व माझीही स्थिति तशीच आहे. त्या यादवांसहवर्तमान ज्याप्रमाणें श्रीकृष्ण तुझ्या कार्यसिद्धीविषयीं उद्युक्त झाला आहे, त्याप्रमाणें, हे नरपतिश्रेष्ठा, मी आणि चतुर वीर नकुलसहदेव हेही आहों. साराश, आह्मी सर्वजण तुझ्या कार्यसिद्धीसच मुख्य समजत असल्यामुळें शत्रूंशी जाऊन भिडूं व त्यांचा नायनाट करून टाकूं."

वैशंपायन ह्मणाले:—तदनंतर धर्म आणि अर्थ ह्यांचें ज्ञान असलेल्या उत्कृष्ट तेजस्वी व अत्यंत श्रेष्ठ अशा महात्म्या धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें त्याचा अभिप्राय जाणून कुबेरमंदिरास प्रदक्षिणा घातली; आणि तेथील सर्व मंदिरें व नद्या, सरोवरें व राक्षस ह्यांचा निरोप घेतला. तदनंतर तो अंतःकरण शुद्ध असलेला महात्मा धर्मराज आलेल्या मार्गाकडे अवलोकन करूं लागला व पुनः पुनः त्या पर्वताकडे पाहून त्याची प्रार्थना करू लागला. तसेंच 'मित्रांच्या सहाय्यानें शत्रूंचा पराजय करून राज्य मिळविल्यानंतर इतिकर्तव्यतेची समाप्ति झाली ह्मणजे, हे पर्वतश्रेष्ठा, मी मनोनिग्रह करून पुनरपि तपश्चर्या करण्याच्या उद्देशानें तुझें दर्शन घेईन.' असें तो निश्चयपूर्वक मनामध्यें ह्मणाला. तदनंतर तो कुरुदेशाधिपति आपले कनिष्ठ बंधु आणि ब्राह्मण ह्यांच्यासहवर्तमान त्याच मार्गानें निघून जाऊं लागला. त्या वेळीं राक्षसांच्या टोळ्या करून घटोत्कचानें त्यांना खांद्यावर घेऊन पर्वतावरील जलप्रवाहांतून पार पोहोंचविलें. ते तेथून निघाले त्या वेळीं अंतःकरण अत्यंत आनंदित झालेल्या लोमश महर्षींनीं, ज्याप्रमाणें पिता पुत्रांना उपदेश करितो त्याप्रमाणें त्या सर्वांनाही उपदेश करून अत्यंत पवित्र अशा स्वर्गलोकीं गमन केलें. पुढें त्यांस आर्ष्टिषेणानेंही तसाच उपदेश केला. तदनंतर ते नरश्रेष्ठ पांडव रम्य अशीं तीर्थें, तपोवनें आणि मोठमोठीं सरोवरें अवलोकन करीत प्रयाण करूं लागले.

अध्याय एकशें सत्याहत्तरावा.

—:*:—

पांडवांचा द्वैतवनप्रवेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—दिग्गज, किन्नर, पक्षी आणि उत्कृष्ट प्रकारचे जलप्रवाह ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या पर्वतश्रेष्ठरूपी वसतिस्थानाचा त्याग करते वेळीं त्या भरतकुलश्रेष्ठ पांडवांच्या मनाला आनंद होईना. तथापि तेथून ते निघाले. तदनंतर कुबेरास प्रिय असलेला व शरत्कालीन मेघाप्रमाणें शुभ्रवर्ण कांति असलेला कैलास पर्वत दृष्टीस पडतांच त्या भरतकुलश्रेष्ठांस पुनरपि अत्यंत आनंद झाला. तेथून धनुष्य आणि खड्ग धारण करणारे ते पुरुषश्रेष्ठ प्रख्यात वीर टेंकड्या, पर्वतावरील गर्द झाडीचे प्रदेश, सिंहांचीं वसतिस्थानें, सेतु, साकु, कडे, त्या त्या ठिकाणीं असणारे सखल प्रदेश, पक्षी हरिणें आणि गज ह्यांनीं सेवित अशीं दुसरीं मोठमोठीं अरण्यें अवलोकन करीत गमन करूं लागले. ह्याप्रमाणें रात्रंदिवस प्रवास करीत असतां ते पुरुषश्रेष्ठ सदोदित रम्य वनांमध्यें नद्या आणि सरोवरें ह्यांच्या तीरांवर अथवा पर्वतावरील लहानमोठ्या गुहांमध्यें मुक्काम करीत असत. ह्याप्रमाणें दुर्गम प्रदेशामध्यें अनेक मुक्काम करीत करीत कल्पनातीत आकार असलेल्या कैलास पर्वतास उल्लंघन केल्यानंतर ते

वृषपर्व्याच्या अत्यंत मनोरम आणि श्रेष्ठ आश्रमामध्यें येऊन पोहोंचले. त्या ठिकाणीं त्यानीं राजर्षि वृषपर्वा ह्याची भेट घेतली असतां त्यानें त्यांचा बहुमान केला व तदनंतर ज्ञानसंपन्न अशा त्या पांडवांनीं आपल्या पर्वतावरील प्रवासाचा वृत्तांत वृषपर्व्याला विस्तृतपणें सांगितला. पुढें देव आणि महर्षि ह्यांनीं सेवित अशा त्याच्या पवित्र आश्रमामध्यें एक रात्र सुखानें राहिल्यानंतर ते वीर कांहीं आयास न होतां पुनरपि विशालासंज्ञक बदरीमध्यें मुक्कामास येऊन पोहोंचले. तेथें ते महापराक्रमी सर्वही पांडव कुबेरप्रिय व देव आणि सिद्ध ह्यांनीं सेवित अशा सरोवरास अवलोकन करीत नारायणाश्रमामध्यें वास्तव्य करूं लागले; ह्यामुळें त्यांचा शोक नष्ट होऊन गेला. इतकेंच नव्हे तर पाप क्षालन झालेले ब्रह्मर्षि ज्याप्रमाणें नंदनवनामध्यें वास्तव्य करून रममाण होऊन रहातात, त्याप्रमाणें त्या सरोवरास अवलोकन करून ते सर्व नरश्रेष्ठ पांडुपुत्र रममाण होऊन राहिले. ह्याप्रमाणें एक महिनाभर बदरिकाश्रमामध्यें सुखानें विहार केल्यानंतर ते मानव वीर पांडव आपल्या वेगाच्या अनुरोधानें पण सर्वांना मिळून जातां येईल अशा रीतीनें प्रयाण करून क्रमाक्रमानें किराताचा अधिपति सुबाहु ह्याच्या देशामध्यें आले. सुबाहुराजाचें नगर अवलोकन करण्यापूर्वीं त्या नरवीर पांडवांस चीन, तुषार, सर्वही दरद देश, कुलिंदराजाचाही अत्युत्कृष्ट भूमिप्रदेश आणि हिमालयावरील दुर्गम प्रदेश ह्याचें उल्लंघन करावें लागलें. ते सर्वही राजपुत्र अथवा राजपौत्र आपल्या देशामध्यें आले आहेत असें ऐकून राजा सुबाहु त्यांना सामोरा गेला. व कुरुकुलश्रेष्ठ पांडवांनींही त्याचें अभिनंदन केलें. राजा सुबाहु ह्याची भेट घेतल्यानंतर त्यांनीं त्याजपाशीं ठेवलेले आपले विशोकप्रभृति सारथि, इंद्रसेनासहवर्तमान सर्व परिचारक, व मुदपाकखान्यावर असलेले अधिकारी ह्यांची भेट घेतली. तेथें त्यांनीं एक रात्र सुखानें वास्तव्य केलें. नंतर घटोत्कच व त्याचे अनुयायी ह्यांस निरोप देऊन आपले सर्व सारथि आणि रथ इत्यादिकांस बरोबर घेऊन ते जेथून यमुना नदी उत्पन्न झाली आहे त्या पर्वतराजाकडे चालले. त्या पर्वतावर गढूळ झरे वाहत होते व बर्फ पडलें असल्यामुळें त्यानें जणू अंगावर वस्त्रच घेतलें आहे असें वाटत होतें. ह्यामुळें याच्या टेंकड्या कांहीं ठिकाणीं तांबड्या व कांहीं ठिकाणीं पांढऱ्या अशा दिसत होत्या. त्या ठिकाणीं आल्यानंतर त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं विशाखयूपनामक वनामध्यें वास्तव्य केलें. त्या महावनामध्यें वराहप्रभृति नानाप्रकारचें पशु आणि पक्षी वास्तव्य करीत असून कुबेराच्या चैत्ररथनामक वनाप्रमाणें तें सुशोभित दिसत होतें. मुख्यत्वेंकरून मृगया करीत त्या पांडवांनीं सुखरूपपणें एक वर्ष काढलें. त्या ठिकाणीं पर्वताच्या गुहेमध्यें भीमाची आणि मृत्यूप्रमाणें उग्र स्वरूप असलेल्या व क्षुधेनें पीडित आलेल्या एका अत्यंत बलाढ्य भुजंगाची गांठ पडली. ह्यामुळें भीमाचें अंतःकरण खेद आणि मोह ह्यांनीं व्याकूळ होऊन गेलें. ह्या दुःखसमुद्रामध्यें धार्मिकश्रेष्ठ युधिष्ठिर हाच भीमाला बेटाप्रमाणें आधार झाला; कारण, भीमाच्या सर्वही अवयवांस त्या सर्पानें पूर्णपणें वेढिलेलें असतांही अमर्यादपराक्रमशाली अशा युधिष्ठिरानें त्याला त्यांतून सोडविलें. तदनंतर बारावें वर्ष जवळ आल्यामुळें त्या वर्षीं वनामध्येंच विहार करून रहाण्याविषयींचा निश्चय केलेले व देदीप्यमान अशा कांतीनें व तपोबलानें युक्त असलेले ते कुरुकुलोत्पन्न पांडव त्या चैत्ररथतुल्य वनांतून निघाले; व तेथून ते मरुधन्वनामक देशाच्या जवळ आल्यानंतर, सदोदित मुख्यत्वेंकरून

धनुर्विद्येवरच प्रेम करणारे ते पांडव सरस्वतीच्या तीरावर जाऊन तेथून वास्तव्य करण्याच्या इच्छेनें द्वैतवननामक सरोवरास गेले. ते द्वैतवनामध्यें येऊन राहिले आहेत असें पाहून तपश्चर्या, दम आणि सदाचार ह्यांनीं युक्त असलेले वानप्रस्थाश्रमी लोक आसनाकरितां दर्भ व पाद्यादिकांकरितां उदकपात्र घेऊन सत्कार करण्याकरितां त्यांजकडे आले. त्या ठिकाणीं सरस्वती नदीच्या तीरावर पायरी, बेहडे, रोडा, वेत, बोरी, खैर, शिरस, बेल, हिंगणमिट्टे अक्रोड आणि शमी हे वृक्ष असून कारव्याही होत्या. ह्यामुळें त्या वनास एक तऱ्हेची शोभा आलेली होती. त्या ठिकाणी पक्षी, गंधर्व आणि महर्षि ह्यांस प्रिय व देवतांचें केवळ निवासमंदिरच असलेल्या सरस्वती नदीच्या तीरावर आनंदानें संचार करीत ते राजपुत्र पांडव सुखानें विहार करूं लागले.

अध्याय एकशें अठ्याहत्तरावा.

—:०:—

अजगराचें भीमसेनास धरणें.

जनमेजय ह्मणाला:—हे मुने, दहा हजार हत्तींचें सामर्थ्य असणाऱ्या भयंकर पराक्रमी भीमसेनाला अजगरापासून इतकी अत्यंत भीति कशी प्राप्त झाली ? सामर्थ्याच्या गर्वानें धुंद होऊन गेलेला जो भीम पुलस्त्यपुत्र कुबेर ह्यासही युद्धार्थ आह्वान करीत होता व ज्यानें सरोवराच्या तीरावर युद्ध करून यक्षराक्षसांचा वध केला तो शत्रुमर्दक भीम भीतीनें ग्रस्त होऊन गेला असें आपण सांगत आहां. तेव्हां हें झालें तरी कसें, हें ऐकण्याची मला इच्छा आहे. कारण त्याविषयीं मला फारच कौतुक वाटत आहे.

वैशंपायन ह्मणाले—हे राजा, वृषपर्व्याच्या आश्रमांतून निघून त्या नानाप्रकारच्या आश्चर्यकारक गोष्टींनीं युक्त असलेल्या वनामध्यें येऊन ते उग्र धनुष्य धारण करणारे पांडव वास्तव्य करूं लागले असतां, भीमसेन कमरेस खड्ग लटकावून आणि हातीं धनुष्य घेऊन देवगंधर्वांनीं सेवित अशीं तीं अरण्यें साहजिक रीतीनें अवलोकन करूं लागला. त्यानें देव, ऋषि, सिद्ध ह्यांचा संचार असलेले आणि अप्सरांच्या समुदायांनीं सेवित असे हिमालय पर्वतावरील उत्कृष्ट प्रदेश अवलोकन केले. हे प्रदेश चकोर, चक्रवाक, जीवंजीवक, कोकिल आणि भृंगराज ह्यांच्या मंजूळ ध्वनीनें भरून गेलेले होते. त्या ठिकाणीं बर्फाचा संपर्क झाल्यामुळें सुकुमार झालेले, सदोदित पुष्पें आणि फळें असलेले व अंतःकरणास आणि नेत्रांस आनंदित करून सोडणारे छायासंपन्न असे अनेक वृक्ष होते. त्या वेळीं ज्यामध्यें हंस, कारंडव इत्यादिक जलचर पक्षी वास्तव्य करीत असून ज्यांतील जल वैदूर्यरत्नाप्रमाणें स्वच्छ आणि बर्फाप्रमाणें शीतल आहे, अशा त्या पर्वतावरील नद्याही भीमसेन अवलोकन करीत होता. त्या पर्वतावर असणारीं देवदारु वृक्षांचीं वनें, त्यांतील वृक्ष गगनचुंबित असल्यामुळें, मेघांस अडवून धरणारीं जाळींच आहेत की काय अशीं भासत होतीं. त्या वनामध्यें चंदनाचे व उंच उंच अशा कृष्णागरूचेही वृक्ष होते. पुढें तो महाबलाढ्य भीमसेन शुद्ध अशा बाणांनीं मृगांस विद्ध करीत करीत सपाट अशा मरुधन्वप्रदेशामध्यें मृगया करण्यासाठीं धांवत संचार करूं लागला. त्या शेंकडों हत्तींचें सामर्थ्य असलेल्या महाबलाढ्य आणि प्रख्यात अशा भीमसेनानें मोठमोठे डुकर—त्यांजवर बलात्कार करून ठार मारिले; मृग, वराह आणि महिष यांचाही त्या महाबाहु आणि भयंकर पराक्रमी भीमसेनानें त्या त्या ठिकाणीं

वध केला. शेंकडों हत्तींचें सामर्थ्य असणारा शेंकडों मनुष्यांस पिटाळून लावणारा आणि सिंह किंवा व्याघ्र ह्यांच्याप्रमाणें पराक्रम करणारा तो महाबलाढ्य भीमसेन त्या अरण्यांतील वृक्ष उपटून वेगानें मोडून टाकूं लागला; त्यामुळें होणाऱ्या ध्वनीमुळें पृथ्वीवरील सर्व प्रदेश आणि वनें ध्वनीनें भरून जाऊं लागलीं. तो निर्बाधपणें पर्वताचीं शिखरें तुडवून त्यांतून आवाज काढूं लागला व कांहीं वृक्ष फेंकून पृथ्वीस ध्वनिपूर्ण करून सोडूं लागला. तसेंच तो निर्भयपणें वारंवार उड्या मारूं लागला. शड्डू ठोकूं लागला, सिंहनाद करूं लागला आणि टाळ्या वाजवूं लागला. ह्याप्रमाणें सामर्थ्याच्या योगानें चिरकाल गर्विष्ठ होऊन गेलेला तो भीमसेन त्या वनामध्यें अशा प्रकारचें वर्तन करूं लागला असतां त्याच्या गर्जनेमुळें भयभीत होऊन अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न असे गजश्रेष्ठ व महाबलाढ्य सिंह गुहा सोडून निघून गेले. तो भीम एखाद्या ठिकाणीं वेगानें धावत, कांहीं ठिकाणीं उभा रहात, व कोठें बसत बसत मृगप्राप्तीच्या इच्छेनें त्या अत्यंत भयंकर अशा अरण्यांत निर्बाधपणें संचार करूं लागला. तो मनुष्यश्रेष्ठ महाबलाढ्य भीमसेन त्या अरण्यामध्यें वनचराप्रमाणें पायांनीं चालूं लागला व त्या अरण्यांत गेल्यानंतर मोठमोठ्या आश्चर्यकारक गर्जना करून सर्वही प्राण्यांस भयभीत करून सोडूं लागला. तेव्हां गुहांमध्यें वास्तव्य करणारे सर्प त्याच्या त्या गर्जनेनें भयभीत होऊन पळून जात असतां तो देवश्रेष्ठाप्रमाणें दिसणारा महाबलाढ्य भीमसेन हळू हळू त्यांच्या पाठीमागून जाऊं लागला. तेव्हां त्याला अंगावर शहारे आणणारा असा एक धिप्पाड शरीराचा भुजंग दिसला. तो त्या पर्वतावरील दुर्गम प्रदेशामध्यें असून त्याच्या शरीरानें ती सर्वही गुहा व्याप्त होऊन गेलेली होती. त्याचें शरीर ह्मणजे पर्वताप्रमाणें विशाल व ह्मणूनच प्रमाणाच्या बाहेर होतें. तो महाबलाढ्य असून त्याच्या अंगावर चित्रविचित्र केश असल्यामुळें तो अनेक प्रकारच्या वर्णांनीं युक्त आहे असें दिसे. त्याची कांति हळदीप्रमाणें होती. त्याचें तोंड गुहेच्या आकाराचें असून तें चार दंष्ट्रांच्या योगानें विराजमान होतें. तसेंच त्याचे नेत्रही देदीप्यमान आणि अत्यंत आरक्तवर्ण असून तो वारंवार आपल्या जिव्हांनीं ओष्ठप्रांत चाटीत होता. तो संहार करणाऱ्या प्रलयकालीन यमाप्रमाणें असल्यामुळें सर्वही प्राणी त्याला पाहून भयभीत होऊन जात असत. तो श्वासोच्छ्वासरूपी सिंहनादाच्या योगानें जणू सर्व जगताला दरडावीत आहे असें वाटे. असो; पुढें त्या अजगरानें अत्यंत क्रोधानें भीमसेनावर एकदम धावून जाऊन त्याचे दोन्ही बाहू जोरानें पकडले. त्या अजगराच्या शरीराचा स्पर्श होतांच भीम एकाएकीं मूर्च्छित होऊन गेला. कारण, त्या अजगराला तशा प्रकारचा वरच मिळालेला होता. भीमसेनाच्या बाहूंमध्यें असलेलें दहा हजार हत्तींचें सामर्थ्य ह्या वेळीं इतर प्राण्यांच्या बरोबरीस टिकेनासें झालें. ह्याप्रमाणें त्या भुजंगाच्या तावडींत सांपडल्यानंतर पुढें हळूहळू तो तेजस्वी भीम तडफड करूं लागला, पण त्याला कांहींही कर्तव्य बजावितां येईना. त्या सिंहाप्रमाणें असणाऱ्या महाबाहु भीमसेनाला जरी दहा हजार हत्तींचें बल होतें, तरीही अजगरास अगस्त्यानें दिलेल्या वरामुळें त्याला कांहींएक सुचेनासें झालें व त्या अजगरानें पकडतांच तो निर्बल होऊन गेला. त्या वेळीं अजगराच्या तडाख्यांतून सुटण्याविषयीं त्यानें पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला; तथापि त्या अजगरास कोणत्याही प्रकारें पीडित करण्याविषयीं तो समर्थ झाला नाहीं.

अध्याय एकशें एकोणऐशींवा.

—:०:—

अजगरभीमसंवाद.

वैशंपायन ह्मणाले:—अशा रीतीनें त्या सर्पाच्या तावडींत सांपडल्यानंतर तो महातेजस्वी भीमसेन त्या सर्पाच्या प्रचंड आणि आश्चर्यकारक अशा वीर्याविषयीं विचार करूं लागला आणि बुद्धिपूर्वक त्याला ह्मणाला कीं " हे भुजंगश्रेष्ठा, तूं कोण आहेस? आणि मला घेऊन तूं काय करणार? मी धर्मराजाचा पाठचा बंधु पांडुपुत्र भीमसेन आहें मला दहा हजार हत्तींचें बळ असतां मला तूं आपल्या अधीन कसें करून सोडिलेंस? माने वर आयाळ असलेले सिंह, वाघ, रानरेडे आणि हत्ती इत्यादिक शेंकडों प्राणी मजपुढें आले व मीं संग्रामामध्यें त्यांना ठार करून सोडिलें. तसेंच हे पन्नगश्रेष्ठा, राक्षस, पिशाच आणि महाबलाढ्य पन्नग हे देखील माझ्या बाहूंचा तडाखा सहन करण्याविषयीं समर्थ नाहींत. असें असतां ज्या अर्थीं मी उद्योग करीत असतांही तूं मला आपल्या अधीन करून सोडलें आहेस, त्या अर्थीं तुझ्या ठिकाणीं कांहीं विद्येचें सामर्थ्य आहे काय? किंवा कोणीं तुला वरदान दिलें आहे? खरोखर मनुष्यांच्या अंगीं पराक्रम असतो हें ह्मणणें खोटें आहे असें माझ्या बुद्धीला वाटूं लागलें. कारण हे नागा, ह्या वेळीं माझें प्रचंड सामर्थ्य तूं कुंठित करून टाकिलेंस!"

वैशंपायन ह्मणाले:—क्लेश न पावतां कर्मे करणारा वीर भीमसेन असें भाषण करूं लागला असतां आपल्या प्रचंड शरीरानें जखडून त्या सर्पानें त्याला चोहोंकडून वेटाळे घातले. ह्याप्रमाणें त्या महाबाहु भीमसेनास जखडून टाकिल्यानंतर त्याचे पुष्ट असे बाहु सोडून देऊन तो भुजंग असें ह्मणूं लागला, " हे महाबाहो, खरोखर माझें सुदैव ह्मणूनच मी क्षुधित झालों असतां देवांनीं फार दिवसांनीं आज तुझ्या रूपानें हें भक्ष्य मला आणून दिलें आहे. आतां मी तुला भक्षण करणार! कारण, प्राण हा प्रत्येक प्राण्याला प्रिय आहे. हे शत्रुमर्दना वीरा, मला हें सर्पस्वरूप कसें प्राप्त झालें तें मीं आतां अवश्य सांगतों. हे सज्जनश्रेष्ठा तें तूं ऐक. मला महर्षींच्या कोपामुळें ही अवस्था प्राप्त झालेली असून, शापाचा शेवट व्हावा अशी इच्छा असल्यामुळें मी त्याविषयींचा सर्व वृत्तांत तुला सांगतों. नहुष नांवाचा एक राजर्षि तुझ्या कानावर आलेला असेल हें अगदीं उघड आहे. कारण, तो तुझाच पूर्वज असून आपल्या पूर्वजांचा सदाचारी व वंशधारक असा पुत्र होता. तोच मी होय मीं तपश्चर्या, अनेक यज्ञ, विद्या, कुलीनता आणि पराक्रम ह्यांच्या योगानें निरुपम असें त्रैलोक्याचें आधिपत्य संपादन केलें. तेव्हां सर्वही राजांना नष्ट करून सोडणारा मद माझ्याही शरीरामध्यें वास्तव्य करूं लागला; व त्यामुळें श्रेष्ठ श्रेष्ठ अशा हजार मुनींना माझी पालखी वहावी लागे, तेव्हां महात्म्या अगस्त्यानें मला राज्यभ्रष्ट केलें व त्यामुळें अशा तऱ्हेची स्थिति प्राप्त झाली पहा हें माझें दैव! बाबारे सामर्थ्य, उत्साहशक्ति अथवा सहाय्यबल ह्यांच्या योगानें किंवा बुद्धीच्या योगानें दैवाच्या फेऱ्यांतून कोणालाही सुटतां येत नाहीं. तसेंच, जर बुद्धि आणि शौर्य हीं संपत्तीच्या वृद्धीला कारण असतीं तर मग बुद्धिवान् आणि शौर्यसंपन्न अशा लोकांना केव्हांही विपत्ति प्राप्त झाली नसती. पण बुद्धिमान् आणि शूर असेही लोक दुःखामध्यें आपलें जीवित कंठित आहेत, आणि भित्रे व मूर्ख लोक सुखी आहेत असें दिसून येतें. ह्यामुळें, दैव हेंच सुखाचें किंवा

दुःखाचें कारण आहे असें म्हणावें लागतें. ह्मणूनच, तशा स्थितींत असतां मी ब्राह्मणांचा अपमान करून व अगस्त्याचा शाप झाल्यामुळें ह्या अवस्थेस पोहोंचलों आहें. पहा हें माझें दैव! आतां तूं माझा दायाद असून तुझ्या दर्शनानेंही माझ्या अंतःकरणांत अतिशय प्रीति उत्पन्न होत आहे व ह्मणूनच तूं मला अवध्य आहेस. असें असतां आज मी भक्षणाच्या कामीं तुझा उपयोग करणार! तेव्हां आतां दैव कसें आहे तें तूंच पहा! माझ्या बंधनांत गज अथवा महिष किंवा दुसराही कोणी मध्यान्हकालीं सांपडला तर, हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याची केव्हांही सुटका व्हावयाची नाहीं, असें ठरलेलें आहे. साराश, हे कौरवश्रेष्ठा, तुला केवळ तिर्यग्योनीमध्यें असणाऱ्या एखाद्या यःकश्चित् सर्पानें धरिला नसून मीं धरिलेला आहे. कारण, मला असें वरदानच आहे. ज्यामध्यें इंद्र वास्तव्य करितो अशा विमानाच्या अग्रावरून जेव्हां वेगानें मी खालीं पडूं लागलों, 'तेव्हां माझ्या शापाचा शेवट करा!' असें मीं भगवान् मुनिश्रेष्ठ अगस्त्य ह्यांस ह्मटलें. तेव्हां त्या तेजस्वी मुनींचें अंतःकरण कृपापूर्ण होऊन ते मला ह्मणाले कीं, 'हे राजा, कांहीं काल निघून गेल्यानंतर तुझी ह्या शापांतून मुक्तता होईल.' तदनंतर मी भूमीवर पडलों, पण माझी स्मरणशक्ति नष्ट झाली नाहीं. पूर्वी घडलेल्या ज्या ज्या गोष्टी जसजशा मला आढळून आल्या आहेत, त्या त्या तसतशा माझ्या स्मरणामध्यें आहेत. मला अगस्त्य मुनींनीं असें सांगितलें आहे कीं, "आत्मानात्मविवेकाचें ज्ञान असलेला जो पुरुष तुझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देईल तो तुला शापमुक्त करील." तसेंच, "हे राजा, तूं ज्याला धरशील तो प्राणी जरी तुझ्यापेक्षां अधिक आणि अतिशय बलवान् असला तरीही तत्काल त्याचें बल नष्ट होऊन जाईल." असेंही मजविषयीं अंतःकरणांत प्रेम उत्पन्न झालेल्या त्या दयाशील ब्राह्मणाचें भाषण माझ्या कानीं पडलें व नंतर ते अंतर्धान पावले. असो; हे अत्यंत कांतिसंपन्ना भीमा, तो अत्यंत दुष्कर्मी असा मी ह्या सर्पयोनीमध्यें प्राप्त होऊन अपवित्र अशा नरकामध्यें शापांतून मुक्त होण्याच्या कालाची प्रतीक्षा करीत राहिलों आहें."

हें ऐकून महाबाहु भीमसेन त्या भुजंगाला ह्मणाला, "हे महासर्पा, मी तुजवर कोपही करीत नाहीं व तुझ्या तावडींत सांपडलों ह्मणून स्वतःलाही कमी समजत नाहीं. कारण, सुख अथवा दुःख ह्यांची प्राप्ति झाली असतां मनुष्य केव्हां केव्हां सामर्थ्यसंपन्न असतो आणि केव्हा सामर्थ्यशून्यही असतो. तेव्हां, दुःखाची प्राप्ति झाली किंवा सुखाचा नाश झाला तरी अंतःकरण खिन्न होऊं देऊं नये. उद्योगाच्या योगानें दैव चुकवितां येणें कोणाला शक्य होणार आहे? अर्थात् कोणासही नाहीं; व ह्मणूनच दैव हेंच श्रेष्ठ असून उद्योग व्यर्थ आहे असें मी समजतों. कारण, स्वतःच्या बाहुबलाचा आश्रय करून असणारा मी ह्या दैवानें झपाटल्यामुळें कारण नसतां आज ह्या ठिकाणी ह्या स्थितीला येऊन पोहोंचलों आहें! पण मला आज मी ज्यांना अरण्यामध्यें सोडून आलों त्या माझ्या राज्यभ्रष्ट झालेल्या बंधूंविषयीं जितकें वाईट वाटत आहे, तितकें स्वतःचा नाश झाल्याबद्दलही वाटत नाहीं. ह्या अत्यंत दुर्गम व यक्ष आणि राक्षस ह्यांनीं व्याप्त अशा हिमवान् पर्वतावर माझी मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलेले ते माझे बंधु, मी गेलों नाहीं ह्मणजे व्याकूळ होऊन पडतील आणि माझा नाश झाला असें ऐकिलें ह्मणजे तर ते उद्योग करावयाचें सोडून देतील. कारण, ते धर्मशील असल्यामुळें त्यांना हा उपद्व्याप करावयास नको

आहे. तरीही राज्यलोभामुळें मीच त्यांच्या आचरणाला प्रतिबंध करीत आहें. अथवा ज्ञानसंपन्न अर्जुन खिन्न होणार नाहीं. कारण, त्याला सर्व प्रकारच्या अस्त्रांचें ज्ञान असून देव, गंधर्व अथवा राक्षस ह्यांनाही त्याचा पराजय करितां येणें अशक्य आहे. तो अत्यंत बलाढ्य महाबाहु अर्जुन जरी एकटा असला तरीही हां हां ह्मणतां प्रत्यक्ष देवेंद्रालाही पदच्युत करूं शकेल. मग सर्वही लोकांच्या द्वेषास पात्र झालेला, गर्व व मोह ह्यांचें आश्रयस्थान बनून गेलेला व कपटानें द्यूत खेळणारा जो धृतराष्ट्रपुत्र त्याची तर कथा काय? सारांश, बंधूंबद्दल मला शोक करावयास नको. पण पुत्राविषयीं लोभ असलेल्या माझ्या दीन मातेविषयीं मात्र मला वाईट वाटत आहे. ती शत्रूहून आमचा अत्यंत उत्कर्ष व्हावा अशी नेहमीं आशा करीत असते. हे भुजंगमा, माझा नाश झाला तर त्या माझ्या अनाथ मातेचें कसें होईल ! सारांश, माझे ते सर्वही मनोरथ निष्फल होऊन जाणार ! तसेंच, माझ्या बाहुबलाच्याच योगानें प्रत्यहीं संरक्षण होत असल्यामुळें स्वतःला शूर समजणारे व वडील मनुष्यांच्या आज्ञेंत वागणारे आवळेजावळे जे नकुल आणि सहदेव,त्या उभयतांचा उत्साह, वीर्य आणि पराक्रम हीं माझ्या विनाशामुळें नष्ट होऊन ते खिन्न होऊन जातील असें मला वाटतें ! ”

ह्याप्रमाणें सर्पानें आपल्या शरीराचे विळखे घालून आवळून टाकिलेला तो भीमसेन अनेक प्रकारें विलाप करूं लागला. तरी पण त्याला हालचालही करितां येईना.

धर्मराजास अपशकुन व त्याचें भीमाच्या शोधार्थ प्रयाण.

इकडे, ज्यांचें दर्शन अनिष्ट असे भयंकर उत्पात होत आहेत असा विचार मनांत येऊं लागल्यामुळें कुंतीपुत्र युधिष्ठिराचें अंतःकरण अस्वस्थ होऊन गेलें. कारण, त्या वेळीं त्या आश्रमाच्या दक्षिणेस उभी राहून एक कोल्ही पेटलेल्या दिशेकडे तोंड करून भयभीत होऊन भयंकर आणि अमंगळ शब्द करीत होती. एकच पंख, पाय आणि नेत्र असल्यामुळें दिसण्यांत भेसूर दिसणारा वटई नांवाचा पक्षी निस्तेज होऊन सूर्याच्या संमुख रक्त ओकीत आहे असें दिसूं लागलें. वाळूचे कण वाहून आणणारा, रूक्ष आणि प्रचंड असा वारा वाहूं लागला. डाव्या बाजूस सर्व प्रकारच्या पशूंचे आणि पक्ष्यांचे आवाज होऊं लागले. पाठीमागच्या बाजूस कृष्णवर्ण काक ‘ जा, जा, ’ असा शब्द करूं लागला; धर्मराजाचा उजवा बाहु वारंवार स्फुरण पावूं लागला; हृदय आणि डावा पाय ह्यांचा दाह होऊं लागला; आणि उजव्या नेत्राला अनिष्टसूचक विकार होऊं लागला. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना, ज्ञानसंपन्न अशा धर्मराजाला कांहीं तरी मोठें संकट उपस्थित झालें आहे असें वाटलें व त्यानें द्रौपदीला प्रश्न केला कीं, ‘भीम कोठें आहे ?’ हें ऐकून तिनें ‘ भीमसेनाला जाऊन फार वेळ झाला , असें सांगितलें. हें ऐकून तो महाबाहु धौम्य मुनीला बरोबर घेऊन निघाला. जाते वेळीं त्यानें अर्जुनास द्रौपदीचें संरक्षण करण्याविषयीं व ब्राह्मणांस नकुलसहदेवांचें संरक्षण करण्याविषयीं सांगितलें. पुढें तो कुंतीपुत्र प्रभु धर्मराज त्या आश्रमापासूनच भीमसेनाचीं पावलें ओळखून त्याचा शोध करूं लागला. पूर्वदिशेस गेल्यानंतर त्याला हत्तींच्या कळपांतील मोठमोठे म्होरके दिसले व भीम गेल्याच्या जीवर खुणा आहेत अशी भूमिही आढळली. तदनंतर हजारों हरिणें व शेंकडों सिंह वनामध्यें पडलेले पाहून तोच भीमसेनाचा मार्ग आहे असें ओळखून तो त्यावरून

जाऊं लागला. तो वायुवेगी भीमसेन पशूंना धरण्याकरितां धावत असतां त्याच्या मांड्यांपासून उत्पन्न झालेल्या वायूच्या योगानें वृक्ष मार्गामध्यें उन्मूलन होऊन पडलेले होते. ह्या खुणांच्या अनुरोधानें गेल्यानंतर, ज्या ठिकाणीं रूक्ष असा विपुल वारा वहात आहे व पालवी नसलेल्या वृक्षांची गर्दी होऊन गेलेली आहे, तसेंच जो काटेरी वृक्ष, पाषाण, वृक्षांचे सोट आणि लहान लहान झुडपें ह्यांनी व्याप्त झाला असून अत्यंत दुर्गम, खाच खळगे असलेला, विशाल आणि निर्जन आहे. अशा एका निर्जन प्रदेशामध्यें पर्वताच्या एका दरीत एका प्रचंड भुजंगानें धरल्यामुळे निश्चेष्ट होऊन गेलेला आपला कनिष्ठ बंधु भीमसेन त्याच्या दृष्टीस पडला.

अध्याय एकशें ऐशींवा.

—:०:—

अजगराचीं व युधिष्ठिराचीं प्रश्नोत्तरें.

वैशंपायन ह्मणाले:-राजा, सर्पानें शरीरास विळखे घातलेल्या त्या आपल्या प्रिय बंधूची गांठ पडतांच ज्ञानसंपन्न युधिष्ठिर त्याला ह्मणाला, "हे कुंतीपुत्रा, तुजवर हें संकट कसें ओढवलें? आणि हा पर्वतप्राय शरीर असलेला सर्पश्रेष्ठ कोण आहे?" हें ऐकून, आपला ज्येष्ठ बंधु धर्मराज आला आहे असें पाहून त्या सर्पानें आपणास धरल्याचें सर्व वृत्त भीमानें त्याला सांगितलें.

भीम ह्मणाला:—हे आर्या, हा महाबल संपन्न नहुषनामक राजर्षि मरणोत्तर सर्प झाला असून त्यानें मला भक्षण करण्यासाठीं धरिलें आहे. हें ऐकून युधिष्ठिर त्या सर्पाला ह्मणाला, "हे आयुष्मन्, तूं ह्या निःसीमपराक्रमी अशा माझ्या बंधूला सोडून दे, ह्मणजे आह्मी तुझ्या क्षुधेचें निवारण होण्यासाठीं दुसरा कांहीं आहार देऊं."

सर्प ह्मणाला:—हा माझ्या तोंडाशीं आलेला राजपुत्ररूपी आहार मला मिळाला आहे. तेव्हां आतां तूं जा. येथें राहूं नको. नाहीं तर तूंदेखील उद्यां माझ्या भक्ष्यस्थानीं पडशील.

युधिष्ठिर ह्मणाला:-हे सर्पा, हा युधिष्ठिर तुला प्रश्न करीत आहे, तर तूं खरें सांग कीं, तूं काय देव आहेस? कीं दैत्य आहेस? अथवा भगवान् सर्पराज आहेस? तसेंच, हे भुजंगा, तूं ह्या भीमाला कोणत्या उद्देशानें ग्रासलें आहेस? तुला आह्मी काय आणून दिलें तर, अथवा कशानें ज्ञान झालें तर तूं प्रसन्न होशील? तुला मी कोणत्या प्रकारचा आहार देऊं? आणि तूं ह्याला कसा सोडशील?

सर्प ह्मणाला.—हे निष्पाप राजा, मी तुझा पूर्वज असून चंद्रापासून पांचवा पुरुष आयुनामक राजाचा पुत्र नहुषसंज्ञक राजा होतों. मी अनेक यज्ञ, तपश्चर्या, वेदाध्ययन, इंद्रियनिग्रह आणि पराक्रम याच्या योगानें अखंड असें त्रैलोक्याचें ऐश्वर्य संपादन केलें. तें ऐश्वर्य मिळतांच मजला गर्व चढला व ह्मणूनच हजार ब्राह्मणास माझी पालखी वहावी लागली! हे पृथ्वीपते, ह्याप्रमाणें ऐश्वर्यमदानें मत्त होऊन जेव्हां मी ब्राह्मणांचा अपमान करूं लागलों, तेव्हां अगस्त्यानें मला ह्या दशेला पोहोंचविलें. तथापि, हे पांडुपुत्रा राजा युधिष्ठिरा, त्या महात्म्या अगस्त्याच्याच अनुग्रहानें अद्यापपर्यंत माझें ज्ञान नष्ट झालेलें नाहीं. मला आज दिवसाच्या सहाव्या मुहूर्तामध्यें तुझा कनिष्ठ बंधु हा आहार मिळालेला आहे. तेव्हां मी ह्यालाही सोडीत नाहीं, आणि दुसरीही कशाची इच्छा करीत नाहीं. तथापि आतां जे मी प्रश्न करीन त्यांचीं जर तूं उत्तरें दिलीस, तर मात्र मी तुझा बंधु भीमसेन ह्याला सोडून देईन.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—सर्पा, 'तूं आपल्या

इच्छेप्रमाणें आपले प्रश्न सांग, म्हणजे मी त्यांचीं उत्तरें देईन. मग पाहूं या; मला त्यांच्या योगानें तुझ्या ठिकाणीं संतोष उत्पन्न करितां येतो कीं काय तें! कारण ब्राह्मणांचें (ब्रह्मनिष्ट मनुष्यांचें) जें ज्ञेय आहे त्या परब्रह्माचेंही ज्ञान तुला आहे, मग इतरांचें तर काय असेलच! तेव्हां हे सर्पराजा, प्रथम मी तुझे प्रश्न ऐकतों व नंतर त्यांचीं उत्तरें देतों.

सर्प म्हणाला:—हे राजा, ब्राह्मण कोणास म्हणावें, आणि ज्ञेय असें काय आहे, हें तूं मला सांग. तें सांगण्याचें सामर्थ्य तुझ्या अंगीं आहे. कारण, तुझ्या वाक्यावरून तुझी बुद्धि अलौकिक आहे असें माझें अनुमान आहे.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे सर्पश्रेष्ठा, ज्याच्या अंगीं सत्य, दान, क्षमा, सुस्वभाव, घातुकपणाचा अभाव, तप आणि दया हीं दिसून येतात, त्यासच ब्राह्मण असें म्हणावयाचें. तसेंच, हे सर्पा, ज्या ठिकाणीं प्रविष्ट झालेले लोक केव्हांही शोक पावत नाहींत आणि ज्या सुखदुःखशून्य असणाऱ्या वस्तूस परब्रह्म असें म्हणतात, तेंच ज्ञेय होय. आतां तुला आणखीं काय विचारावयाचें आहे?

सर्प म्हणाला:—तुझें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण, सत्य आणि वेद हीं चारही वर्णांचीं

१ टीप—ह्या अध्यायांत ब्राह्मणासंबंधानें जें विवेचन केलेलें आहे तें फार दुर्बोध असल्यामुळें त्यावरून साधरण लोकांचा गैरसमज होणें संभवनीय आहे. यास्तव, त्या संबंधानें थोडेंसें लिहिणें भाग वाटल्यावरून आम्ही तें संक्षिप्तपणें लिहीत आहों.

कोणत्याही ग्रंथांतील तात्पर्यार्थ ठरवावयाचा असेल तर तो उपक्रम, उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल इत्यादिकांवरून ठरविला पाहिजे असा नियम असल्यामुळें, ह्या अध्यायाचें तात्पर्य ठरवितानांही उपक्रम आणि उपसंहार ह्यांचा विचार करणें भाग आहे. तो केला असता असें दिसून येतें कीं, ह्या अध्यायामध्यें युधिष्ठिरानें सदाचारसंपन्नता हेंच ब्राह्मणाच्या ब्राह्मणत्वाचें कारण आहे असें सिद्ध केलेलें आहे. म्हणूनच सर्पानें प्रथम ब्राह्मण कोणास म्हणावें? असा सामान्य प्रश्न करून युधिष्ठिरानें दिलेल्या उत्तरावर, सत्यसंपन्नत्वादिक ब्राह्मणलक्षण शूद्रांच्याही ठिकाणीं दृष्टिगोचर होतें. असा त्याजवर आक्षेप केलेला आहे. ह्यावरून शूद्र ही जाति ठरलेलीच आहे, असें स्पष्ट होत आहे. पुढें युधिष्ठिरानें उत्तर देऊन त्यांत ब्राह्मण हा ब्राह्मण नव्हे व शूद्र हा शूद्र नव्हे असें जें म्हटलें आहे, त्यावरूनही ब्राह्मण आणि शूद्र इत्यादिक जाति ह्या सिद्धच आहेत असें सिद्ध होतें. तसें नसलें तर युधिष्ठिराच्या वरील म्हणण्याची संगतिच लागणार नाहीं. "जें बावन्नकशी असेल तेंच खरें सुवर्ण; बाकी सर्व माती." असें लोकांमध्यें म्हणत असतात हे सर्वांसच विदित आहे. पण त्यावरून बावन्नकशी नसेल तें सुवर्ण माती असा अर्थ घ्यावयाचा नसून, बावन्नकशी असणें हा सुवर्णाचा अत्युत्कृष्ट गुण होय इतकेंच सिद्ध करावयाचें असतें. शिवाय, अशा वाक्यांमध्यें ज्या धर्माचें ज्या वस्तूवर विधान करावयाचें असेल तो धर्म त्या वस्तूवर मुळापासूनच सिद्ध असतो हें लक्ष्यांतच ठेविलें पाहिजे. म्हणूनच, ज्या ठिकाणीं हीं सत्यादिक लक्षणें दिसून येतील तोच ब्राह्मण असून ज्या ठिकाणीं तीं नसतील तो शूद्र होय असें जें धर्मराजानें सांगितलें आहे. त्यावरून, ज्याच्या ठिकाणीं सत्यादिक आचार नसतील तो शूद्र आणि असतील तो ब्राह्मण असें ठरत नसून, सत्यादिक आचारांनीं संपन्न असणें हें ब्राह्मणाच्या उत्कृष्ट ब्राह्मणत्वाचें द्योतक होय व ज्याच्या ठिकाणीं हे आचार नसतील तो ब्राह्मण शूद्रतुल्य होय असें ठरतें. तसेंच ब्राह्मणत्व हें मूळचेंच सिद्ध आहे असेंही सिद्ध होतें. हीच गोष्ट युधिष्ठिराच्या उत्तरांत शेवटीं जें मनूचें वाक्य दिलें आहे त्यावरून सिद्ध होतें. कारण, त्यांत उपनयनापूर्वीं ब्राह्मण शूद्रतुल्य असतो असें म्हटलेलें आहे. सारांश, युधिष्ठिराच्या उत्तरावरून ब्राह्मणादिक वर्ण हे आजन्मसिद्ध असून सदाचारसंपन्नता हें ब्राह्मणाच्या उत्कृष्टतेचें लक्षण आहे असें सिद्ध होत आहे हें सूक्ष्मपणें विचार केल्यास कळून येईल.

प्रमाणें आहेत. ह्मणूनच, सत्यादिरूपी प्रमाणां-वरून ब्राह्मणत्वाचा निर्णय करितां यावयाचा नाहीं. शिवाय सत्य, दान, अक्रोध, घातुकत्वाचा अभाव, अहिंसा आणि दया हे जे गुण तूं कथन केलेस, ते शूद्रांच्याही अंगीं असतात. सारांश, त्यांवरूनही ब्राह्मणाचें लक्षण करितां येणें शक्य नाहीं. तसेंच, हे नराधिपते, सुख आणि दुःख ह्यांनीं विरहित असें जें वस्तु तें ज्ञेय होय, असें तूं सांगितलेंस. पण सुख आणि दुःख ही दोनही ज्या ठिकाणीं नसतील अशा प्रकारचें कांहीं वस्तु असेल असें मला वाटत नाहीं.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—शूद्राच्या अंगी जर हें लक्षण दिसून आलें, अथवा ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं हें लक्षण दृष्टिगोचर झालें नाहीं, तर तो शूद्रही शूद्र नव्हे व ब्राह्मणही ब्राह्मण नव्हे. तर, हे सर्पा, ज्याच्या ठिकाणी पूर्वी सांगितलेल्या प्रकारचें आचरण दिसून येईल तोच ब्राह्मण, आणि ज्याच्या ठिकाणीं तें दिसून येणार नाहीं तो शूद्र होय असें समजावें. तूं आणखी जें ह्मणालास कीं, सुख आणि दुःख ह्यांनीं विरहित असें दुसरें कोणतेंही स्थानच नाहीं व ह्मणूनच ज्ञेय असें वस्तुच नाहीं, त्याविषयीं ऐक. हे सर्पा, त्या उभयतांनीं विरहित असें कांहीं नाहीं हें तुझें ह्मणणें ठीक आहे; पण शीत आणि उष्ण ह्या दोन गोष्टी परस्परांच्या विरोधी असून कांहीं ठिकाणीं शीतता आणि उष्णता ही दोन्ही वास्तव्य करीत नाहींत. असें जर आहे, तर मग सुख आणि दुःख ह्या परस्परविरोधी अशा दोनही वस्तूंनीं विरहित असें स्थान कोठें नाहींच असें का ह्मणावयाचें! अर्थात् तशा प्रकारचें स्थान असलेंच पाहिजे. हे सर्पा, अशी माझी बुद्धि आहे. मग तुला काय वाटत असेल तें असो.

सर्प ह्मणालाः—हे राजा, जर सदाचारावरूनच ब्राह्मण ओळखावयाचा असें तुझें मत आहे, तर मग, हे आयुष्मन्, जोंवर सदाचाराची उत्पत्तिच झाली नाहीं, तोंवर जाति व्यर्थ आहे असें होऊं लागेल.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे महाज्ञानी महासर्पा, ह्या मनुष्यजन्मामध्यें सर्वेही वर्णांचा संकर होणें संभवनीय असल्यामुळें जातीची परीक्षा करणें अशक्य आहे असें माझें मत आहे. कोणता हवा तो पुरुष हव्या त्या स्त्रीचे ठिकाणी संतति उत्पन्न करूं शकतो. तसेंच वाणी, स्त्रीसंबंध, जन्म आणि मरण हीं देखील सर्वेही मनुष्यांस सारखींच आहेत. ह्यामुळें त्यांवरून जातीचा निर्णय करितां येणें अशक्य आहे. ह्याविषयीं वाल्मीकिप्रभृति ऋषिही प्रमाण आहेत. शिवाय 'ये यजामहे' ह्या वैदिक मंत्रामध्यें सुद्धां 'आह्मी जे कोणी आहों ते यज्ञ करीत आहों' असें ह्मटलेलें आहे. ह्यावरून जातीविषयींचा संदेह व्यक्त होतो. सारांश, आचार हेंच ब्राह्मणत्वाच्या निर्णयाचें मुख्य साधन आहे असें तत्त्वज्ञ लोकांनी मानलेलें आहे. ते आचार ह्मणजे संस्कारादिरूपी असून संस्कार ह्मणजे जातकर्मादिक होत. कारण,'नालच्छेदन करण्यापूर्वींच पुरुषाचें जातकर्म करावें; उपनयनरूपी जें दुसरें जन्म, त्या वेळीं सावित्री हीच बटूची माता असून आचार्य हा पिता असतो. जोंवर उपनयन होऊन वेदाचा अधिकार आला नाहीं, तोंवर ब्राह्मण हा शूद्रासारखाच असतो.' असें ब्राह्मणरूपी एकाच व्यक्तीच्या ठिकाणीं जे दोन धर्म असतात त्यांविषयीं प्रत्यक्ष स्वायंभुव मनूनें सांगितलें आहे. जर हा सदाचार नसला तर सर्वेही वर्ण शूद्रतुल्य होऊं लागतील. कारण, हे नागश्रेष्ठा, त्यांच्या मध्यें बलवत्तर संकर आलेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. ह्मणूनच, हे सर्पश्रेष्ठा महासर्पा, ज्या-

ठिकाणीं संस्काररूपी आचार असतात तोच ब्राह्मण होय असें मीं पूर्वींच सांगितलेलें आहे.

सर्प ह्मणालाः—युधिष्ठिरा, ज्याला ज्ञेय वस्तूचें ज्ञान झालेलें आहे अशा तुझें भाषण मीं श्रवण केलेलें आहे. तेव्हा आतां तुझा बंधु भीमसेन ह्याला मीं कशाला भक्षण करूं? सारांश, मी आतां त्याला सोडून देतों.

अध्याय एकशें एक्यायशींवा.

—:*:—

अजगरयुधिष्ठिरसंवाद.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—तूं जरी अशा प्रकारचा झालेला आहेस, तथापि वेद व वेदांगें ह्यांमध्यें पारंगत आहेस. ह्यास्तव कोणतें कर्म केलें असतां उत्कृष्ट प्रकारची गति मिळते तें सांग.

सर्प ह्मणालाः—हे भरतकुलोत्पन्ना, सत्पात्रीं दान केल्यानें, प्रिय आणि सत्य भाषण केल्यानें व हिंसा न करण्यामध्यें गर्क होऊन राहिल्यानें मनुष्य स्वर्गास जातो, असें माझें मत आहे.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—दान आणि सत्य ह्यांमध्यें महत्त्व कोणाला आहे, तसेंच प्रिय आणि अहिंसा ह्यांमध्यें गौरव आणि लाघव कोणाला आहे, तें सांग.

सर्प ह्मणालाः—दान, सत्य, तत्त्व, अहिंसा आणि प्रिय ह्यांचें गुरुत्व अथवा लघुत्व हें कार्याच्या गुरुत्वावर आणि लघुत्वावर अवलंबून आहे. कारण, हे राजेंद्रा, कांहीं दानांहून सत्याचीच योग्यता अधिक असून कांहीं दानांचीही योग्यता अधिक आहे. त्याचप्रमाणें, हे महाधनुर्धरा पृथ्वीपते, प्रिय वाक्यापेक्षां अहिंसेला अधिक महत्त्व आहे व अहिंसेहूनही प्रिय वाक्याला अधिक महत्त्व आहे. ह्याप्रमाणें हे राजा, हें गुरुत्व अथवा लघुत्व कार्यावर अवलंबून आहे. आता तुला दुसरें जें अभीष्ट असेल तें विचार, ह्मणजे मी त्याचें उत्तर देतों.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे सर्पा, शरीराचा नाश झाल्यानंतर मनुष्य स्वर्गलोकास कसा जातो, त्या ठिकाणीं त्याला विषयोपभोग कसा घेतां येतो व कर्मफलाची अवश्य प्राप्ति कशी होते, हें सांग.

सर्प ह्मणालाः—हे राजा, मनुष्यपणा, स्वर्गवास आणि तिर्यग्योनि ह्या तीन आपापल्या कर्मांच्या योगानें मिळणाऱ्या गति होत. ज्याला मानवरूपी गति मिळाली आहे, तो प्राणी अहिंसापुरःसर दानादिक कर्में केल्यानें स्वर्गास जातो; आणि हे राजेंद्रा, ह्याहून विपरीत प्रकारचीं कर्में केलीं असतां मनुष्ययोनीमध्यें अथवा तिर्यग्योनीमध्यें जन्म पावतो. त्यांतील विशेष आतां सांगतों. काम आणि क्रोध ह्यांनीं युक्त असून हिंसा आणि लोभ ह्यांच्या योगानें संपन्न असणारा जो मनुष्य तो मनुष्यत्वापासून भ्रष्ट होऊन तिर्यग्योनीमध्यें जन्म पावतो. मनुष्यत्वप्राप्तीसाठीं तिर्यग्योनीपासूनही मुक्तता होते असें वेदांमध्यें सांगितलेलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर गाई आणि अश्व ह्या योनींतून मुक्त झाल्यानंतर देवत्वाचीही प्राप्ति होते असें प्रत्यक्ष दिसून येतें. बा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें कर्में करणारा मनुष्य ह्या तीन प्रकारच्या गति पावत असतो व ज्ञानसंपन्न मनुष्य नित्य अशा परब्रह्माचेच ठिकाणीं आपल्या आत्म्याचा लय करीत असतो. तसेंच, बा युधिष्ठिरा, तो देहाभिमानी जीवरूपी आत्मा धर्म अथवा अधर्म ह्याच्या तावडींत सांपडून पुनः पुनः उत्पन्न होतो आणि सुखाच्या अभिलाषानें देहसंबंधजन्य फलांचा उपभोग घेत असतो. पण ज्यानें फलाविषयींची आसक्ति सोडून दिलेली आहे, तो लोकांस प्राप्त होणारे जननमरणादिक हे दोष आहेत अशीच भावना करीत असतो.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे सर्पा, शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्यांचें जर तो जीवात्मा ग्रहण करीत असतो, तर त्याचें अधिष्ठान कोणतें तें बरोबर रीतीनें कथन कर. तसेंच,हे महामते, तुला एकदम सर्व विषयांचें ग्रहण कां करितां येत नाहीं ? असाही माझा प्रश्न आहे तरी, हे पन्नगश्रेष्ठा, तूं त्याचेंही उत्तर दे.

सर्प ह्मणाला:—हे आयुष्मन्, ज्या वेळीं देहाचा आश्रय करून आणि इंद्रियें आपल्या अधीन ठेवून आत्मरूपी द्रव्य यथाविधि भोगांचे उपभोग घेऊं लागतें, त्या वेळीं, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या जीवात्म्याचीं विषयोपभोगास आधारभूत अशा ह्या शरीरामध्यें ज्ञान, बुद्धि आणि मन अशीं तीन प्रकारचीं साधनें असतात असें सांगितलेलें आहे. तो जीव त्या त्या इंद्रियरूपी द्वारानें निघून मनोरूपी करणाच्या योगानें त्या त्या रूपादिक विषयांकडे जातो; आणि नंतर, हे नरश्रेष्ठा, विषयज्ञान होण्याच्या वेळी बुद्धि मनामध्यें क्रियाशक्ति उत्पन्न करिते. ह्मणूनच सर्वही विषयांचें एकदम ज्ञान होऊं शकत नाहीं. हे पुरुषश्रेष्ठा, तो आत्मा दोन्ही भिंवयांच्या मध्यभागचा आश्रय करून राहिलेला असून तो रूपादिसंपन्न अशा नानाप्रकारच्या द्रव्यांचें ग्रहण करण्याच्या वेळीं उत्कृष्ट अथवा निकृष्ट प्रकारची बुद्धि उत्पन्न करितो. बुद्धि उत्पन्न झाल्यानंतरच कोणत्याही वस्तूचें ज्ञान होतें असा सूज्ञ लोकांचा अनुभव आहे. हे नृपश्रेष्ठा, हा बुद्धि आणि आत्मा ह्या दोहोंच्या भिन्नतेचा प्रकार आत्मप्रकाशक आहे.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—मन आणि बुद्धि ह्या दोहोंचें उत्कृष्ट प्रकारचें लक्षण मला सांग. कारण, त्यांचें लक्षण जाणणें हें अध्यात्मज्ञानी लोकांचें मुख्य कर्तव्य आहे.

सर्प ह्मणाला:—ज्याप्रमाणें अग्नीचा संयोग झालेलें लोखंड अग्नीशीं तादात्म्य पावलेलें असतें, त्याप्रमाणें बुद्धि ही आत्म्याशीं अत्यंत तादात्म्य पावलेली असून ती मूळचीच उत्क्रांति वगैरे धर्मांच्या अधीन होऊन गेलेली असते. सारांश, बुद्धि ही आत्म्याचा आश्रय करून राहणारी असून ती स्वतःच्या आश्रयासाठीं आत्म्याची इच्छा करीत असते. बुद्धि ही कार्यांच्या अनुरोधानें उत्पन्न होते व कार्यनाश होतांच नष्ट होते. ती नष्ट झाली तरी मन हें उत्पन्न झालेलें असतेंच; ह्यामुळें मनाकडून तिचीं कार्यें घडतात. मात्र बुद्धि ही उपादान कारण असत नाहीं व मन हें उपादान कारण असतें. बा युधिष्ठिरा, मन व बुद्धि ह्यांमध्यें जो भेद आहे तो हाच. ह्याविषयींचें ज्ञान तुलाही चांगलेंच आहे. तेव्हां ह्याविषयी तुझें मत कसें काय आहे ?

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे बुद्धिमानांमध्यें श्रेष्ठ असणाऱ्या सर्पा, हा तुझा विचार उत्कृष्ट प्रकारचा असून, जें कांहीं ज्ञेय आहे तें तुला समजलेलें आहे. मग तूं कशाला प्रश्न करितोस ? आतां मला एक मोठा संशय आहे. तो हाच कीं, तूं अशा प्रकारें सर्वज्ञ आणि अद्भुत कर्में करणारा असा असून स्वर्गलोकामध्यें वास्तव्य करीत असतांना तला मोह कसा उत्पन्न झाला ?

अजगराचें पूर्ववृत्त व भीमाची सुटका.

सर्प ह्मणाला:—हे शूरा, मनुष्याची बुद्धि अत्यंत उत्कृष्ट जरी असली, तरी लोभ हा त्याला मोह पाडितो; व ह्मणूनच कोणी प्राणी सुखामध्यें असला ह्मणजे त्याला मोह पडतो अशी माझी बुद्धि आहे. ह्यामुळेंच हे युधिष्ठिरा, ऐश्वर्याच्या योगानें मोह पडून मी मदोन्मत्त झालों व त्यामुळें असा अधःपात होऊन आतां शुद्धीवर आलों आहें. तेव्हां आतां मजविषयींची माहिती तुला सांगतों. हे शत्रुतापना महाराजा, तूं माझें कार्य केलेलें असून, सज्जन अशा तुजशीं भाषण केल्यामुळें माझा अतिशय दुःखदायक असा शाप नष्ट होऊन गेला आहे.

असो; हे युधिष्ठिरा, मी पूर्वीं दिव्य विमानांत आरोहण करून स्वर्गांत संचार करीत होतों. त्या वेळीं अभिमानाच्या योगानें मदोन्मत्त होऊन जाऊन मी दुसऱ्या कोणालाही जुमानीत नाहींसा झालों. ह्यामुळें संपूर्ण त्रैलोक्यामध्यें वास्तव्य करणारे ब्रह्मर्षि, देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि पन्नग हे सर्वही मला कर देऊं लागले. हे पृथ्वीपते, मी ज्या ज्या प्राण्यांला केवळ दृष्टीनें अवलोकन करीन त्याचें त्याचें तेज आकर्षण करून घेत असें. कारण, माझ्या दृष्टीचें तसें सामर्थ्यच होतें. ह्मणूनच हजार ब्रह्मर्षींना माझी पालखी वहावी लागत असे. हे राजा, ह्याच अन्यायानें मला संपत्तीपासून भ्रष्ट करून सोडिलें. कारण, त्या मुनींमध्यें महामुनि अगस्त्य हे माझी पालखी वाहूं लागले असतां मीं त्यांना पादस्पर्श केला. ह्यामुळें, तूं ह्या संपत्तीपासून भ्रष्ट होऊन सर्प होशील, असें त्यांनीं मला रागारागानें म्हटलें ! तेव्हां माझ्या शरीरावरील भूषणें सर्व खालीं पडलीं आणि मीही तत्काल त्या विमानाच्या अग्रभागावरून खालीं आलों व सर्प बनून अधोमुख होऊन पडूं लागलों. तथापि मला मी ' कोण आहें ' ह्याचें ज्ञान होतें. ह्यामुळें माझ्या शापाचा अंत व्हावा अशी मीं त्या ब्राह्मणाची प्रार्थना केली. मीं म्हटलें कीं, 'हे भगवन् मी मूर्ख असून अनवधानामुळें ही गोष्ट घडलेली आहे. तेव्हां आपण त्याबद्दल क्षमा करा. ' हें ऐकून त्याला दया आली व मी खालीं पडत असतांना तो ह्मणाला कीं, ' धर्मराज युधिष्ठिर हा तुला ह्या शापापासून मुक्त करील; आणि, हे नराधिपते, ह्या भयंकर पातकाच्या आणि अभिमानाच्या फलाचा क्षय झाला ह्मणजे तुला शुभ फलाची प्राप्ति होईल.' हें अगस्त्य मुनींचें तपोबल अवलोकन करून मला आश्चर्य वाटलें; आणि ह्मणूनच ब्रह्म व ब्राह्मण ह्यांविषयीं मीं तुला प्रश्न केला. हे राजा, जाति अथवा कुल हीं कोणत्याही पुरुषाचीं इष्टफलप्राप्तीचीं साधनं नसून सत्य, दम, तप, दान, अहिंसा आणि धर्माच्या ठिकाणीं सदोदित आसक्ति हींच इष्टफलप्राप्तीचीं साधनें होत. असो; हे महाराजा, ह्या तुझ्या महाबलाढ्य बंधु भीमसेनाला कोणत्याही प्रकारची बाधा झालेली नाहीं. तुझें कल्याण होवो! आतां मी पुनरपि स्वर्गास जातों.

वैशंपायन ह्मणाले:—असें बोलून अजगरदेहाचा त्याग केल्यानंतर पुनरपि दिव्य स्वरूप धारण करून तो राजा नहुष स्वर्गलोकीं गेला. तदनंतर धर्मात्मा श्रीमान् युधिष्ठिरही आपला बंधु भीम ह्याची भेट घेऊन तो आणि धौम्य मुनि ह्यांच्यासहवर्तमान पुनरपि आश्रमाकडे आला. पुढें त्या ठिकाणीं सर्व ब्राह्मण एकत्र जमल्यानंतर धर्मराज युधिष्ठिर ह्यानें ती घडलेली सर्व हकीकत त्यांना सांगितली. राजा जनमेजया, ती ऐकून ते सर्व ब्राह्मण, त्याचे अर्जुनादिक तीन बंधु आणि कीर्तिसंपन्न द्रौपदी ह्यांनीं लज्जेमुळें मान खालीं घातली. तदनंतर ते सर्वही ब्राह्मणश्रेष्ठ भीमाच्या धाडसाची निंदा करून, पांडवांचें हित व्हावें ह्या इच्छेनें त्याला 'असें करीत जाऊं नको.' असें ह्मणाले. महाबलाढ्य भीम संकटांतून सुटला ह्यामुळें पांडव अत्यंत आनंदित होऊन गेले व प्रेमानें त्या ठिकाणीं विहार करूं लागले.

मार्कंडेयसमास्यापर्व.

अध्याय एकशें ब्यायशींवा.

—:०:—

वर्षाकालवर्णन.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते त्या अरण्यामध्यें वास्तव्य करीत असतां ग्रीष्म ऋतूचा नाश करणारा व ह्मणूनच सर्वही प्राण्यांस सुखकारक असा वर्षाकाल प्राप्त झाला कृष्णवर्ण मेघ हे आकाश आणि दिशा यांना आच्छादित करून टाकून रात्रंदिवस मोठ्यानें गडगडाट करूं लागले. ग्रीष्मकालाच्या शेवटीं उत्पन्न होणाऱ्या त्या शेंकडों हजारों मेघांनीं सूर्याचें प्रभामंडळ नष्ट होऊन सोडिलें. ह्या मेघामध्यें वीज चमकत असल्यामुळें त्यांची कांति स्वच्छ दिसत होती. ह्या वेळीं भूमीवर गवत वाढलें असून तिजवर डांस आणि सर्प हे मदोन्मत्त होऊन राहिलेले होते. तसेंच वृष्टिरूपी जलाचें सिंचन झाल्यामुळें ती शांत आणि सर्वांच्याही अंतःकरणास आनंद देणारी अशी झालेली होती. त्या वेळीं सर्व जग पाण्यानें भरून गेल्यामुळें सपाट भूमि, खांचखळगे, नद्या किंवा वृक्षपाषाणादिक स्थावर पदार्थ हे कांहीही ओळखूं येईनातसे झाले. ह्या वर्षाकालामध्यें बाणाप्रमाणें अत्यंत वेगानें वाहणाऱ्या व ह्मणूनच जल क्षुब्ध होऊन गेलेल्या नद्या श्वासोच्छ्वास टाकीत आहेत कीं काय असें वाटत होतें व त्यांच्या योगानें त्या अरण्याला एक प्रकारची शोभा आलेली होती. अरण्यामध्यें पर्जन्यवृष्टीच्या योगानें आच्छादित होऊन गेल्यामुळें शब्द करूं लागलेल्या वराहादिक पशूंचे आणि पक्ष्यांचे नानाप्रकारचे शब्द कानावर येऊं लागले. ह्या वेळीं मोर आणि कोकिळ हे फारच विरळ झाले असून बेडूक मात्र मदोन्मत्त होऊन आनंदाच्या भरांत उड्या मारीत होते.

शरदृतूचें वर्णन.

पांडवांचें काम्यकवनाकडे प्रयाण.

ह्याप्रमाणें मेघांच्या गडगडाटांनीं युक्त असलेला व सर्व जगताला आच्छादित करून सोडणारा तो नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करणारा वर्षाकाल पांडवांना मरुधन्वप्रदेशामध्यें संचार करीत असतां सुखानें गेला. तदनंतर शरदृतु उत्पन्न झाला. ह्या वेळीं क्रौंच आणि हंस ह्यांची गर्दी उडून गेलेली होती; वनामध्यें आणि पर्वताच्या माथ्यावर गवत वाढलेलें होतें; नद्यांचें पाणी स्वच्छ होऊन गेलेलें होतें; आकाश स्वच्छ झालें असल्यामुळें नक्षत्रांची कांतिही स्वच्छ दिसत होती; व सर्वही प्रदेश पशुपक्ष्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेले होते. हा शरत्काल महात्म्या पांडवांस सुखकारक झाला. त्या वेळीं जगतांतील धुरळा जेथल्या तेथें बसला असून, रात्री ह्या मेघसंपर्कामुळें थंडगार आणि ग्रह व नक्षत्रें ह्यांचे समुदाय आणि चंद्र ह्यांच्या योगानें विराजमान दिसूं लागल्या. नद्या आणि सरोवरें ह्यांतील पाणी थंडगार झालें आणि चंद्रविकासी व श्वेतवर्ण कमलें ह्यांच्या योगानें तीं अलंकृत झाल्याप्रमाणें उत्कृष्ट दिसत होतीं त्या वेळीं आकाशाप्रमाणें दिसणाऱ्या तटानें युक्त असलेली व तीरप्रदेशांवर असणाऱ्या वेतांच्या योगानें व्याप्त झालेली आणि पुण्यकारक तीर्थें असलेली जी सरस्वती नदी तिजवर संचार करितांना पांडवांस आनंद होत होता. सरस्वती नदी जलानें भरून गेलेली असून तिचें पाणी स्वच्छ असल्यामुळें ती उत्कृष्ट दिसत होती ह्यामुळें, दृढ धनुष्य धारण करणारे ते वीर पांडव तिला अवलोकन करून आनंद पावूं लागले. जनमेजया, त्या वनामध्यें वास करीत असतांच

अत्यंत पवित्र अशी शरदृतूंतील कार्तिकी पौर्णिमेची रात्र येऊन गेली; आणि कृष्णपक्ष लागतांच, पुण्यकर्में करणाऱ्या महासामर्थ्यसंपन्न तपस्वी लोकांसह त्या भरतकुलश्रेष्ठ पांडवांनीं आपलें उत्कृष्ट प्रकारचें सामानसुमान भरलें व धौम्यमुनि, सारथि आणि पाकाध्यक्ष ह्यांस बरोबर घेऊन काम्यक वनाकडे प्रयाण केलें.

अध्याय एकशें त्र्यायशींवा.

—:०:—

श्रीकृष्णांचें पांडवांकडे आगमन व भाषण

वैशंपायन ह्मणाले:—हे कुरुकुलोत्पन्ना जनमेजया, काम्यकवनामध्यें गेल्यानंतर मुनिगण आणि द्रौपदी ह्यांसहवर्तमान ते युधिष्ठिर प्रभृति पांडव अतिथींचा सत्कार करीत राहिले. याप्रमाणें त्या ठिकाणीं निर्भयपणें ते वास्तव्य करूं लागल्यानंतर त्या पांडुपुत्रांकडे येऊन अनेक ब्राह्मण त्यांच्या सभोंवतीं बसूं लागले. नंतर अर्जुनाचा प्रिय मित्र असा एक ब्राह्मण ह्मणाला कीं, " उदार अंतःकरण असलेला महाबाहु जितेंद्रिय श्रीकृष्ण येथें येणार आहे. कारण, कुरुकुलश्रेष्ठ असे आपण येथें आला आहां हें त्याला कळलें असून तो निरंतर तुमची भेट घेण्याची इच्छा करीत आहे व तुमचें कल्याण कसें होईल ह्या विचारांत आहे. तसेंच, अनेक वर्षेंपर्यंत आयुष्य असलेले आणि स्वसाध्य व तपश्चर्या ह्यांनीं युक्त असे महातपस्वी मार्कंडेय मुनि लवकरच आपली भेट घेतील."

तो असें बोलत आहे इतक्यांत शैब्य आणि सुग्रीव हे अश्व जोडलेल्या रथांत आरोहण केलेला रथिश्रेष्ठ श्रीकृष्ण दिसूं लागला. ज्याप्रमाणें इंद्राबरोबर इंद्राणी असावी, त्याप्रमाणें त्याजबरोबर सत्यभामा होती. कुरुलकुश्रेष्ठ पांडव ह्यांची भेट घेण्यासाठीं आल्यानंतर रथांतून उतरून देवकीपुत्र ज्ञानसंपन्न श्रीकृष्णानें आनंदानें धर्मराजास आणि बलाढ्यश्रेष्ठ भीमास यथाविधि नमस्कार केला व धौम्य मुनींचें पूजन केलें. त्या वेळीं नकुलसहदेवांनीं त्यास नमस्कार केला. नंतर अर्जुनास आलिंगन देऊन श्रीकृष्णांनीं द्रौपदीचें सांत्वन केलें. वीर अशा अर्जुनाची फार दिवसांनीं गांठ पडल्यामुळें शत्रुनाशक यादवकुलोत्पन्न श्रीकृष्णानें त्याला अवलोकन करून वारंवार आलिंगन दिलें. श्रीकृष्णाची पट्टराणी सत्यभामा हिनेंही पांडवांची प्रिय भार्या द्रौपदी हिला आलिंगन दिलें. पुढें द्रौपदी आणि पुरोहित धौम्य ह्यांसहवर्तमान सर्व पांडव कमलनयन श्रीकृष्णाचें पूजन करून त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले. ह्या वेळीं, दैत्यांचा पराभव करणारा अर्जुन ज्ञानसंपन्न अशा श्रीकृष्णाच्या जवळ बसला असल्यामुळें, ते कार्तिकेय जवळ असलेल्या महात्म्या भगवान् श्रीशंकराप्रमाणें शोभत होते. तदनंतर वनात घडलेलें सर्व वृत्तांत जसें घडलें होतें त्या रीतीनें सांगून अर्जुनानें 'सुभद्रा कशी काय आहे ? आणि अभिमन्यु कसा काय आहे ?' असें विचारिलें. पुढें अर्जुन, द्रौपदी आणि पुरोहित धौम्य मुनि ह्यांचा सत्कार करून श्रीकृष्ण त्यांच्या जवळ बसले; आणि राजा युधिष्ठिराची प्रशंसा करीत भाषण करूं लागले. ते ह्मणाले, " हे पांडुपुत्रा राजा युधिष्ठिरा, राज्यप्राप्तीपेक्षां धर्माची योग्यता अधिक आहे व धर्मासाठीं तपश्चर्या करावी असें सांगितलेलें आहे. ह्यामुळेंच सत्य आणि सरलता ह्याच्या योगानें स्वधर्माचरण करून तूं इहलोक आणि परलोक ह्या दोहोंसही आपल्या हस्तगत केलेलें आहेस. प्रथम ब्रह्मचर्यादिक व्रतें आचरण करून तूं अध्ययन केलेंस; नंतर संपूर्ण धनुर्वेदाचें ज्ञान संपादन करून क्षात्रधर्माच्या योगानें द्रव्य मिळविलेंस; आणि

अनादिकालापासून चालत आलेले असे सर्वही यज्ञ केलेस. हे नराधिपते युधिष्ठिरा, ग्राम्यधर्माचे ठिकाणीं तुझी आसक्ति नसून तूं कोणतीही गोष्ट विषयोपभोगाची इच्छा पूर्ण करण्याच्या उद्देशानें करीत नाहींस आणि अर्थाच्या अभिलाषानें धर्माचा त्याग करीत नाहींस.ह्या गोष्टींच्या प्रभावामुळेंच तूं धर्मराज झालेला आहेस. हे कुंतीपुत्रा राजा युधिष्ठिरा, तुला जरी राज्य आणि द्रव्य इत्यादि उपभोग्य वस्तूंची प्राप्ति झाली, तरी देखील दान करावें, सत्य बोलावें, तपश्चर्या करावी, श्रद्धा असावी, ज्ञानसंपन्न असावें, क्षमाशील असावें आणि धैर्य असावें, असाच सदोदित तुझ्या मनाचा कल असतो. हे पांडुपुत्रा, ज्या वेळीं कुरुजांगल प्रदेशांतील लोक द्रौपदी सभेमध्यें व्याकूळ होऊन गेलेली आहे हें पहात होते, त्या वेळचें तें धर्म आणि व्यवहार ह्या दोहोंनाही सोडून असणारें शत्रूनें वर्तन तुजवांचून दुसऱ्या कोणीं सहन केलें असतें? खरोखर, तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन तूं निःसंशय लवकरच प्रजांचें पालन करूं लागशील. कारण, जर तुझी प्रतिज्ञा पूर्ण झाली असली, तर हे आम्ही कौरवांचा निग्रह करण्याविषयीं तयार आहों." असें भाषण केल्यानंतर यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्णानें धौम्यमुनि, भीम, युधिष्ठिर, नकुलसहदेव आणि द्रौपदी ह्यांस सांगितलें कीं, ' तुमच्या सुदैवानें अर्जुन अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात होऊन सुखरूपपणें आनंदानें प्राप्त झाला आहे. ' तदनंतर आपल्या सुहृज्जनांसहवर्तमान यादवाधिपति श्रीकृष्ण "खरोखर तुझें पुरें सुदैव ह्मणूनच तुला अर्जुनाची भेट झाली!" असें द्रौपदीला सांगून ह्मणाले, " हे याज्ञसेनि द्रौपदि, तुझे बाल्यावस्थेंत असलेले सुस्वभावी पुत्र धनुर्वेदामध्येंच मुख्यत्वेंकरून आसक्त झालें असून, आपल्या मित्रांसहवर्तमान सज्जनांनीं आचरण केलेल्या मार्गानेंच आचरण करीत असतात. द्रौपदि, तुझ्या पित्यानें आणि बंधूंनीं राज्याधिकार आणि राष्ट्र ह्यांचा लोभ दाखवून जरी बोलावून नेलें तरी देखील ते बाल असतांही त्यांना द्रुपदाच्या अथवा आपल्या मातुलाच्या घरीं करमत नाहीं. ह्मणूनच, धनुर्वेदावर आसक्ति ठेवणें हेंच मुख्य कर्तव्य समजणारे ते तुझे पुत्र थेट आनर्तदेशाचा मार्ग सुधारून यादवनगरीमध्यें--द्वारकेमध्यें--सुखरूपपणें येतात आणि नंतर देवतांची देखील इच्छा करीनातसे होतात. त्या ठिकाणीं, जसें तूं अथवा आर्या कुंती ह्या त्यांना चांगल्या प्रकारें वर्तन लावाल, त्याप्रमाणें--किंबहुना त्याहून अधिकपणें व दुर्लक्ष्य न होऊं देतां सुभद्रा त्यांना सद्वर्तनीं लावीत असते. द्रौपदि, ज्याप्रमाणें अनिरुद्धाला अभिमन्यूला, सुनीथाला आणि भानूला, त्याप्रमाणें तुझ्याही पुत्रांना रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नच शिक्षण देत असून तो त्यांचा अगदीं आधार होऊन राहिलेला आहे. तसेंच कुमार अभिमन्यु हाही चांगल्या प्रकारचें शिक्षण देणारा असून तो आलस्यशून्य आणि शूर अशा तुझ्या पुत्रांस गदा, खड्ग आणि ढाल धरणें, अस्त्रें सोडणें आणि रथ किंवा अश्व ह्या वाहनांवर आरूढ होणें ह्या गोष्टींविषयींचें शिक्षण देत असतो. शिवाय रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्नही त्यांना उत्कृष्ट प्रकारें शिक्षण देऊन यथाविधि शस्त्रेंही अर्पण करून तुझे पुत्र आणि अभिमन्यु ह्यांनीं केलेले पराक्रम अवलोकन करून संतोष पावत असतो. द्रौपदि, विहार करण्यास योग्य अशी भूमि अवलोकन करून तुझे पुत्र गमन करूं लागले ह्मणजे त्या प्रत्येकाच्या मागून रथ, वाहनें व हत्ती जात असतात. "

असें द्रौपदीला सांगितल्यानंतर श्रीकृष्ण धर्मराजास ह्मणाले कीं, " हे राजा, हे यादवकुलोत्पन्न योद्धे, कुक्कुर आणि अंधक हे सर्व-